

INNEHÅLL

Uppsala Medicinhistoriska förening

Inledande ord av Uppsala medicinhistoriska förenings ordförande	3
Uppsala Medicinhistoriska Förening. Verksamhets- berättelse 2017	8
Region Uppsalas medicinhistoriska stipendium för 2017 tilldelas Kerstin Hulter Åsberg	11
Föreningens vårutflykt till Västerås och Enköping	12
26:e nordiska medicinhistoriska kongressen i Uppsala 2017-05-31—06-03	14

Lars Thorénföreläsning 2017

Anatomin i Sverige fram till idag. Föreläsare: Professor emeritus Gunnar Grant	16
---	----

Medecinhistoriska museet

Museets årsrapport 2017	20
2017 Års föreläsningsserie på museet	27

Medicinhistoriska uppsatser

Kokainets historia.....	36
Några medeltida sjukhistorier från Uppland.....	44
Pehr af Bjerkén D.Y. (1765-1818) – En dåtida stor kirurg.....	54
Paranoia universalis, politica et medica.....	59
Om rots/springorm. Ett exempel på en ”lörd nyhet” i Hernquists korrespondens till Bäck	67
Farligt fynd i polishistoriskt museum.....	83
Charles Darwin som ledamot i Kungliga Vetenskaps societeten i Uppsala.....	86
John Gerard (1545-1612) och hans örtabok.....	93

Naturalhistoria och farmakologi vid medicinska fakulteten i

Uppsala

Del 1	99
Del 2	129
Del 3	139
Del 4	170

Bokanmälningar

Inte vid helt sunda vätskor.....	180
Förändringens förtrollning.....	184
Darra - om Swedenborg.....	187
Bibliotheca Neolatina Upsaliensis.....	191
Sex in the sagas, love and lust in the old Icelandic literature	197
Medicinen, människorna, vården. Hundra år i Göteborg.....	199
Männens bok om mat, hälsa, livsstil och prostata.....	203
Sjuka själar, krassliga kroppar	207
Kirurgernas historia.....	209
Boskapsapoteket.....	212
Välkommen som medlem i Medicinhistoriska föreningen i Uppsala.....	215

INLEDANDE ORD AV UPPSALA MEDICINHISTORISKA FÖRENINGIS ORDFÖRANDE

Lars Orelund

Själv citering ses ofta inte som särskilt meriterande i vetenskapliga kretsar, men jag tillåter mig ett sådant eftersom det gäller även för det gångna året: ”Uppsala medicinhistoriska förening har en rad återkommande rutiner; styrelsemöten, årsmöte, arbete med att producera föreningens årsbok, utflykter och arrangerande av föredrag med efterföljande supé. Alla dessa aktiviteter har under året förlöpt i en anda av trevnad och tillförsikt.”

Henry Johansson avled den 16 juni 2017

Vi har under det gångna året förlorat en mycket avhållen och betydelsefull person i vår krets i och med Henry Johanssons bortgång. Henry Johansson bidrog verksamt till Lars och Ingrid Thoréns uppbyggande av vad som idag

är Sveriges största medicinhistoriska, och som det må tillåtas mig som ordförande att påstå – bästa - museum. För fullständighetens skull måste också apotekaren Stig Ekström nämnas i detta sammanhang som skapare av apoteksdelen av museet. Men inte förrän år 2013 kunde man påstå att det medicinhistoriska museet blev komplett i och med sammanslagningen med det sedan tidigare existerande fristående psykiatrihistoriska museet. För att tillsammans med Uppsala universitet och Uppsala läns landsting utgöra en av huvudmännen för museet skapades år 1984 Uppsala medicinhistoriska förening med Lars

Thorén som förste ordförande. Efter att Lars Thorén avgått från posterna blev Henry Johansson i början av 2000-talet hans efterträdare på ordförandeposten för såväl Uppsala medicinhistoriska förening (2002) som för museets styrelse (2000). Henry Johansson kom att vara föreningens ordförande fram till 2010 men hans lugna och kloka person kom att bidra till föreningens verksamhet ända till hans plötslig och oväntade bortgång i juni 2017. Jag tillåter mig att citera de minnesord i dagspressen som såväl föreningens som museets styrelser stod bakom.

”Henry Johansson hade ett djupt och långt engagemang i medicinens historia som tidigare ordförande för Uppsala medicinhistoriska förening och för Uppsala medicinhistoriska museum. När museet startade för 22 år sedan var Henry Johansson, tillsammans med framlidne apotekaren Stig Ekström, det par som främst bistod makarna Ingrid och Lars Thorén i detta stora arbete. Under Henry Johanssons tid som ordförande för såväl föreningen som museet har antalet åhörare till de medicinhistoriska föreläsningarna ständigt ökat. Otaliga grupper har också guidats på museet av Henry Johansson. Många besökare talar entusiastiskt om Henrys visningar flera år efteråt. Henry Johansson hade mycket omfattande kunskaper om medicinens historia i allmänhet, men speciellt om Akademiska sjukhusets och Uppsala medicinska fakultets historia. Där fanns det få eller ingen som överträffade honom. Han hade också förmågan att framföra sitt vetande på ett intresseväckande sätt, både i skrift och muntligen. Henry var själv en erkänt skicklig kirurg. För inte så länge sedan föreläste han om "Kirurgins historia från antiken till nutid", som gav lekmannen en så begriplig bild av ett komplext område som bara kan ges av en inspirerande expert, men också 'Medicinens historia till nutid – det förflutna förtjänar vårt allvar' och om 'Ivar Sandström och upptäckten av bisköldkörtlarna' – alla lysande exempel på föreläsningskonst på högsta nivå. Som person var han omtänksam och hörde av sig och stöttade när han förstod att någon medarbetare hade bekymmer. För oss alla som nu är verksamma

inom medicinhistoria i Uppsala har Henry Johansson alltid funnits. Hans bortgång berör oss därför djupt och vi är många som kommer att sakna honom.”

Guy Pauly avled den 19 augusti 2017

Guy Pauly hade redan innan sammanslagningen av de psykiatrihistoriska och medicinhistoriska museerna

2013 länge verkat som volontär på det psykiatrihistoriska museet. I och med sammanslagningen lärde många av oss från den medicinhistoriska delen känna den mångkunnige, trofaste och på flera sätt originelle Guy Pauly, som fram till sin oväntade och hastiga bortgång var djupt engagerad i att med ett outsinligt förråd av kunskap och intressanta historier guida museibesökare i psykiatrins historia. Men, som framgår av nedanstående minnesord i dagspressen, saknar vi honom också som en kamrat under resor och fester med oefterhärmliga framförande av ryska sånger, ibland omformade till snapsvisor.

”Guy kom till Psykiatrihistoriska museet efter pensioneringen 2004. Guy var född i Arboga och tog studenten i Köping. Han kom till Uppsala för att studera språk och fick en lång erfarenhet från Ulle-råkers sjukhus. Först som vikarierande skötare, därefter som djurskötare (man hade på den tiden apor som försöksdjur inom forskningen). Den sistnämnda anställningen var tillfällig och Guy valde att utbilda sig till socionom och blev kurator på avdelningen för vårddömda patienter. Han visade prov på stark medkänsla och hjälpte patienter som blivit utsatta för orättvisor från myndigheter, men han kunde även sätta gränser om någon ville överträda gällande regler. På Psykiatrihistoriska museet, som numera är en del av det medicinhistoriska, arbetade Guy som volontär. Han blev en

uppskattad guide med långtgående historiska kunskaper. Han kunde berätta om Gustav Vasas förordning, om livet på en vårdavdelning och om hela den tekniska funktionen på det stora sjukhuset. Dessutom på flera språk, bland annat ryska. Vi minns honom som en pliktrogen arbetskamrat och som en glad gamäng på våra studieresor, inte minst hans förmåga att framföra studentikosa sånger och recitera våra skalders. Han lämnar ett stort tomrum efter sig.”

Uppsala medicinhistoriska förening stod som värd för den 26:e Nordiska medicinhistoriska kongressen.

I månadsskiftet maj-juni 2017 stod föreningen som värd för den 26:e Nordiska kongressen i medicinens historia (Nordic Medical History Congress ”NMHC”). Eftersom den första ”NMHC”-kongressen ägde rum i Göteborg år 1967 kunde samtidigt nu i Uppsala dess 50-årsjubileum firas. Förberedelserna började redan under hösten 2015 då val av professionell hjälp med organisationen, tidsplan, lokaler, vetenskapliga programpunkter, föreläsare att inbjuda, kongresskatalog, ekonomi, mm diskuterades i den organisationskommitté som formerades. Kommittén kom att utgöras av föreningens ordförande, vice ordförande (Eva Ahlsten) och kassör (Anders Uppfeldt), samt Kerstin Hulter-Åsberg och David Thorsén. Antalet deltagare blev på 80 aktiva och 13 medföljande, vilket innebar att vi hade passerat den gräns under vilken vi hade övervägt att övergå till en reservplan – att istället för att som konferenslokal använda hotell Gillet utnyttja det medicinhistoriska museets lokaler. Det vetenskapliga programmet höll hög kvalitet med mycket framstående ”Key note speakers” och genomgående intressanta föredrag. Inbjudna talare var: Arvid Carlsson (Nobelpreis år 2000) som tillsammans med Elias Eriksson samtalade (via Skype) om ”The rise of neuropsychopharmacology”, Jaanus Harro (Tartu) ”The development of modern pharmacology in Dorpat (Tartu) and Strassburg under the influence of Rudolf Buchheim and Oswald Schmiedeberg”, Ottar Guðmundsson (Reykjavik) ”Psychiatric disturbances and sexual problems in the old Icelandic sagas”, Adam Bencard (Köpenhamn) ”The importance of artifacts for the un-

derstanding of medical history”, Ulf Pettersson (Uppsala) ”From an Institute for racial medicine to modern genetics”, Nils-Otto Ahnfelt (Uppsala) ”Reworking early modern pharmacy through Swedish Bitters and Theriac”. Dessutom närmare ett 80-tal intressanta föredrag och posters, vars titlar och sammanfattade innehåll finns redovisade i ”abstracts” länkade till Uppsala Medicinhistoriska förenings hemsida <http://www.medicinhistoriskamuseet.uu.se/medicinhistoriskaforeningen/>. Ett omfattande socialt program ingick i kongressen, vilket beskrivs i en separat artikel i denna årsskrift. Hela föreningens styrelse deltog i arrangemangen och alla var vi överens om att, för att travestera en känd tysk politiker - vi grejade det.

Nya adjungerade ledamöter i föreningens styrelse

Vi haft glädjen att till styrelsen välkomna två nya adjungerade ledamöter. Birgit Zetterberg-Randén är sekreterare i sjuksköterskornas alumniförening och i och med att denna förening förfogar över lokaler på museet för sina sammankomster är vi förvissade om ett mycket mer långtgående – och välkommet - samarbete med sjuksköterskeföreningen i olika medicinhistoriska sammanhang. Torsten Gordh, professor i klinisk smärtforskning och överläkare vid Akademiska sjukhuset har varit behjälplig vid flera utställningar i museets regi och har visat stort intresse för medicinhistoria och han är, i motsats till flertalet övriga ledamöter i styrelsen, ännu inte bliven pensionär.

---ooo0ooo---

UPPSALA MEDICINHISTORISKA FÖRENING

Verksamhetsberättelse 2017

Urban Josefsson

Sekreterare

Årsmöte

Föreningens årsmöte hölls den 5 april och vid mötet valdes en delvis ny styrelse. Som ordförande omvaldes Lars Orelund, som vice ordförande omvaldes Eva Ahlsten, som övriga ledamöter omvaldes Urban Josefsson, Bo Lindberg, Bengt Simonsson och Anders Uppfeldt. Lars-Erik Appelgren och Arne Lundblad hade undanbett sig omval och i stället nyvaldes Bertil Karlmark och David Thorsén. Årsmötesförhandlingarna följdes av att landstingsstyrelsens ordförande Börje Wennberg utdelade Region Uppsalas medicinhistoriska stipendium för 2016 till Eva Ahlsten, som tilldelades stipendiet för att som museichef för Medicinhistoriska museet ha gjort en enastående insats för att öka intresset för och sprida kunskapen om medicinens historia. Utdelningen av stipendiet följdes av att Eva Nyström höll föredraget *Lars Roberg – en övergångsgestalt mellan stormakts-tid och frihetstid*.

Programverksamhet

Vårens program inleddes den 8 februari med föreläsningen *Märkliga medicinhistoriska museer*, som hölls av läkaren och tidigare ordföranden för Uppsala medicinhistoriska förening Kerstin Hultér Åsberg. På den internationella kvinnodagen den 8 mars talade docent Gunilla Bolinder om *Nanna Svartz – kvinnlig pionjär*. Den 12 maj avslutades vårens program med en utflykt till Vårdmuseet i Västerås och Enköpings museum.

Höstens första programpunkt ägde rum den 7 september då pensionerade överläkaren och medicinhistorikern Bo S. Lindberg talade om *Barnsängsfeber – en ändlös följd av tragedier*. Den 18 oktober höll professor emeritus Gunnar Grant årets Lars Thorénföreläsning, vilken hade titeln *Anatomin i Sverige fram till idag*. Den 8 november arrangerade föreningen i samarbete med museet en minneskväll för Henry Johansson. Under rubriken *Två vänner berättar: Till minne av Henry Johansson* berättade Lars Grimelius och Mats Westman om Henry Johansson som kirurg, medicinhistoriker och medmänniska. Årets program avslutades den 18 november med föreläsningen *Biologiska samlingar i Sverige*, som hölls av Torleif Ingelög, biolog, författare och tidigare naturvårdsråd vid Sveriges lantbruksuniversitet.

Årsmötet och alla föreläsningarna ägde rum i Källmarksalen och följdes av supé i Thorénsalen på Medicinhistoriska museet. Föreningens medlemmar har informerats om programpunkter via post och e-post. Programmet har också annonserats bland annat på föreningens hemsida, <http://www.medicinhistoriskamuseet.uu.se/medicinhistoriska-foreningen/>, i *Läkartidningens* kalendarium samt via Akademiska sjukhusets intranät.

Årsskriften

Under året har den tionde årgången av föreningens årsskrift sammanställts. Redaktör har varit Bertil Karlmark, som biträtts av Lars-Erik Appelgren och Bengt Simonsson. Årsskriften distribueras till medlemmarna, andra medicinhistoriska föreningar samt Kungliga biblioteket och de sex universitetsbiblioteken. Den finns också tillgänglig i pdf-format på föreningens hemsida.

Nordic Medical History Congress

Den 31 maj till 3 juni genomfördes i Uppsala den 26:e Nordiska medicinhistoriska kongressen. Organisationskommittén för det stora och lyckade evenemanget bestod av Lars Orelund, Eva Ahlsten, Anders Uppfeldt, Kerstin Hulter Åsberg och David Thorsén. Det administrativa arbetet sköttes av Christina Norberg och Annika Sander Björk.

Styrelsemöten

Styrelsen har under verksamhetsåret sammanträtt vid åtta tillfällen: den 18 januari, den 8 februari, den 15 mars, den 10 april, den 17 maj, den 28 augusti, den 23 oktober och den 28 november. Vid mötet den 28 augusti invaldes Torsten Gordh, professor i anesthesiologi och intensivvård och Birgit Zetterberg-Randén, legitimerad sjuksköterska och sekreterare i Föreningen Uppsala sjuksköterskehem alumn, som adjungerade ledamöter i styrelsen.

Styrelsens arbete var under våren fokuserat på den nordiska medicinhistoriska kongressen och under hösten på programverksamheten.

Medlemmar

Antalet medlemmar var vid årets slut 261 personer. Under året har 20 nya medlemmar tillkommit samtidigt som 12 utträtt på grund av dödsfall, sjukdom eller flyttning till annan ort.

---ooo0ooo---

REGION UPPSALAS MEDICINHISTORISKA STIPENDIUM FÖR 2017 TILLDELAS KERSTIN HULTER ÅSBERG.

Motivering:

Kerstin Hulter Åsberg, läkare och docent i internmedicin, har under många år varit mycket verksam för att göra medicinhistorien mer känd. Hon har hållit många uppskattade medicinhistoriska föredrag inför olika fora och är sedan länge engagerad i den uppmärksammade föreläsningsserien *Konst och läkekonst*. Hon har författat ett antal medicinhistoriska artiklar i bland annat *Läkartidningen*, *Svensk medicinhistorisk tidskrift* och *Uppsala medicinhistoriska förenings årskrift*. Tillsammans med Krister Östlund redigerade hon boken *Medicin och farmaci 400 år vid Uppsala universitet*, som utgavs i anslutning till firandet av 400-årsminnet av tillsättandet av den förste professorn i medicin vid Uppsala universitet 1613. Hon ingick också i kommittén som organiserade hela firandet.

År 2010 gavs för första gången den fristående kursen Medicinens historia vid Uppsala universitet och Kerstin Hulter Åsberg var under de första åren i egenskap av adjungerad lektor i medicinens historia den ansvarige läraren. År 2013 var hon en av initiativtagarna till bildandet av Nätverk för medicinhistoriska museer och samlingar, som kommit att betyda mycket för samarbetet mellan Sveriges medicinhistoriska museer. Hon har också ingått i organisationskommittén för den 26:e Nordiska medicinhistoriska kongressen som genomfördes i Uppsala månadsskiftet maj-juni 2017.

Genom sitt stora engagemang och sin aldrig sinande entusiasm har Kerstin Hulter Åsberg spelat en mycket viktig roll för att öka intresset för medicinhistoria.

---ooo0ooo---

FÖRENINGENS VÅRUTFLYKT TILL VÄSTERÅS OCH ENKÖPING

Urban Josefsson

Föreningen arrangerar varje vår en utflykt till något medicinhistoriskt intressant besöksmål. Årets utfärd ägde rum den 12 maj och gick till Vårdmuseet i Västerås och Enköpings museum.

Vårdmuseet i Västerås

Vårdmuseet invigdes så sent som i november 2016 och är inrymt i gamla lasarettets västra flygel. Vid ankomsten till museet bjöd den ideellt arbetande personalen deltagarna på kaffe och hembakat bröd samtidigt som Margarethe Bylander berättade om museets tillkomst. Museet har byggts upp och drivs av Medicinhistoriska Sällskapet Westmannia och föremålen som visas upp kommer i stor utsträckning från utställningen *Sot och bot*, som gjordes i ordning av Åke Boman och öppnade i Västmanland läns landstings lokaler 1980. Den farmacihistoriska delen går tillbaka på en utställning som från början gjordes av Stig Ekström. Dessa utställningar har sedan länge varit nedtagna och magasinerade och planeringen för det nya museet har pågått under lång tid. Lokalerna hyrs ut av Region Västmanland för en symbolisk summa och ett bidrag från Riksantikvarieämbetet hjälpte till att möjliggöra museet.

Efter den inledande historiken guidades vi runt i de olika delarna av museet av Margarethe Bylander och hennes kolleger Runa Faxé, Ingamay Rolfsson och Eva Mebius, som alla visade sina specialområden. Vi fick bland annat höra berättelser om den legendariska barnmorskan Pila-Britta eller Hilda Pihlgren som hon egentligen hette. Under sina yrkesverksamma år 1899–1943 ska hon ha förlöst så många som 7300 kvinnor. En sup och en tvåkrona lär ha varit den gängse ersättningen för en förlossning. Pila-Britta var även hi-

storisk såtillvida att hon var den första kvinnan i Västerås med körkort.

Utställningarna är uppdelade i flera mindre rum längs en korridor i byggnadens källarplan och även om takhöjden är låg ger de olika rummen inte ett instängt intryck. Det är ett förhållandevis sparsmakat urval av föremål som visas upp och får representera vårdens många specialområden, men föremålen är väl valda och ger en god inblick i medicinens historia, särskilt i kombination med de olika guidernas kunniga presentationer. För de medlemmar i föreningen som inte hade möjlighet att följa med på utflykten rekommenderas ett besök på Vårdmuseet varmt.

Enköpings museum

Efter en god och stärkande lunch på Kompassens restaurang och café i Enköping var det så dags att besöka dagens andra utflyktsmål, det vill säga Enköpings museum. Den guideade visningen tog sin början på gatan utanför museibyggnaden där vi fick ta del av husets historia. Huset uppfördes på 1780-talet och hör till de äldsta bevarade byggnaderna i Enköping. Det var ett av husen som klarade den stora stadsbranden 1799 och det kom under en period att fungera som stadshus. Väl inne i byggnaden togs vi med på en vandring som inleddes med hållristningar från stenåldern och slutade med statarsystemets avskaffande 1945. På vägen däremellan avhandlades så väl järnhanteringens betydelse för regionen under järnåldern som slaget vid Sparsätra 1247 – allt presenterat på ett avspänt och ledigt sätt.

Från Enköpings museum återvände vi sedan till Uppsala där vår busschaufför släppte av oss vid S:t Eriks torg på exakt det klockslag som var beräknat för återkomsten. Därefter skildes vi åt efter en trevlig dag fylld med nya historiska intryck.

---ooo0ooo---

26:E NORDISKA MEDICINHISTORISKA KONGRESSEN I UPPSALA 2017-05-31—06-03.

Eva Ahlsten och Anders Uppfeldt

Ända sedan 1967 då den första konferensen anordnades i Göteborg har de nordiska ländernas medicinhistoriska föreningar vartannat år anordnat en medicinhistorisk kongress. Konferensen har ägt rum under senvåren eller sensommaren och deltagarna har inte bara kommit från Norden utan även från bland annat Baltikum, Polen och Argentina. Ansvaret har cirkulerat mellan de nordiska länderna och 2017 var det Sveriges och Uppsalas tur.

Årets kongress ägde rum den 31 maj till 3 juni. Antalet deltagare var 80 och därtill fanns 15 medföljare. Huvudsäte för föredrag och kaffe/lunch var Clarion Hotel Gillet.

Programmets inriktningar var:

- Pioneers in Medicine
- Psychiatry
- Genetics
- Medical Artifacts
- Pharmacy and Pharmacology samt
- Varia.

Programmet pågick i ett antal parallella sessioner och kongresspråket var engelska.

Samtliga abstracts presenterades på den tillfälliga hemsidan www.nmhc2017.se, men de har senare infogats i Medicinhistoriska föreningens hemsida: <http://www.medicinhistoriskamuseet.uu.se/medicinhistoriska-foreningen/>,

Nobelpristagaren Arvid Carlsson och professor Elias Eriksson deltog via Skypelänk från Göteborg och belyste utvecklingen inom neuropsykofarmakologin.

Förutom det vetenskapliga programmet öppnades kongressen med ett besök på Linnéträdgården där professor Linné själv, gestaltad av Hans Odöo, tog emot oss och presenterade sig och sitt arbete. Professor Bergianus Bengt Jonsell visade trädgården. Mousserande vin och snittar kompletterade kvällen.

Region Uppsala bjöd en av kvällarna på lokalen Uppsala Slott där förfriskningar intogs i samband med att professor Lars Sjöstrand föreläste om kung Eriks galenskap och kämpande efter makt.

1:e bibliotekarien Krister Östlund bjöd på en visning av exempel ur Wallersamlingarna på Carolina Rediviva och förra museichefen Eva Ahlsten visade Uppsala Medicinhistoriska Museum.

En exkursion gick till Sättra Brunn där medicine doktorn Nils-Johan Höglund var ciceron. På återresan förevisades Albertus Pictors målningar i Härkeberga kyrka av professor Christer Åsberg.

Jubileumsmiddagen avhölls på Östgöta Nation med uppskattade inslag av en föreställning med trollkarlen, illusionisten Per Johan Råsmark, som även doktorerat i fysikalisk kemi, och stämningsfull stämsång framfördes av kören Gaudio.

Trots sponsring av Uppsala kommun och företaget för medicinsk utrustning, Novus Scientific AB blev det ett underskott för kongressen, vilket täckts upp av Medicinhistoriska föreningen.

Sammanfattningsvis blev kongressen mycket lyckad enligt åtskilliga kommentarer och tackbrev från ländernas olika deltagare. Även projektgruppen var tillfreds med genomförandet.

---ooo0ooo---

Thorénföreläsningen instiftades i samband med Lars Thoréns 80-årsdag för att hedra hans mångåriga insatser på det medicinhistoriska området. Årets föreläsning – den sextonde i ordningen – hölls onsdag den 18 oktober 2017 på medicinhistoriska museet under titeln

Anatomin i Sverige fram till idag

Föreläsare: Professor emeritus Gunnar Grant

Resumé av föredraget

Anatomins utveckling hindrades länge av att dissektioner av mänskliga kroppar betraktades som ett vanhelgande av den döde och därför inte tilläts. De första kända dissektionerna utfördes av Herofilos och Erasistratos i Alexandria på 200-talet f. Kr. Därefter skulle det dröja ända till 1315 innan Mondino de Liuzzi i Bologna på nytt tog upp bruket att dissekera. Det stora genombrottet för anatomin kom 1543 med Andreas Vesalius praktverk *De humani corporis fabrica* – Om människokroppens uppbyggnad.

I Sverige kom genombrottet för anatomin med Olof Rudbecks upptäckt av lymfsystemet 1651, men viktiga insatser har också gjorts av många av hans efterträdare, däribland Lars Roberg som med *Lijkrevnings-Tavlor* gav ut den första anatomiska läroboken på svenska 1718. Bland senare föreläsare för ämnet märks Bror Rexed som på 1960-talet initierade det moderna donationssystemet av kroppar och Ove Nilsson som blev den siste professorn i anatomi i Uppsala. Sedan 1990-talet studeras de olika delarna av anatomin inom ramarna för andra medicinska specialiteter.

Viktiga insatser inom anatomin har gjorts även vid andra lärosäten. I Lund var Arvid Henrik Florman verksam som professor i

anatomi 1801-1831 och lade grunden för ett mer rationellt studium av anatomin. I Stockholm ägde de tidigaste anatomiska studierna rum i regi av Collegium medicum, men i och med stiftandet av Karolinska Institutet 1810 överfördes verksamheten dit.

Gunnar Grant är professor emeritus, Institutionen för Neurovetenskap, Karolinska Institutet. Studerade vid medicinsk fakultet i Stockholm och Uppsala och var lärare i anatomi i Uppsala 1954–1970. Leg.läk. 1960. Disputerade 1962 på en neuroanatomisk avhandling rörande ryggmärgsbanorna till lillhjärnan. E.o. docent i anatomi 1962-1968. Universitetslektor i morfologi, blandad medicinsk-farmaceutisk-kemisk utbildning, Uppsala Universitet 1968–1970. Bitr. professor i anatomi vid Karolinska Institutet 1970–1979; professor 1979–1997. Prefekt vid institutionen för anatomi under närmare 14 år.

Ordförande för Svensk Förening för Anatomi 1973–1974, 1976–1980 och hedersmedlem sedan 2015.

Sekreterare för Fysiologföreningen, Stockholm 1996–2003 och därefter hedersmedlem.

Medlem av Medicinska Forskningsrådets Prioriteringskommitté för Morfologi 1971–1982

Medlem av vetenskapliga rådet för IRME (L'Institut pour la Recherche sur la Moelle Épinrière) Paris 1987–2000

Medlem av American Association of Anatomists

Medlem av Norska Vetenskapsakademien

Hedersprofessor vid Beijing Center for Neural Regeneration and Repairing, Capital University of Medical Sciences, Beijing, China

Adjungerad professor vid Beijing Institute for Brain Disorders, BIBD, Capital Medical University, CMU, Beijing, China

Skrifter inom neuroanatomi och neurovetenskaplig historia samt några böcker inom svensk kulturhistoria.

Lars Thorén (1921-2007): Lars Thorén växte upp i Göteborg. Efter studentexamen i hemstaden påbörjade han sina medicinska studier i Uppsala. Han avlade läkarexamen 1949 och disputeerade 1959 på en experimentell avhandling om patofysiologin bakom galläckage till bukhålan. Han utnämndes samma år till docent i kirurgi. I mer än två decennier (1965-1988) verkade han som professor och chef för den kirurgiska kliniken vid Akademiska sjukhuset.

Lars Thorén bestämde sig tidigt för att bli kirurg och under sin studietid fördjupade han sin utbildning med olika amanuensstjänstgöringar. Under sin aktiva tid kom Lars Thorén att i hög grad påverka utvecklingen i kirurgi. Han var en erkänt skicklig kirurg med ett brett register inom allmänskirurgin.

Han hade ett stort intresse för traumasjukvården och han var en drivande kraft bakom utvecklingen av den moderna vätske- och nutritionsbehandlingen. Han tillhörde pionjärerna inom svensk transplantationskirurgi och i början av 1970-talet kom han att intressera sig för kirurgi av överviktiga patienter.

Lars Thoréns aktiva och entusiastiska livsstil gynnade inte bara kirurgin utan kom i hög grad även att gagna medicinens historia. Redan tidigt började han samla föremål och böcker för ett kommande museum i Uppsala. Efter sin pensionering kom Lars Thorén att ägna mesta tiden åt att bygga upp och utveckla det medicinhistoriska museet i Uppsala. Han hade här stor hjälp av sin hustru Ingrid, tidi-

gare barnläkare i Uppsala, liksom av framlidne apotekaren Stig Ekström. Museet stod färdigt 1995 och kan idag betraktas som ett av våra mest sevärda medicinhistoriska museer.

Tidigare Lars Thorénföreläsare

2002: Professor Bengt Lindskog, Lund: *Linnés läkargärning*

2003: Professor Gunnar Eriksson, Uppsala: Olof Rudbeck som vetenskapsman och läkare

2004: Professor Thomas Söderqvist, Köpenhamn: *Ska vi bevara vårt nutida biomedicinska kulturarv?*

2005: Professor Karin Johannisson, Uppsala: Tecknen: *Om medicinska ansiktsläsning*

2006: Professor Roger Qvarsell, Linköping: *Näringsfysiologins etablering som vetenskap i Sverige kring sekelskiftet 1900 och dess tillämpningsområden*

2007: Professor Gunnar Broberg, Lund: *Den gamle Linné och livets gåta*

2008: Professor Martin H:son Holmdahl: *Beklagliga dröjsmål mellan upptäckt och klinisk användning*

2009: Professor Per Olov Lundberg, Uppsala: *Theodor Billroth och Ferdinand Sauerbruch, de stora pionjörerna i kirurgins historia*

2010: FD Jan Eric Olsén, Lund: *Frithiof Holmgren- fysiolog i brytningstid*

2011: Professor Anders Bárány, Nobelmuseet, Stockholm: *Alvar Gullstrand – svensk fysiograf och nobelpristagare*

2012: Förre landstingsrådet Mats O Karlsson, Enköping: *En demokratisk samhällsbyggare under 150 år- Landstinget i Uppsala län*

2013: Professor Henry Johansson, Uppsala: *Karl Gustaf Lennander och Uppsalakirurgin kring sekelskiftet 1900*

2014: Legitimerade sjuksköterskorna Clary Carlsson och Ulla Gällstedt Eriksson, Uppsala: *Föreningen Uppsala sjuksköterskehem 100 år*

2015: MDhc Ove Hagelin, Stockholm: *Andreas Vesalius anatomiska verk*

2016: Professor Kjell Asplund, Umeå: *Thomas Quick – En man av sin tid*

---ooo0ooo---

MUSEETS ÅRSRAPPORT 2017

Urban Josefsson

År 2017 har i likhet med tidigare år varit händelserikt på museet. Det har varit en lång rad av vitt skilda aktiviteter som ägt rum under årets lopp, vilka det nu blivit dags att summera. Året har inte enbart erbjudit glädjeämnen utan även sorg över två långvariga och omtyckta medarbetares bortgång. Under sommaren avled både professor emeritus Henry Johansson och pensionerade kuratorn Guy Pauly. Båda lämnade stora tomrum efter sig vid museet.

Öppethållande och visningar

Museet har under 2017 haft samma ordinarie öppethållande som de senaste åren, det vill säga 13.00–17.00 helgfria tisdagar och torsdagar samt första söndagen i månaden. Under sommaren var museet öppet som vanligt med undantag av att det inte var öppet några söndagar under juli och augusti. Visningar för bokade grupper har liksom tidigare år ägt rum under alla veckans dagar oberoende av det ordinarie öppethållandet.

Till och med november 2017 hade 163 guidningar genomförts. En stor kategori av grupper har bestått av deltagare i utbildningar och kurser med inriktning mot sjukvård, allt från universitetsutbildningar för blivande läkare och sjuksköterskor till vuxenutbildningar för blivande undersköterskor och medicinska sekreterare. Även universitetskurser i ämnen som idéhistoria och musei- och kulturarvsvetenskap har besökt museet. Pensionärsföreningar är en annan viktig besökskategori. Det har kommit grupper av alla tänkbara slag: kamratgrupper, kurser som firat jubileer, arbetsplatser såväl inom som utom vården och så vidare. I vissa fall har grupper kombinerat guidningar med möten och middagar på museet. Flertalet av grupperna har kommit från Uppsala och övriga Uppland, men det har även

varit ett betydande antal från andra delar av Sverige samt enstaka från andra länder.

I fråga om skolor kommer regelbundet grupper från gymnasieskolor, men det är alltför få grupper som kommer från grund- och förskolor. För att få fler skolor att upptäcka hur mycket museet har att erbjuda elever i alla årskurser har Judit Worley under sin praktik på museet hösten 2017 arbetat med att ta fram skolprogram som riktar sig till olika åldersgrupper. Flera visningar har genomförts och utveckling av programmen fortsätter under nästa år.

Utställningar

Årets stora satsning i fråga om tillfälliga utställningar var *Stoff – Konst på Medicinhistoriska* som visades under perioden 1 april till 3 september. Sju uppsalakonstnärer ställde ut verk som på olika sätt reflekterade över kroppsliga och själsliga tillstånd. Deras verk integrerades i basutställningarna på ett sätt som lät konstverk och museiföremål belysa varandra. Idén till utställningen kom från två av de medverkande konstnärerna, Natasha Dahnberg och Moa Lönn, som också var utställningens curatorer. Utställningen dokumenterades i form av en tryckt katalog, redigerad av Natasha Dahnberg, formgiven av Cecilia Bergström och med textbidrag av de medverkande konstnärerna, Eva Ahlsten och undertecknad.

På Kulturnatten den 9 september invigdes utställningen *Från psyko-metri till psykoterapi – Psykologverksamheten vid Ulleråkers sjukhus*, vilken berättar om den mångskiftande verksamhet som bedrevs av psykologerna vid Ulleråkers sjukhus. Utställningen producerades i samarbete med Psykologialumnerna vid Uppsala universitet. I anslutning till invigningen höll Åke Pålshammar en föreläsning med titeln *I glad inspirerande långdans med test, elektroder, apparater och droger – Ett föredrag om Ingmar Dureman, professor i klinisk psykologi*.

Inför utdelningen av Region Uppsalas medicinhistoriska stipendium för 2016, vilken skedde vid Uppsala medicinhistoriska förenings årsmöte på museet i april, gjordes liksom tidigare år en monter i ordning där den nye stipendiaten presenteras. Mottagare av 2016 år stipendium var Eva Ahlsten, som belönades för sin ”enastående insats för att öka intresset för och sprida kunskapen om medicinens historia”.

Under året har arbetet med att förnya alla basutställningarna inletts på allvar. Diskussioner om och planering av omgestaltningen av utställningarna har pågått under lång tid, men nu har också det praktiska arbetet i utställningarna påbörjats. Huvudkorridoren på övervåningen genomgick under sommaren en grundlig renovering med bland annat ny matta samt ommålning av väggar och tak, vilken huvudsakligen bekostats av fastighetsägaren Akademiförvaltningen. I samband därmed reorganiserades också utställningen i korridoren om Ulleråkers sjukhus – ett arbete som i skrivande stund inte är avslutat.

Programverksamhet

De olika publika extra aktiviteter som Eva Ahlsten startade under sin tid som museichef har också ägt rum under det gångna året. Föreläsningarna den första söndagen i månaden har fortsatt, med ett sommaruppehåll under juli och augusti. Korta presentationer av de tio föreläsningarna återfinns på annat ställe i årsskriften.

Andra arrangemang som genomförts under året är det sedvanliga smurftipset under sport- och höstlovet vecka 8 respektive 44. Barnaktiviteten, som går ut på att hitta smurfar som tillfälligt är utställda i olika montrar och svara på anslutande frågor om hälsa och sjukdom, genomfördes i år alla vardagar under lovveckorna och lockade många besökare: 76 barn och 60 vuxna under sportlovet samt 137 barn och 85 vuxna under höstlovet, det vill säga totalt 358 besökare.

På Kristi himmelsfärds dag den 25 maj medverkade museet i Uppsala kommuns arrangemang Odlingsdagen genom öppethållande av museet och föredrag av Lars Orelund om *Läkeväxter förr och nu*. Museinatten den 3 juni gjorde Thérèse Toudert en visning av utställningen *Stoff* samt av patientkonsten från Ulleråkers sjukhus. Den 20 augusti anordnades konstnärssamtal med Natasha Dahnberg och visning av fyra av hennes konstfilmer, vilket kombinerades med en release av katalogen till utställningen *Stoff*.

Som redan nämnts invigdes utställningen *Från psykometri till psykoterapi – Psykologverksamheten vid Ulleråkers sjukhus* på Kulturnatten den 9 september. Årets senapssåsong inleddes den 31 oktober och avslutades den 19 december. Liksom tidigare år har Anders Uppfeldt organiserat besökarnas tillverkning av julsenap under handledning av apotekare. I samarbete med Uppsala medicinhistoriska förening arrangerade museet den 8 november en minneskväll för Henry Johansson. Under rubriken *Två vänner berättar: Till minne av Henry Johansson* berättade Lars Grimelius och Mats Westman om Henry Johansson som kirurg, medicinhistoriker och medmänniska. Den 11 november deltog museet i Arkivens dag på Arkivcentrum där Thérèse Toudert och Margareta Löfholm presenterade museet i mässhallen och Bertil Karlmark höll föredraget *Franska sjukan – Från Columbos till gin och tonic*. På museidagen den 12 november höll museet öppet och undertecknad genomförde en visning på temat *Världen inifrån*. Samma dag ägde också den allra första allmänna visningen av museet på ungerska rum, utförd av Judit Worley.

Samarbeten

Medicinhistoriska museet ingår i flera olika mer eller mindre formaliserade samarbetsorganisationer, bland annat i UMI (Uppsalamuseernas informationsförening) där museet representeras av Cecilia Bergström, Arbetsam (Arbetslivsmuseernas samarbetsråd) och Nätverk för medicinhistoriska museer och samlingar. Vid nätverkets årliga sammankomst, som denna gång ägde rum i Helsingborg den

23 oktober, representerades museet av Thérèse Toudert som även gjorde en presentation om utställningen *Stoff*. Museet har också vid sidan av nätverket livliga kontakter med landets övriga medicinhistoriska museer, men även med andra typer av museer. Bland de museer som under året lånat föremål från Medicinhistoriska museet återfinns bland annat Museet Hamn i Nacka och Gustavianum i Uppsala. Givetvis fortsätter också samarbetet med Föreningen Uppsala sjuksköterskehem alumn, som sedan januari 2016 förfogar över ett rum på museet.

Bokproduktion

Under året har tre böcker utgått från museet. En är den redan omtalade utställningskatalogen *Stoff – Konst på Medicinhistoriska*. De båda andra är skrivna av Bo S. Lindberg, som utfört den anmärkningsvärda prestationen att inom loppet av mindre än ett år publicera två grundliga medicinhistoriska studier: *Inte vid helt sunda vätskor - Gustav Vasa och hans söner ur ett medicinhistoriskt perspektiv*, som utkom i februari, och *Kirurgernas historia – Om badare, barberare och fältskärer*, som utkom i november.

Henry Johanssons pris 2017

Henry Johanssons pris instiftades i samband med att Henry Johansson trädde tillbaka från posten som museistyrelsens ordförande 2010. Det utdelas till personer som gjort viktiga insatser för Medicinhistoriska museet och tilldelades 2017 Ingrid Thorén för hennes enastående insatser i samband med museets uppbyggande och fortsatta drift. Priset delades ut vid museistyrelsens årsmöte den 19 april.

Undervisning

Under våren har den fristående universitetskursen i Medicinens historia genomförts på museet med omkring 40 studenter och Eva Ahlsten som ansvarig lärare. Även i år var ett moment i masterutbildningen i musei- och kulturarvsvetenskap delvis förlagt till museet, där studenter under ledning av undertecknad lär sig att arbeta

med museiföremål. Som redan omtalats gör ett antal universitetsutbildningar besök på museet för guidade visningar av utställningarna.

Bemannning

Personalen har under året utgjorts av undertecknade museichef och antikvarierna Cecilia Bergström (tjänstledig på 40 % för studier från den 1 oktober), Thérèse Toudert (50 % till den 10 juni och 100 % därefter) och Eva Ahlsten (50 % till den 10 juni). Eva Ahlsten arbetade vidare som antikvarie för att vara ett stöd åt undertecknad efter att hon gått i pension från tjänsten som museichef. I anslutning till museistyrelsens årsmöte den 19 april anordnades en fest för Eva Ahlsten i museets stora utställningssal för att tacka henne för hennes fantastiska insatser för museet.

Volontärer med specialistkunskaper från olika områden har även i år gjort stora arbetsinsatser vid museet och därigenom möjliggjort den omfattande verksamhet som bedrivits. Den 18 september anordnades en resa till Vårdmuseet i Västerås och Vallby friluftsmuseum för volontärerna, styrelsen och personalen vid museet.

Under året har tre praktikanter arbetat på museet. Charlotte Björck, student på Projektledarutbildningen vid Historiska institutionen vid Stockholms universitet, gjorde praktik på museet den 18 april till 19 maj och ägnade sig huvudsakligen åt att fotodokumentera utställningarna. Den 2 till 30 oktober gjorde Linn Lundgren, masterstudent i musei- och kulturarvsvetenskap praktik på museet och utförde huvudsakligen research inför kommande ändringar i den psykiatrihistoriska utställningen. September till december har Judit Worley, disputerad vid universitetet i Debrecen på en avhandling om ungerska universitetsmuseer, gjort praktik på museet och främst ägnat sig åt att utarbeta de ovan omtalade pedagogiska programmen riktade till för- och grundskolor.

Besöksstatistik

Som synes i sammanställningen har Medicinhistoriska museet haft en ökande besöksfrekvens under lång tid.

<i>År</i>	<i>Besöksantal</i>
2001	1 762
2002	1 865
2003	2 429
2004	2 620
2005	2 436
2006	2 066
2007	2 617
2008	2 906
2009	3 001
2010	3 533
2011	4 033
2012	4 062
2013	4 815
2014	5 269
2015	5 246
2016	5 045
2017	5 572

Denna positiva utveckling är ett resultat av alla hängivna och kun-
niga medarbetares gemensamma insatser.

---ooo0ooo---

2017 ÅRS FÖRELÄSNINGSSERIE PÅ MUSEET

Urban Josefsson

Under 2017 har serien av föredrag den första söndagen i månaden, vilken startades av Eva Ahlsten 2006, fortsatt enligt samma principer som tidigare. Årets föredrag har spänt över ett brett spektrum av ämnen. Nedan följer korta sammanfattningar där jag efter bästa förmåga försökt lyfta fram några huvudpunkter ur varje föredrag.

1880-talets vivisektionsdebatt

Vårens program inleddes den 8 januari då undertecknad själv talade om *1880-talets vivisektionsdebatt – Den första svenska djurförsöksdebatten*. Föredraget baserades på en artikel jag skrev för den förra årgången av denna årsskrift. Utgångspunkten för föredraget var 13 intyg från 1888, skrivna av personer som i en eller annan egenskap deltagit i djurförsöken på Fysiologiska institutionen i Uppsala, där de uttalade sig om grymhet mot djur förekommit under experimenten. Det framgår av flera intyg att de är skrivna på direkt uppmaning av fysiologiprofessorn Frithiof Holmgren och syftet med föredraget var att förklara bakgrunden till dessa intyg, som i dag finns på Medicinhistoriska museet. Under andra hälften av 1800-talet uppstod i flera europeiska länder en djurrättsrörelse som kritiserade djurförsöken som förekom inom den nya medicinska specialiteten fysiologi. Alla former av djurförsök betecknades av motståndarna som vivisektioner. Den ledande svenske kritikern av djurförsök var filosofen Adolf Leonard Nordvall och den ledande försvararen Frithiof Holmgren. Striden fördes bland annat genom pamfletter och tidningsartiklar och fick ett så stort genomslag att frågan om förbud mot eller inskränkningar av rätten att utföra djurförsök diskuterades i riksdagen vid tre tillfällen under 1880-talet. Det var i anslutning till att frågan behandlades i riksdagen 1888 som Holmgren uppmanade tidigare studenter och andra som deltagit i försöken att skriva intyg där de

redogjorde för sin uppfattning huruvida djur utsatts för grymhet under försöken. Intygen cirkulerade sedan i avskrifter bland riksdagsmännen. 1880-talets vivisektionsdebatt ledde inte till några inskränkningar i rätten att utföra djurförsök, men denna i dag förhållandevis okända fejd är värd att uppmärksamma som den första svenska djurförsöksdebatten.

Medicinska ingrepp i döda kroppar

Den 5 februari hölls vårens andra föreläsning och där var ämnet inte vetenskapliga undersökningar av levande djur utan av döda människor. Idéhistorikern Tony Gustafsson hade som rubrik för sitt föredrag valt *Att rådfråga döden – Svenska medicinska ingrepp i döda kroppar, 1650-1900*. Föredraget sammanfattade resultaten av ett treårigt forskningsprojekt som Gustafsson avslutat ett år tidigare. Som startpunkt tog Gustafsson utvecklandet av två typer av ingrepp i döda kroppar, vilket ägde rum i Italien decennierna kring sekelskiftet 1300 och kom att bli av stor betydelse för den fortsatta medicinhistorien: obduktioner som är belagda från 1286 och dissektioner belagda från 1316. Bruket av obduktioner och dissektioner spred sig sakta men säkert norrut, men till Sverige nådde de först vid mitten av 1600-talet. Även efter att Sverige fått sin förste professor i medicin 1613 hade dessa ingrepp svårt att etablera sig, vilket till stor del förklaras av ett kraftigt folkligt motstånd. Tron på gengångare var stark och övergången från liv till död uppfattades som en utdragen process som fortsattes långt efter det medicinska dödsögonblicket. Till detta kom också föreställningen att det var av vikt att bevara kroppen intakt inför återuppståndelsen – föreställningar som även yttrade sig i bruket att begrava människor tillsammans med amputerade kroppsdelar som sparats. Gustafsson tog upp en lång rad exempel på hur det folkliga motståndet kunde yttra sig i olika handlingar för att förhindra utförandet av obduktioner och dissektioner. Dessa motståndshandlingar fortsatte under lång tid och först under loppet av 1800-talet normaliserades ingreppen, samtidigt som de ökade enormt i antal.

Ståndkärll från boskapsapoteket

Med vårens tredje föreläsning den 5 mars vändes uppmärksamheten mot veterinärmedicinens område. Lars-Erik Appelgren, professor emeritus och legitimerad veterinär, berättade om *Några ståndkärll från Boskapsapoteket* och presenterade därvid en liten del av innehållet ur sin nyutkomna bok *Boskapsapoteket: Fanns det bot för sot?* Boskapsapoteket i Skara skapades av Peter Hernquist, Sveriges förste utbildade veterinär, i anslutning till hans utbildningsanstalt för veterinärer. Med Hernquist vann tanken att läkemedel avsedda för människor inte utan vidare kunde användas för att behandla sjuka djur på allvar insteg i Sverige. Boskapsapoteket var en specialiserad inrättning som skulle tillgodose behovet av läkemedel för djur. Ännu i dag finns ett antal vackra ståndkärll från Hernquists tid bevarade vid Veterinärhistoriska museet i Skara och Appelgren har utrett vad de ursprungligen innehållit och i vilken mån medlen kan antas ha haft någon välgörande effekt. Granskningen av innehållet i kärllerna blir samtidigt rundmålningar av olika drogers kulturhistoria. Bland kärllerna finns flera med fantasieggande påskrifter som "Ungers watn", vilket är en förkortning för Ungerska drottningens vatten, en blandning som bland annat innehåller rosmarin och cognac. Där finns även "Tinct. succini", ett utdrag i sprit av bärnsten. Olika läkemedel med bärnsten tas upp av både Carl von Linné och Nils Rosén von Rosenstein och de kom att användas länge inom humanmedicinen. Hernquist var dock skeptisk till effekterna av bärnsten och Appelgren instämmer i dennes tvivel. Verkan av flera av medlen som användes av Hernquist är högst tveksam, men Appelgren menar att man kan anta förekomsten av en form av placeboeffekt. Hernquist verkade vara medveten om djurens självläkning och påpekade vikten av deras naturliga skyddskrafter.

Islamisk medicin och människosyn

Vårens fjärde föreläsning den 2 april flyttade fokus från den huvudsakligen svenska kontext som dominerat de tidigare föreläsningarna till den muslimska delen av världen. Diplomaten forskaren och

översättaren Jan Henningsson talade då om *Kroppen, själen och sjukdomens ansikte - Islamisk medicin och människosyn*. I Koranen går det att spåra influenser från källor med ursprung i olika kulturtraditioner, som hebreiska skrifter, tidiga kristna urkunder, grekisk och persisk naturvetenskap för att bara nämna några av de viktigaste. Den komplexa människosyn som möter i Koranen återspeglar delvis sådana olika influenser och i senare islamiska medicinska traditioner går det att följa hur man främst tagit fasta på någon del av denna människosyn. Under den del av historien som i Europa kallas medeltiden tog muslimska läkare ledningen inom den medicinska vetenskapen. Ibn Sina eller Avicenna som han vanligen kallas i Europa är den mest kände företrädaren, men Henningsson lyfte fram flera andra som är mindre omtalade i Sverige. Inom denna tradition ligger betoningen i människosynen på människans ursprung som dödlig varelse och i beskrivningar av människan möter ofta varianter av den antika humoralpatologin med dess framhållande av de fyra kroppssafterna blod, slem, gul galla och svart galla. Henningsson ägnade även mycket uppmärksamhet åt de olika aspekterna av mer folklig islamisk medicin genom tiderna.

Beduiners sätt att klassificera sjukdomar

Även i den femte föreläsningen som hölls den 7 maj låg uppmärksamheten på vad som skulle kunna betecknas som ett exempel på islamisk medicin. Inga-Lill Aronsson, universitetslektor vid Institutionen för ABM (Arkiv, Bibliotek och Museer vid Uppsala universitet), behandlade ämnet *Medicinsk antropologi – Fallet Negeveduinernas sjukdomsklassifikationssystem*. Utgångspunkten var konstaterandet att sätt att klassificera och systematisera sjukdomar säger något väsentligt om en kultur. Vid studier av sjukdomsklassifikationssystem från olika kulturer är det viktigt att inte falla i fällan att exotisera det främmande. Negeveduinerna har funnits i Negevöknen i nuvarande Israel under lång tid. Rörelsen och flyttandet har varit en del av kulturen så långt tillbaka som den kan följas och det har lett till spänningar med olika statsmakter som försökt göra beduinerna

bofasta. Trots deras övertygelse att resande i sig är hälsobefrämjande har de många gånger förhindrats att förflytta sig. I dag bedöms hälsoläget bland beduinerna som mycket kritiskt av flera organisationer. Mötet mellan läkare och patient kan bli problematiskt när deras respektive sjukdomsklassifikationssystem motsäger varandra. Aronsson varnade för en relativism där respekten för en främmande kulturens övertygelser leder till att alla behandlingsformer som finns i kulturen accepteras. Beduinernas traditionella medicin är förankrad i humoralpatologin och innehåller inslag av magi, fatalism och religion. Klassifikationssystemet är mycket komplicerat och flera olika indelningsgrunder korsar varandra. Binära oppositioner som varmkall spelar en viktig roll, men även färger intar en framträdande plats, så att ett läkemedels färg blir betydelsefull i sig. Bedömningen av en sjukdoms orsak tillmäts en väsentlig roll i klassifikationen. Aronsson inskräppte vikten av att hålla i minnet att återgivningar av sjukdomsklassifikationssystem alltid innebär en form av reducering av dem, men att klassifikationerna har något väsentligt att säga.

Hjalmar Öhrvall – en kontroversiell fysiolog

I vårens sista föreläsning den 4 juni stod Frithiof Holmgrens lärjunge Hjalmar Öhrvall i centrum och därmed slöts cirkeln från vårens första föreläsning. Bertil Karlmark, lektor vid Institutionen för medicinska vetenskaper, talade om *Hjalmar Öhrvall – Fysiologen som inte lämnar någon oberörd*. I dag är Öhrvall inte någon allmänt känd person, men i sin samtid intog han en mycket central position i samhällsdebatten. Karlmark beskrev honom som hatad av etablissemanget – medicinska fakulteten, universitetet och kungahuset – och älskad av studenterna och hustrun. Öhrvall blev 1886 laborator i fysiologi under Holmgren och 1899 blev han dennes efterträdare som professor i fysiologi i Uppsala. Emellertid var det hans aktiviteter utanför fysiologins område som väckte störst uppmärksamhet, inte minst hans engagemang i Verdandi och deltagande i den så kallade sedlighetsdebatten. Öhrvall och hans meningsfränders argumenterande för användning av preventivmedel för barnbegräns-

ning slogs 1910 tillbaka med preventivlagen som förbjöd informering om preventivmedel. Ett annat område som Öhrvall tidigt engagerade sig i var rashygien, som han var en anhängare av. När steriliseringar började diskuteras intog han dock en skeptisk hållning även om han menade att det fanns individer som borde steriliseras. Öhrvall hyste mycket stark tilltro till kunskapens och upplysningens kraft. I skriften *Om dumbet* förklarar han dumheten som beroende av okunskap, sprit, tobak, sport, lotterier och mode och utvecklar idén att människor skulle göra det rätta om de visste vad det rätta var.

Akademiska sjukhuset genom 150 år

Höstens föreläsningar tog sin början den 3 september då min företrädare som museichef Eva Ahlsten behandlade ämnet *Akademiska sjukhuset genom 150 år*. Ahlsten ingick i redaktionskommittén till boken som gavs ut när Akademiska sjukhuset firade sitt 300-årsjubileum 2008. Akademiska sjukhuset har möjlighet att fira jubileer både av tillkomsten av Nosocomium Academicum 1708 och av Nya sjukhuset 1867. Föreläsningen inleddes med en tillbakablick på vårdinrättningarna i Uppsala från och med helgeandshuset som öppnade vid nuvarande Fyris torg 1302. När Nya sjukhuset, som Akademiska sjukhuset kallades från början, invigdes 1867 var det ett av Nordens största och modernaste. Exempelvis kan nämnas att översköterskan inte var någon mindre än Emmy Rappe, Sveriges första utbildade sjuksköterska. Snart nog visade sig dock den ståtliga byggnaden, som ritats av arkitekten Albert Törnqvist, allt för liten för att inrymma den expanderande verksamheten och olika polikliniker började öppnas i andra lokaler i Uppsala. I takt med att allt fler medicinska specialiteter tillkom uppfördes ett antal nya byggnader på sjukhusområdet under första hälften av 1900-talet. I och med riksdagens godkännande av 1950 års förslag till generalplan för utbyggnad av Akademiska sjukhuset i Uppsala blev det möjligt att ta ett samlat grepp om de fortsatta utbyggnaderna på sjukhusområdet och under de följande decennierna växte det moderna universitetssjukhuset fram. Med öppnandet av Psykiatrins hus på Akademiska

sjukhusets område 2013 slöts en cirkel i och med att sjukhus för kropp och själ ännu en gång förenades på samma plats i likhet med hur situationen var 1302. Historiken över Akademiska sjukhusets utveckling under de senaste 150 åren innefattade också en presentation av sjukhusets organisatoriska utveckling och de bakomliggande politiska besluten samt av flera personer som spelat en avgörande roll i att göra sjukhuset till vad det är i dag.

Katastrofpsykiatri

Den andra föreläsningen under hösten hölls den 1 oktober av Tom Lundin och ämnet var *Katastrofpsykiatri i går, i dag, i morgon*. Ett resultat av utredningen efter Estonias förlisning 1994 var tillkomsten av Kunskapscentrum för katastrofpsykiatri 2002 där Tom Lundin blev den förste programdirektören och 2007 den förste svenske professorn i katastrofpsykiatri. Ämnet som sådant har naturligtvis en betydligt längre historia. Lundin lyfte fram en passage i Johannes Hofers dissertation från 1688 om sjukdomen nostalgi vilken han beskrev som psykotraumalogins startpunkt. Hofer talar där om sjukdom som beror på en förvrängd föreställning, på föreställningar som ständigt upprepas och undantränger allt annat. Samma sjukdom återkommer i Carl von Linnés *Genera morborum* (1763). Den diagnostiska nomenklaturen har senare förändrats och tillståndet har bland annat omtalats som granatchocks-syndrom innan det blev posttraumatiskt stressyndrom (PTSD). De traumatiska typsituationer som kan leda till PTSD kan sammanfattas som att ha blivit utsatt för "någon förfärlig händelse, som de flesta människor aldrig kommer att uppleva". Hur traumatisk en situation uppfattas påverkas bland annat av i hur hög grad någon tycker sig ha överblick och kontroll över situationen de hamnat i. Förhållandevis många människor lever med PTSD även om olika studier gett olika resultat i fråga om procentsatserna. PTSD kan beskrivas som en normal reaktion på en onormal händelse. Symptomen på PTSD kan delas in i tre huvudgrupper: återupplevande av den traumatiska händelsen, undvikande av situationer som påminner om händelsen eller förhöjd vaksamhet. Vilken symptomgrupp som dominerar påverkar vilka av de

tillgängliga behandlingsmetoderna som är mest effektiva: psykosociala, psykologiska eller farmakologiska metoder. Föredraget avslutades med en presentation av den forskning som bedrivs inom området i dag.

Opium – en farmakologisk angelägenhet

Den 29 oktober tog sig ekonomhistorikern Daniel Berg an ämnet *Giftets värde: Apotekares förståelse av opium i Sverige, 1870-1925*, vilket också är titeln på hans doktorsavhandling från 2016. Under den angivna perioden såldes opium fritt i handeln, men inte i vilka butiker som helst, utan enbart i apoteken. Opium blev tidigt i historien en mycket viktig handelsvara och de första internationella handelsöverenskommelserna gällde just opiumhandeln. I likhet med andra droger har även opium varit reglerat i Sverige, men under den aktuella tiden var det i egenskap av gift. Apoteken tillhandahöll en mängd toxiska substanser som användes inom bland annat jord- och glasbruket. För apotekarna var det en plikt att hålla opium tillgängligt som en säker och alldaglig medicin. Deras expertis var garantin för att det inte skulle användas felaktigt utan hanteras på ett ordnat sätt. Risken som var förenad med opiumbruk bestod inte i narkotikamissbruk utan i förgiftning vid feldosering. Opium betraktades som en farmakologisk angelägenhet, inte en medicinsk eller moralisk. Apotekarnas förståelse av opium råkade i konflikt bland annat med synsättet hos läkare som ville receptbelägga läkemedel med opium. Apotekarna gick förlorande ur denna strid och kontrollen över opium kom att övertas av läkarna och polisen.

Intellectuella funktionsnedsättningar i historiskt perspektiv

Årets föreläsningsserie avslutades den 3 december med att Barry Karlsson, specialist i neuropsykologi, talade under rubriken *Bemötande av intellektuella funktionsnedsättningar och neuropsykologiska utredningar i ett historiskt perspektiv*. En ofta förbisedd aspekt av hur personer med intellektuella funktionsnedsättningar bemöts genom tiderna är hur många de har varit. Med hjälp av normalfördelningskurvan – ”the bell curve” – sammanställd med befolkningsstatistik från Sve-

rige gjorde Karlsson en uppskattning av hur många individer den procentuella grupp som statistiskt borde ha haft så allvarliga intellektuella funktionsnedsättningar att de varit i behov av hjälp bestått av vid olika tidpunkter. Före 1800-talet bestod gruppen sannolikt av 1000 personer eller färre. Detta är en förklaring till att intellektuella funktionsnedsättningar länge är i det närmaste helt frånvarande i det historiska källmaterialet. Före 1800-talets industrialisering var de kognitiva kraven som ställdes i arbetslivet betydligt lägre än i dag, vilket medförde att det var lättare att hitta arbetsuppgifter som kunde utföras av personer med funktionsnedsättningar. Intellektuella funktionsnedsättningar har dock varit förknippade med skambeläggande och det går att tala om en form av hederskultur där man satte en stolthet i att ha en väl fungerande familj. Från kyrkans sida kunde en människa med intellektuella funktionsnedsättningar beskrivas som en människa utan själ. I folktron möter föreställningar om bortbytingar som en förklaring till funktionsnedsättningar. Karlsson tog även upp de olika institutioner där personer med funktionsnedsättningar tagits om hand med början i helgeandshusen i Stockholm 1301 och Uppsala 1302 – den första organiserade omvårdnaden i Sverige. Ur helgeandshusen utvecklades hospitalen som senare blev sinnessjukhus. Från och med 1600-talet tillkommer dock andra typer av institutioner, som exempelvis krigsmanshus, barnhus, tukthus, spinnhus och så vidare. Under andra hälften av 1800-talet tillkom dessutom idiotanstalter efter mönster från den 1841 öppnade idiotanstalten Abendberg i Schweiz. I Sverige fanns bland annat anstalten i Rickomberga som öppnade 1889. Tidigare hade personer med intellektuella funktionsnedsättningar tagits om hand tillsammans med psykiskt sjuka. I dag är det den av Bengt Nirje introducerade normaliseringsprincipen som styr omvårdnaden av personer med intellektuella funktionsnedsättningar. Tanken är att alla har rätt till ett vanligt liv oavsett funktionsnedsättning. Delaktighet och integrering är ledande principer.

---ooo0ooo---

KOKAINETS HISTORIA

Gustav Hjorthén

Läkemedelsverket beviljade i början av 2017 licens till två svenska patienter för användning av cannabis som läkemedel. Detta betyder inte att cannabis godkändes generellt som läkemedel i Sverige, utan tillåtelsen ska betraktas som ett undantag. Det finns dock redan ett läkemedel baserat på cannabis som är registrerat i Sverige och som är avsett för patienter med sjukdomen multipel skleros och som besväras av ofrivillig muskulär tonus (1). Samtidigt är cannabis narkotikaklassat och att bruka substansen är olagligt enligt svensk lag (2,3). Detta illustrerar den problematik som historiskt kommer att belysas här. Gränsen mellan narkotikaklassade berusningsmedel och läkemedel kan ibland vara svårdefinierad. Definitionen är baserad på hur samhället betraktar en substans, vilket är något som kan förändras över tid. Här exemplifieras detta genom en redogörelse för ett annat narkotikaklassat preparats medicinska historia. Kokainets historia.

Förhistorisk tid

Enligt arkeologisk forskning finns det mycket som tyder på att kokain användes som smärtlindrande substans i Peru redan 6000 år före Kristus. Kokain utvinns från kokablad som växer på kokabusken. Genom att tugga på kokabladen får man en snabb frisättning av substansen och invånarna i Peru tros ha tuggat på bladen för den snabba smärtlindrande effekt som de ger upphov till (4). Men det dröjde länge innan vi européer blev varse om växtens effekter. Enligt Golden Mortimer som publicerade en bok om kokainets historia 1901, förekommer kokaplantan i vetenskapliga texter i Europa första gången 1565 då den spanska läkaren Nicolas Monrades skriver att "Coca has been celebrated for many years among the Indians, and they sow and cultivate it with much care and industry, because they all apply it daily to their use and pleasure." (5). Att frakta eller importera kokablad till Europa var dock inte okomplicerat på denna tid, varför det dröjde till 1800-talet innan effekterna kunde studeras

närmare. Kokain är vad som biokemiskt beskrivs som en alkaloid, och kan ändra kemisk struktur om den utsätts för värme eller fukt. Under de långa transatlantiska båtfärderna från Sydamerika till Europa var förhållandena sådana att alkaloiderna i kokabladen förändrades, och vid ankomst var kokabladen inaktiva och verkningslösa (6).

Kokain renframställs

Under 1700-talet blev importerade varor såsom kaffe och choklad allt mer populära i överklassens Europa, men växtbaserade psykostimulantia hade inte fått samma genomslagskraft som i andra delar av världen. I Afrika var den centralstimulerande substansen khat populärt och i Sydamerika hade kokablad sedan länge varit vanligt. I Europa använde man sig visserligen också av olika psykoaktiva substanser, men än så länge var dämpande droger av opiumsläktet dominerande. Det dröjde till 1859 innan den italienska läkaren Paolo Mantegazza publicerade en artikel om sina självupplevda effekter av kokabladen, som han tillskansat sig då han under några år jobbat i Argentina och Paraguay. Han hade under resan börjat blanda i kokablad i sin kvällstonic och märkte då att han blev mindre trött och klarade av att arbeta senare på kvällen. Mantegazzas arbete gjorde att den tyske farmakologen Friedrich Wöhler intresserade sig för växten. Han hade under en längre period arbetat systematiskt med olika alkaloider, och bestämde sig för att importera 25 kilo kokablad vilket han lät sin assistent Albert Niemann bedriva vidare forskning med. Niemann lyckades senare extrahera en substans från kokabladen, en organisk bas med alkaloida egenskaper som fick namnet ”cocaine”(6).

Kokainhaltiga drycker

Intresset för kokain förblev dock initialt svalt i Europa. Angelo Mariani, som var farmaceut på Korsika förstod dock potentialen i kokabladen. Han började 1860 producera ett ”tonic wine” baserat på kokablad dränkta i sött bourgognevin. Han lanserade flertalet produkter innehållande kokablad, bland annat ett kokablads-thé som var bra att ta inför långa promenader. Produkterna lanserades delvis i ett medicinskt syfte, men marknadsfördes även som produkter

som gav njutning (6). Produkterna tros sedermera även ha inspirerat den amerikanska kemisten och apotekaren, John Stith Pemberton, som grundade ett än idag världskänt företag, Coca-Cola.

Coca-Cola utan alkohol

John Pemberton var officerare under det amerikanska inbördeskriget och ådrog sig under strid allvarliga skott- och skärskadorna. Han kurerade skadorna med morfin, men som så många andra krigsveteraner blev han sedermera morfinberoende. Det har spekulerats i om det var just hans egen beroendeproblematik som gjorde att han letade efter alternativa preparat som kunde hjälpa honom att bli av med sitt missbruk. Pemberton experimenterade med flertalet opiumfria mediciner på sitt eget laboratorium i Colombus, och han producerade ett antal olika drycker som han i hälsofrämjande syfte sålde på sitt apotek. Drycken som var populärast innehöll kokabladd och den koffeinhaltiga kolanöten, och han lämnade 1885 in en patentansökan för att registrera ”French Wine Coca”. Detta tros ha liknat den produkt som Mariani sålde i Europa. Pemberton såg drycken som ett hälsosamt substitut till beroendeframkallande ämnen och han ska ha sagt att ”I wish it were in my power to substitute the Coca and compel all who are addicted to the use of opium, morphine, alcohol, tobacco, or other narcotic stimulants to lie on the coca plant...It is perfectly wonderful what coca does.”. På grund av ett lokalt förbud mot alkohol 1886 behövde dock Pemberton senare eliminera alkoholkomponenten i sin dryck, vilket ledde fram till lanseringen av läskedrycken Coca-Cola (7).

COCA-COLA
SYRUP * AND * EXTRACT.

For Soda Water and other Carbonated Beverages.

This "INTELLECTUAL BEVERAGE" and TEMPERANCE DRINK contains the valuable TONIC and NERVE STIMULANT properties of the Coca plant and Cola (or Kola) nuts, and makes not only a delicious, exhilarating, refreshing and invigorating Beverage, (dispensed from the soda water fountain or in other carbonated beverages), but a valuable Brain Tonic, and a cure for all nervous affections — SICK HEAD-ACHE, NEURALGIA, HYSTERIA, MELANCHOLY, &c.

The peculiar flavor of COCA-COLA delights every palate; it is dispensed from the soda fountain in same manner as any of the fruit syrups.

J. S. Pemberton,
 Chemist,
 Sole Proprietor, Atlanta, Ga.

Bild. Coca Cola reklam på 1880-talet

Kokain för ökad uthållighet

Trots det gryende kommersiella intresset för kokabladen och kokain var intresset hos den medicinska yrkeskåren fortsatt svalt. Den skotska toxikologen Sir Robert Christison hade dock från tidigt 1870-tal intresserat sig för effekterna av kokabladen och publicerade 1876 en artikel där han redogör för en serie av experiment han utfört på sig själv och på sina medarbetare. Han studerade effekten av att tugga kokablاد under mer eller mindre fysiskt utmanande promenader, där han bland annat noterade effekter på uthållighet, puls och urin. Han kom fram till att "the chewing of coca removes extreme fatigue, and prevents it. Hunger and thirst are suspended; but appetite and digestion are unaffected." (8). Under 1880-talet ökade intresset i samhället för produkter innehållande kokain än mer, vil-

ket fick den unge vetenskapsmannen Sigmund Freud att börja bedriva vidare forskning på substansen (6).

Freuds entusiasm

Freud inspirerades av forskning som den tyske militärläkaren Theodor Aschenbrandt hade utfört på sina soldater. Han hade utan soldaternas vetskap blandat deras dryckesvatten med kokain, och han noterade då att de blev mer uthålliga och kunde stå emot hunger bättre. Aschenbrandt trodde att man skulle kunna få soldater i utsatta stationer att vara utan mat i åtta dagar under kontinuerligt intag av kokain. Detta fick Freud att själv beställa hem kokain för vidare forskning. Han började regelbundet bruka drogen genom att lösa den i vatten, och utförde flertalet tester på sig själv. Detta ledde fram till att han 1884 publicerade artikeln ”Über Coca”. Han talar i artikeln i mycket positiva ordalag om substansen och föreslår ett antal framtida medicinska användningsområden. Freud rekommenderar kokain som behandling mot neurasteni, mot dyspepsi och som avvänjande preparat i behandling av morfinberoende. Han spekulerar också vidare i att kokain i framtiden kommer att få ytterligare användningsområden baserade på dess anestetiska egenskaper (6). Han nämner att ”cocaine and its salts have a marked anesthetizing effect when brought into contact with the skin and mucous membrane in concentrated solution.”, men vidareutvecklade aldrig sin tes och gick därmed miste om att vara först med användningen av kokain som lokalbedövningsmedel (9).

Kokain som lokalbedövningsmedel

Freuds kollega i Wien, den unge oftalmologen Carl Koller, förstod dock snabbt kokainets potential. Han arbetade med kataraktoperationer, och använde sig på denna tid av kloroform som bedövningsmedel under de känsliga operationerna. Kloroform medförde tyvärr ofta att patienterna kräktes under ingreppet, vilket försvårade operationerna då det ökade det intrakraniella trycket. Koller utvecklade därför en lösning baserad på kokain som skulle kunna användas lokalt i ögat på patienten. På en kongress 1884 presenterade en kollega till Koller hans nya innovation. Han droppade kokainlösningen i ena ögat på en hund, och efter ett par minuter kunde han till audi-

toriets ovationer vidröra hundens öga med kirurgiska instrument utan att hunden protesterade (9,10). Nyheten om Kollers upptäckt spred sig inom en månad över hela världen, och nu hade kokain som substans verkligen etablerats inom skolmedicinen. Upptäckten kom att lägga grunden för en den moderna lokalanestesi (11), och ledde i förlängningen till utvecklingen av moderna lokalbedövningsmedel såsom lidokain (9).

Kokainets beroendeframkallande effekt

Freuds förhoppning om att kokain skulle vara botemedlet mot morfinberoende skulle snart slås i spillror. Hans mentor på psykologiska institutet i Wien, Ernst Fleischl von Marxow, var morfinberoende och Freud erbjöd honom att prova kokain i botande syfte (6,11). Initialt mårde Ernst bättre på behandlingen, men det dröjde inte länge innan han utvecklade tolerans och behövde öka kokaindoserna. Tillslut gick han över till att administrera kokainet subkutant men det visade sig snabbt att de ökade doserna medförde negativa effekter. Ernst fick ett kraftigt begär efter mer kokain. Han utvecklade svårigheter att äta och sova, och plågades av paranoida hallucinationer. Freud hade i sin välvilja att bota en person från morfinmissbruk fått bekanta sig med symtomen av ett kokainberoende. Men kokainets popularitet spred sig trots detta i samhället, och det dröjde inte länge innan kokain fanns tillgängligt på den publika marknaden i form av lösningar, pulver, tabletter och cigarrer. Det var snart ett preparat som både användes för nytta och för ”nöje”, och under av slutet av 1800-talet började allt fler personer missbruka substansen. Kokain benämndes initialt i samhällsdebatten med positiva ordalag, men opinionen svängde i takt med att beroendeproblematiken associerat med kokain spred sig i samhället, och 1903 tog företaget Coca-Cola bort substansen från sin läskedryck (6).

Läkemedel kontra berusningsmedel

Idag är beroendeproblematiken kopplad till kokain fortsatt utbredd, och ca 2% av Sveriges vuxna befolkning uppger att de någon gång provat drogen (12). Vi betraktar idag kokain som en narkotikaklassad substans, men gränserna för vad som är läkemedel och vad som är berusningsmedel är som beskrivet i texten ovan inte alltid själv-

klar. Det är en dynamisk process som till mångt och mycket baserar sig på samhällets och medicinens inställning till substansen. Kanske kan vi lära oss något av kokainets historia när vi värderar andra substansers, såsom cannabis, existensberättigande som läkemedel inom skolmedicinen. Gränsen för vad som är narkotika och vad som är läkemedel är, och kommer att vara svårdefinierad i ett historiskt perspektiv.

Referenser

1. Beslut om Cannabis som läkemedel för två patienter - Läkemedelsverket / Medical Products Agency [Internet]. <https://lakemedelsverket.se>. [citerad 21 februari 2017]. Tillgänglig vid: <https://lakemedelsverket.se/malgrupp/Allmanhet/Att-anvanda-lakemedel/Narkotikaklassade-lakemedel/Cannabis/Beslut-om-Cannabis-som-lakemedel-for-tva-patienter/>
2. Riksdagsförvaltningen. Dokument [Internet]. [citerad 21 februari 2017]. Tillgänglig vid: http://www.riksdagen.se/sv/dokument-lagar/dokument/svensk-forfattningssamling/narkotikastrafflag-196864_sfs-1968-64
3. LVFS/HSLF-FS i kronologisk ordning - Läkemedelsverket / Medical Products Agency [Internet]. <https://lakemedelsverket.se>. [citerad 21 februari 2017]. Tillgänglig vid: <https://lakemedelsverket.se/overgripande/Lagar--regler/Lakemedelsverkets-foreskrifter---LVFS/Kronologisk-forteckning/>
4. Pain S. Painful progress. *Nature*. 14 juli 2016;535(7611):S18–9.
5. Full text of "Peru. History of coca, "the divine plant" of the Incas; with an introductory account of the Incas, and of the Andean Indians of today" [Internet]. [citerad 21 februari 2017]. Tillgänglig vid: https://archive.org/stream/peruhistoryofcoc00mortrich/peruhistoryofcoc00mortrich_djvu.txt
6. Jay M. Chapter Three - Miracle or Menace?: The Arrival of Cocaine 1860–1900. *Int Rev Neurobiol*. 2015;120:27–39.
7. The Civil War origin of Coca-Cola in Columbus, Georgia [Internet]. [citerad 22 februari 2017]. Tillgänglig vid: <http://ldsp01.columbusstate.edu:8080/xmlui/handle/11075/598>
8. Christison R. Observations on the Effects of Cuca, or Coca, the Leaves of Erythroxylon Coca. *Br Med J*. 29 april 1876;1(800):527–31.
9. Markel H. Über Coca: Sigmund Freud, Carl Koller, and Cocaine. *JAMA*. 06 april 2011;305(13):1360–1.

10. López-Valverde A, de Vicente J, Martínez-Domínguez L, de Diego RG. Local anaesthesia through the action of cocaine, the oral mucosa and the Vienna group. *Br Dent J*. 11 juli 2014;217(1):41–3.
11. Goerig M, Bacon D, van Zundert A. Carl Koller, Cocaine, and Local Anesthesia: Some Less Known and Forgotten Facts. *Reg Anesth Pain Med*. 2012;37(3):318–24.
12. Drogutvecklingen i Sverige 2011 - CAN [Internet]. [citerad 22 februari 2017]. Tillgänglig vid:
<http://can.se/Publikationer/rapporter/Drogutvecklingen-i-Sverige-2011/>
13. Camí J, Farré M. Drug Addiction. *N Engl J Med*. 04 september 2003;349(10):975–86.

---ooo0ooo---

NÅGRA MEDELTIDA SJUKHISTORIER FRÅN UPPLAND

Bo S. Lindberg

Kunskaperna om hur sjukdomar och död upplevdes av människorna under medeltiden är mycket begränsade. Det finns några få läkeböcker från senmedeltiden i Sverige, men de är samtliga till största delen avskrifter av utländska förlagor. På kalkmålningar i medeltida kyrkor kan man någon enstaka gång se människor med olika lyten och sjukdomar, till exempel i Odensala kyrka, där det finns en bild som skildrar hur Jesus botar den blinde Bartimaïos (Markus 10: 46–52). Målningarna ger ändå ingen uppfattning om hur människorna på den tiden upplevde sjukdom och död.

Bild 1. Jesus botar den blinde Bartimaïos. Målning i Odensala kyrka av Albertus Pictor. Historiska museet, medeltidens bildvärld ID 9413030. Foto Lennart Karlsson.

Det finns emellertid några källor, som låter oss få en inblick i medeltidsmänniskans liv och död; det är de mirakelsamlingar som sammanställdes när fromma män och kvinnor skulle kanoniseras, det vill säga helgonförklaras. De nedtecknades på latin och berättar om de underverk som tillskrevs helgonen. Under det första årtusendet i den katolska kyrkans historia hade många, som levtt ett rättfärdigt, asketiskt liv inom kyrkan börjat dyrkas som lokala helgon av befolkningen på de platser där de levtt. På 1100-talet var "himlen full av helgon" som någon uttryckt det. Vatikanen ansåg därför att det måste skapas regler för hur helgonförklaringar skulle gå till. Genom Gregorius IX:s dekretalsamling 1234 fastslogs att påven hade exklusiv kanonisationsrätt inom den katolska kyrkan. En av påven utsedd kommission hörde vittnen och prövade om de uppgifter om mirakler som berättades om det tilltänkta helgonet var tillförlitliga. Den

enda i Sverige som uppfyllde alla de stränga kriterier som då ställdes upp var Birgitta, som kanoniserades 1391. De övriga helgonen under medeltiden var Birgittas dotter Katarina, Nikolaus av Linköping, Ingrid av Skänninge och Brynolf av Skara, men de utförde huvudsakligen sina underverk i närheten av sina hemorter. Påven gav för dessa sitt godkännande endast till en beatifikation eller saligförklaring, vilket betydde att de bara fick åkallas lokalt.

När pilgrimer vallfärdade till en helig persons grav berättade de ibland om underverk som inträffat vid relikerna. Dessa berättelser skrevs ner av munkarna, som naturligtvis var angelägna att visa att just deras helgon hade undergörande kraft. Särskilt omfattande var de mirakler som inträffat vid bilden Kristi nedtagande från korset (*Miracula defixionis Domini* eller *Helga Lösen*) i dominikanerklostret i Stockholm. Antalet mirakler som tillskrivs Helga Lösen är 87, varav 19 från Uppland. Genom att avge ett löfte om en gåva till klostret eller kyrkan eller genom att lova att göra en pilgrimsresa hoppades den sjuke eller de anhöriga att helgonet skulle föra den drabbades talan inför Gud så att ett mirakel skedde. Totalt finns det 640 kända svenska mirakel, varav 99 gäller barn.

Uppsalas helgon – Erik den helige

Erik Jedvardsson gjorde sig som kung känd för ett asketiskt liv. Enligt legenden byggde han också kyrkor och drog i ett korståg till Finland tillsammans med Uppsalabiskopen Henrik, som blev Finlands helgon. I maj 1160 hade danska trupper intagit Uppsala och när kung Erik kom ut ur kyrkan övermannades han av soldaterna och dödades. Han begravdes sedan i kyrkan i Gamla Uppsala. Det var under tidig medeltid vanligt att furstliga personer som ljutit en våldsamt död dyrkades som helgon. Erik kvarlevor undersöktes 2014 med datortomografi, absorptionsspektrometri och isotop- och DNA-analys. Undersökningarna visade att hans skelett hade en osedvanligt hög bentäthet. Isotopanalysen visade på en diet som var rik på insjöfisk, vilket indikerar att kungen hörsammade kyrkans

regler kring fasta, det vill säga dagar då det var förbjudet att äta kött. Analysen visar också att han under sina sista tio år inte levde i Uppsala-regionen, som förväntat, utan troligare i Västergötland. Dessa slutsatser ska dock betraktas som mycket preliminära eftersom det ännu finns få andra undersökningar att jämföra värdena med.

Bild 2. Kung Erik och drottning Kristina. Glasmålning på norra korfönstret i Gamla Uppsala kyrka (Peringskiöld, Johan: Monumenta Ullerakerensia cum Upsalia nova illustrata, 1719 s. 202).

Erik hade börjat dyrkas redan omedelbart efter sin död och i slutet av 1100-talet nämns han som helgon. För att någon skulle kunna dyrkas som helgon fordrades att biskopen ombesörjde att kvarlevorna togs upp ur graven (*elevationen*) och lades i ett skrin (*translationen*). Detta skedde i Gamla Uppsala under 1100-talet och sommaren 1273 överfördes skrinet till Uppsala domkyrka som då var under uppförande. I slutet av 1200-talet samlades redogörelserna för de mirakler som tillskrevs Erik. De uppgick totalt till 54, varav 38 ägde

rum i Uppland. Han blev aldrig kanoniserad av påven, men dyrkades som ett helgon i Sverige.

Bild 3. Sankt Eriks skrin i högkoret i Uppsala domkyrka. (Peringskiöld, Johan: *Monumenta Ullerakerensia cum Upsalia nova illustrata*, 1719 ss. 48–49).

Sinnessjukdomar

Botandet av sinnessjukdomar intar en framträdande plats i mirakelskildringarna. Nio av de femtiofyra mirakler som tillskrivs Sankt Erik rör vanvett och åtta av åttiosju i Helga Lösen. Här är några av sjukhistorierna.

En bonde i Attundaland vid namn Olov, från Husby-Ärlinghundra socken och Måby gård, en man av gott rykte i allt och hederlig vandel, blev genom Guds dolda rådslut så sinnesförvirrad, att hans anhöriga noga måste vakta på honom. I ett obehagat ögonblick sprang han ensam till skogs och tillfogade sig i sitt vanvett fem

stygg sår kring hjärtat. Hans son fann honom i ett ömkansvärt tillstånd och avgav ett löfte å faderns vägnar och åkallade Sankt Erik. Herren misskundade sig över den arme mannen och efter att ha fått skriftermålets sakrament blev mannen lika frisk som han varit tidigare och hans sår läkte.

En bonde vid namn Anders från Årsta by i Vaksala och en dräng, som också hette Anders i Sollentuna greps också genom Guds lönnliga dom av vansinne, men botades efter löften till Sankt Erik.

En kvinna i Helgesta by i Hacksta blev genom Guds lönnliga dom sinnesrubbad, så att hon sargade sönder sin tunga med sina egna tänder. Hon ville dräpa sig själv och hennes anhöriga måste binda henne. Efter löften till Sankt Erik blev hon frisk, men var stum under ett halvt år. Efter löften på martyrens högtidsdag återfick hon också talförmågan. Sankt Erik firades på två dagar, på dödsdagen den 18 maj och den 24 januari som var hans translationsdag. Möjligen kan kvinnan ha lidit av epilepsi, som förr också kallades *morbus sacer* eller *den heliga sjukdomen* eftersom man trodde att den sjuke hade en särskilt relation till Gud. Hippokrates däremot ansåg att sjukdomen inte alls var helig utan som vilken sjukdom som helst.

En man i Våla socken blev så sinnesförvirrad, att han med egen hand rysligen skar av sin strupe på tvären. De anhöriga gav ett löfte till Sankt Erik, att Gud måtte förbarma sig över honom. Ärkebiskopen Herr Folke [Johansson Ängel] lovade också att sjunga en mässa för den arme mannen, som inom kort blev fullkomligt frisk. Han bar endast ett litet ärr, såsom en röd tråd på strupen, "vår Herre till pris och ära och hans ärorike martyr till beröm".

Enligt en berättelse i mirakelsamlingen Helga Lösen hade bönderna i Hagunda härad, Gryta församling kommit tillsammans för att fånga en björn, som låg i försåt för deras hjordar. En av dem, Johan från Säby gård i samma socken, greps då av vansinne. Då han fram-

härdat i denna sjukdom i tre dagar och alldeles var från sina sinnen, gav hans vänner för honom ett löfte till Herrens korsnedtagning eller Helga Lösen, som det också kallas. Han tillfrisknade då strax och infriade fromt det löfte man gjort för honom. Möjligen hade han drabbats av det odefinierade tillståndet "björnfrossa".

Kristina, hustru till Olov Hagbardsson i Tierps socken, Uppsala stift, i den by som kallas Yttre, blev på annandag påsk vansinnig och anfäktades under en månad av olika syner av vitklädda kvinnor. Sedan ett liknande löfte gjorts, tillfrisknade hon, och inom kort återvann hon fullständigt hälsan.

Enligt Hippokrates och Galenos berodde sinnessjukdom på rubbningar i humoralvätskorna. Om man drabbades av melankoli eller mani berodde på om det fanns ett överskott eller underskott av svart galla eller slem. Frenitis (eller frenesi) var enligt Hippokrates ett vainsinne som berodde på feber (jämför frenetisk), medan mani inte var förenad med feber. Hippokrates ansåg inte att hysteri var en sinnessjukdom, utan berodde på att livmodern trängt upp i kroppen och vandrade omkring där. En under senmedeltiden och renässansen mycket spridd bok var *De proprietatibus rerum*, författad på 1200-talet av fransiskanermunken Bartholomæus Anglicus. Den spreds i avskrifter och trycktes första gången 1470. Kapitlen om sinnessjukdomar återger den traditionella åsikten att de är beroende på rubbningar av de fyra kroppssafterna. Behandlingen bestod därför i försök att återställa balansen genom åderlåtning, laxering och framkallande av kräkningar. I mirakelberättelserna nämns ingenting om att sinnessjukdom kunde bero på rubbningar i humoralvätskorna. Det är väl tveksamt om allmogen ute på landsbygden i Uppland över huvud taget hade hört talas om de lärda läkarnas åsikter om sjukdomar och de fyra vätskor som reglerade sjukdom och hälsa. En annan åsikt i religiösa lärda kretsar var att sinnessjukdom berodde på djävulens påverkan. I mirakelberättelserna anges att vainsinnet uppstått genom Guds hemliga dom. Endast i ett fall sades onda andar

ha tagit sin boning i kroppen. Det gällde en liten flicka som hette Ingrid, som i två års tid sprang omkring och skrattade och lekte på nätterna "såsom barn bruka, när de leka många tillsammans", ett beteende som inte tyder på något allvarligare vansinne. Det gick också över efter ett löfte till Helga Lösen.

Infektionssjukdomar

Sankt Eriks mirakler sammanställdes av sedermera biskopen i Västerås Israel Erlandsson, som var systerson till ärkebiskopen Folke Johansson Ängel. Israel och hans släktingar fick själva uppleva flera mirakler, som tas upp i samlingen. När Israel var ung djäkne i Linköping led han under tre och ett halvt år av svår fjärdedagsfrossa. Morbrodern Folke ivrade mycket för Sankt Eriks vördande och ära och föreslog sin systerson att vallfärda till Sankt Eriks ben, som då vilade i Gamla Uppsala. Han offrade där ett vaxljus och blev frisk på några dagar. Detta mirakel måste ha skett före 1273, då relikerna överfördes till den under byggnad varande domkyrkan i Uppsala. Den sjukdom Israel led av kan möjligen ha varit malaria, som då var vanligt förekommande i Sverige.

En kusin till Israel insjuknade också i en infektion:

Samma år torsdagen näst före Eriksmässan [14 maj 1310] låg en välboren mö vid namn Kristina, dotter till herr Harald Älg, svårt sjuk i Hallkved [i Funbo] och hade på tio dagar inte kunnat intaga någon föda. Då hon nu fruktade att hon skulle dö, lät hon kalla till sig broder Israel, prior i Sigtuna, hennes kusin [...]. Alla de närvarande fruktade att hon skulle dö utan att ha mottagit sakramentet. Sedan de närvarande givit ett löfte för henne att hon skulle vallfärda till helgonets kyrka om hon blev bättre, så tillfrisknade hon. Hon sa också att den fjärdedagsfrossa som plågat henne i flera år hade genom Sankt Eriks beskydd lämnat henne.

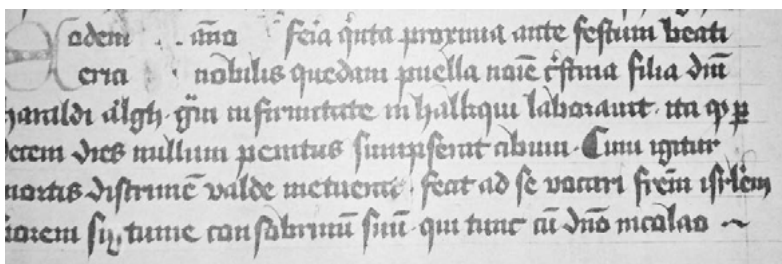

Bild 4. Inledningen till berättelsen om Kristina i Hallkved ur *Vita et miracula Sancti Eriki regis Sueciae*.

Då ärkebiskopen herr Nils [Kettilsson] år 1310 på Eriksmässoaftonen efter nattsången återvänt från domkyrkan till sin gård, angreps han plötsligen av skälvosot och kastade sig ned på sin säng. Under hela natten ansattes han våldsamt av skälvan ända till soluppgången, så att han fruktade att aldrig komma levande från Uppsala. Han åkallade Sankt Eriks hjälp och lovade att hedra martyren med en memoria efter ottesången och aftonsången varje dag. Och strax somnade han och greps av en stark svettning och återfick sedan sin hälsa och levde till 1314. Han har gått till historien som den ende svensk som dömt en kättare till döden. Botulf var en bonde från Gottröra som hade förnekat att nattvardsbrödet var Jesu kropp. Efter förhör inför Israel Erlandsson dömde ärkebiskopen Botulf till döden och han avrättades för kätteri 1311.

Andra sjukdomar

En bonde vid namn Olof i Länna socken, Uppsala stift, hade en hustru, som var så förfärligt uppsvälld, att skinnet brast över nästan hela hennes kropp. Han uppgav gråtande ett löfte till minnesbilden av Herrens korsnedtagning och lovade att offra en ko för sin hustrus räkning om hon blev frisk igen. Hon började genast tillfriskna och blev alldeles frisk, men den utlovade kon använde de på annat sätt. Kvinnan råkade då inom kort ut för samma sjukdom igen. Tvingad av sjukdomen förnyade hon sitt löfte, och när hon blivit fullständigt botad, infriade hon frommare vad hon lovat. Vad hon

led av för sjukdom går inte att fastställa men det är typiskt för mirakelberättelserna att sjukdomen kom tillbaka om det givna löftet inte infriades. Å andra sidan behövde man inte uppfylla sitt löfte om inget mirakel inträffade.

Sjukdomar i ögonen och blindhet förekommer ofta i berättelserna. Kristina från Skuttunge nära Uppsala, som under sju veckor plågats av i våldsam värk i huvudet och ögonen, botades från värken, efter att ha gjort ett löfte, och tillfrisknade på det ena ögat men miste synen på det andra. En flicka vid namn Ingrid från Villberga socken i Uppsala stift var åtta år i sträck blind på ögonen. På inrådan av några vänner lovade hon att offra två levande ögon till Herrens korsnedtagning, om hon genom Guds välgärning förtjänade att återfå synen. Hon begynte då strax att efterhand bli seende. Och när hon återvunnit den efterlängtrade synen, offrade hon ett levande lamm, som tecken på den välgärning, som Gud bevisat henne, på Trefaldighetsfesten år 1416 [14 juni].

Är mirakelskildringarna trovärdiga?

Enligt nutida uppfattning inträffar inga mirakel. Döda kan inte väckas till liv. Men under medeltiden hade man en mycket svävande uppfattning om när en människa var död. Om man inte tyckte sig känna pulsen eller se att en person andades trodde man att hon var död. Om då de närstående avgav löften till ett helgon betraktades det som ett mirakel om "den döde" vaknade till liv. Folk var också väl medvetna om de mirakel Jesus utfört och som det berättas om i Nya testamentet och som de hörde berättas om från predikstolarna. Man hade också mycket oprecisa metoder att mäta tid. I avsaknad av klockor angavs i stället den tid det tog att läsa en bön, till exempel Ave Maria ett antal gånger. Uppgifterna om hur länge en människa varit "död" och sedan vaknat är därför mycket osäkra. Det gäller speciellt om dem som drunknat. Det är väl bekant att en drunknad kan räddas även efter tämligen lång tid, speciellt i kallt vatten.

Människorna under medeltiden hade mycket diffusa uppfattningar om sjukdomar. Ett tillfrisknande som nu betraktas som en naturlig fas i ett sjukdomsförlopp ansågs vara ett mirakel som skett på grund av att ett helgon åkallats. En mycket stark tro på ett helgon eller på att bli botad efter en pilgrimsfärd kan också bidra till tillfrisknandet från många psykogena smärttillstånd och förlamningar. Man kan därför inte avfärda alla mirakelberättelser som osanna, utan de skildrar hur människors förhoppningar tillfredställs. Tron på helgonens makt skänkte tröst i tider då det inte fanns någon annan hjälp att få. Sedan hör det till sakens natur att det bara var de lyckade fallen som noterades.

Referenser

Gallén, Jarl och Lundén, Tryggve: *Sankt Erik konung*. Katolska akademiens handlingar nr 2, Stockholm 1960.

Vita et miracula Sancti Eriki regis Sueciae. Ed. Axel Nelson, Köpenhamn 1944.

Det är en faxsimilutgåva av Codex Regius Latinum 525 i Vatikanen, ett manuskript som drottning Kristina förde med sig från Sverige efter abdikationen.

Lundén, Tryggve: *Miracula defixionis Domini*. Göteborgs högskolas årsbok 1949.

Bartholomeus Anglicus: *De proprietatibus rerum*. Nürnberg 1492. Wallersamlingen 29, i engelsk översättning Waller 19393. Uppsala universitetsbibliotek.

Peringskiöld, Johan: *Monumenta Ullerakerensia cum Upsalia nova illustrata*, 1719.

Sten, Sabine: *Erik den heliges skelett*. Fornvännen 111, Stockholm 2016.

---ooo0ooo---

PEHR AF BJERKÉN D.Y. (1765-1818) – EN DÅTIDA STOR KIRURG

Henry Johansson

Pehr af Bjerkén är en av den svenska kirurgins storheter. Hans kirurgiska insatser har tidigare berörts i den medicinhistoriska litteraturen. För många av Uppsalas medicinhistoriska läsare är ”kirurgkonungen” förvisso ganska anonym och det känns därför angeläget att kortfattat återge personen Bjerkén och hans insatser i vår årskrift.

Fältläkare som disputerade

Bjerkén var av adlig härkomst. Han var född i Hova socken i Västergötland. Han utbildades i hemmet av privatlärare och vid 16 års ålder blev han student i Uppsala. Fyra år senare (1785) avlade han den så kallade mediko-filosofiska examen. Några år senare (1788) skrevs han in som ”kirurgie student” i Stockholm och förordnades som sjukhusläkare vid arméns sjukhus i Göteborg. Han visade tidigt kirurgisk färdighet och beordrades 1789 att vara fältläkare i det svensk-ryska kriget 1788-1790. Efter krigets slut fortsatte han sina studier i Uppsala och disputerade 1793 på en avhandling om *Febris puerperalis*. Han återvände därefter till Stockholm med tjänstgöring vid Serafimerlasarettet som hade varit i bruk sedan 1752.

Modig och outtröttlig på slagfältet

Vid återkomsten till Stockholm erbjöds Bjerkén ett resestipendium för utbildning i London, där han hade den stora förmånen att handledas av John Hunter, en av den tidens mest kända kirurger. Hans kirurgiska skicklighet var omvittnad och hans kärlkirurgiska operationer, särskilt aneurysmoperationer, omtalade. Hunter upphöjde kirurgin från ett hantverk till en vetenskap. Bjerkén tillskansade sig en stor kirurgisk erfarenhet och han blev ledamot av Medical Society

of London. Under sin tid i London lärde han känna den svenske konstnären Fredrik von Breda som tillbringade många år i London och målade ett porträtt av Bjerkén som 1880 hängdes upp på Serafimerlasarettet. År 1980 överfördes porträttet till Nationalmuseum.

Efter nära tre års studier i London återvände Bjerkén till Sverige och Serafimerlasarettet, där han blev en dåtida ledande kirurg. Han var under finsk-ryska kriget 1808-1809 förordnad som förste fältläkare i finska armén. Många vittnesbörd finns om hans mod och outtröttliga arbete och omhändertagande av de sårade på slagfältet. Hans storhet som läkare visade sig inte minst i att han gjorde ingen skillnad huruvida den sårade tillhörde fiendelägren eller de egna förbanden; alla behandlades lika.

En särskild operativ skicklighet

År 1809 lämnade Bjerkén den finska armén för att utnämnas till överkirurg på Serafimerlasarettet som efterträdare till Carl Fredrik von Schultzenheim som avlidit 1808. Schultzenheim hade anställts vid Serafimerlasarettet redan vid dess start 1752 av Olof af Acrel, som var sjukhusets förste överkirurg, en befattning som han hade till sin död 1806. Acrel hade studerat medicin i Uppsala för Carl von Linné och Nils Rosén von Rosenstein. Acrel brukar kallas för ”den svenska kirurgins fader” och han var den förste kirurg i vårt land som utnämndes till medicine doktor (1760 i Uppsala).

Som kirurg och överfältskär vid Serafimerlasarettet blev Bjerkén vida berömd för sin skicklighet. Han lär ha haft en diagnostisk skärpa och därtill en särskild operativ skicklighet. Det har sagts att ”Bjerkén lyckades ofta i de mest äventyrliga, hittills icke vågade, och högst grannliga operationer”.

Opererade päronstort karotisaneurysm

Under sin tid på Serafimerlasarettet var Bjerkén vår mest namnkunnige kirurg. Han var mångsidig och flera av hans operationer omtalades i litteraturen. En sådan är det kärlkirurgiska ingrepp som han

gjorde den 9 oktober 1807 då han opererade en 32-årig kvinnlig patient med ett päronstort karotisaneurysm, sannolikt ett arteriovenöst sådant, med en dubbelligatur med silke av *arteria carotis communis*. Ligaturen tillknöts med en kirurgisk knut. Närvarande var Acrel och Schultzenheim. Patienten opererades i sittande ställning i vaket tillstånd, och pulsationerna i tumören försvann så gott som momentan efter ligaturen. Med hjälp av bland annat lavemang, kalla omslag med salmiak och ättika samt applikation av blodiglar på patientens tinningar ansågs behandlingen fullbordad. Patienten var matt och tagen och fick en diet av havresoppa och äppelkompott och kunde på 40:e dagen lämna sängen. Stöd för misstanken att det rörde sig om ett arteriovenöst aneurysm finns i iakttagelsen att pulsfrekvensen minskade från 128 slag i minuten till 92 postoperativt - det fenomen som blivit känt som Branhams tecken. Efter tre-fyra månader reciderade pulsationerna men tumören var inte större än en hasselnöt. Patienten levde åtminstone till 1823, alltså ytterligare 16 år.

Kyrkomälaren Pehr Hörbergs blåssten

Bjerkén hade under sin tid i London blivit väl förtrogen med operationer av stenar i urinblåsan. En operation av det här slaget som blivit omtalad är Bjerkéns operation av den kände kyrkomälaren Pehr Hörberg. Konstnären var bosatt i Olstorp i Östergötland och operationen gjordes i Norrköping i mars 1807. Operationen utföll väl och efter tolv veckor kunde patienten återvända hem. På en oljemålning två år senare har operationen blivit förevigad. Målningen heter "Självporträtt" och blåsstenen som avlägsnades finns bevarad på det Medicinhistoriska museet i Göteborg.

Arsenikens verkan på kräftartade sår

Bjerkén var framför allt en praktisk kirurg och hans vetenskapliga produktion blev sparsam. Vid Svenska läkaresällskapets sammanträden lämnade han själv eller hans lärjungar redogörelser för behandlade sjukdomsfall av intresse. Någon enstaka gång berörde han mera teoretiska spörsmål. Ett meddelande "om arsenikens specifika ver-

kan på kräftartade sår”, i sällskapet uppläst 29 november 1814, slutar sålunda med följande ord:

Arseniken synes äga något specifikt i anseende till sin verkan på cancrösa sår, som den icke visar på andra. Konsten består uti att rätt bedöma, i vilken mängd och på vilka ställen denna dess verkan på absorptionssystemet är möjlig, farlig eller omöjlig.

”Hans verkliga natur var ädel och stor”

Vår kände professor i medicin i Uppsala, Israel Hwasser, kom i nära beröring med Bjerkén. Hwasser karakteriserar honom på följande sätt:

”Han hade ett varmt, välgörande och storsinnat hjärta, en eleverad känsla av yrkets höghet och ädelhet samt en verklig snillekraft, som ofta med träffande blick såg en ifrågavarande otydlig eller, tvetydig handlings rätta betydelse. Det fanns starka skuggor i hans inre, härrörande från indolens, sinnlighet, fåfänga och en stor brist på teoretiska studier; men de voro blott skuggor. Hans verkliga natur var ädel och stor.

Bjerkén i Fänrik Ståhls sägner

Utan tvivel ägde Bjerkén en något högt uppdriven självuppskattning. Kanske med rätta för han var och förblir en storman i den svenska kirurgins historia. Hans namn som kirurg är för evigt bevarat i Johan Ludvig Runebergs dikt ”Döbeln vid Juutas” i ”Fänriks Ståls sägner”. Där yttrar von Döbeln de berömda orden ”Två ting dock lärt mig akta läkarns yrke: min bräckta panna och min vän Bjerkén”. Bjerkéns medvetenhet om sin skicklighet som kirurg kom också till uttryck på hans dödsbädd när han fick vetskap om att kung Karl XIII avlidit och lär ha fällt följande ord: ”Ja, konungen av Sverige är död. Och konungen för kirurgien går snart efter”.

Bjerkén dog i slaganfall endast 53 år gammal. Han ligger begravd på Dala kyrkogård i Västergötland, där Läkarsällskapet rest en minnessten över honom.

Källor i urval:

David Bergqvist:
Kärlkirurgins historia. Manuskript.

Torgil Hallböök:
Stjärnkirurgens ingrepp målat på duk av patienten. Läkartidningen 2009,106(36), 2229-31.

Torgil Hallböök:
Pehr af Bjerkén d.y.1765-1818. Öfverfältskär vid Serafimerlasarettet. Konung för kirurgien. Svensk medicinhistorisk tidskrift 2005,vol.9 nr1,69-82.

---ooo0ooo---

PARANOIA UNIVERSALIS, POLITICA ET MEDICA

Bo S Lindberg

Under 1800-talet började synen på sinnessjukdom att förändras. Den som var galen ansågs inte längre besatt av onda andar utan i stället lida av en sjukdom, som skulle behandlas. År 1858 infördes en stadga i Sverige, som innebar att den sjuke skulle kunna tas in på hospital, men behandlingen bestod huvudsakligen i isolering, eventuellt i kombination med långbad och tvångströja (1). Man införde också vissa krav på intyg för intagning, som ofta skedde med tvång. Intygen kunde utfärdas av släktingar, präster eller läkare. Speciellt intyg från släktingar kunde ibland spegla personliga motsättningar mera än psykiska avvikelser. Bland dem som kämpade för en mera human och rättsäker vård var läkaren, författaren och samhällsdebattören Anton Nyström.

Lurad till Stockholm

En händelse som kom att påverka debatten om psykiatri i slutet av 1800- och början av 1900-talet var den så kallade Tufvanhistorien. En halländsk lantbrukare, A. P. Johansson, med lite egendomliga vanor och utseende lockades i november 1892 att resa till Stockholm under falska förespeglingar. Den som lurade honom till det var hans bror och hans svåger, som ville bli hans förmyndare. Svågern hade tidigare lånat pengar av Johansson, men gjort konkurs.

Johansson tvångsintogs på den privata vårdanstalten Tufvan i Solna utanför Stockholm. Något intyg, som visade att han behövde vård fanns inte, men brodern och svågern, som fört honom dit, lovade att det skulle anskaffas. Någon läkare fanns inte på plats när patienten kom och sköterskan som tog emot trion från Halland, vittnade sedan om att hon omöjligt kunde avgöra vem som var patient av de tre. Efter ett par dagar skickade en läkare från Halland ett telegram till Tufvan och det fick duga som intyg, trots att läkaren

aldrig träffat patienten utan endast litade på vad svågern och bröderna sagt.

Johansson protesterade våldsamt och lyckades komma i kontakt med doktor Anton Nyström, som gav honom friskbetyg, men överläkaren på Konradsberg, professor Ernst Hjertström stödde tvångsintagningen. Han ansåg att Johansson var sjuk, vilken bland annat visades sig i att han hade olikstora pupiller. Nyström och ett par riksdagsmän från Halland lyckades emellertid få ut den internerade, som reste hem till gården igen (2).

Tvångsintagningar som i Tufvanfallet var inte ovanliga på den tiden och ända fram till slutet på 1920-talet, då lagstiftningen förändrades. (3). Tufvanfallet väckte en enorm uppmärksamhet i den allmänna pressen. Omkring 10 år senare skrev Johansson till tidningarna i huvudstaden: "Ännu är jag frisk och stark, men mina pupiller är olika" (vilket föranlett diagnosen *paralysie generale*) (4).

Våldsam debatt i Läkaresällskapet

Tufvanskandalen diskuterades också i Svenska Läkaresällskapet våren 1893. Anton Nyström gick då till våldsamma attacker mot de inblandade läkarna, medan Ernst Hjertström, som också var inspektör för Tufvan, försvarade dem. Enligt Nyström pågick debatten i fyra timmar inför kolleger, som demonstrativt hyllade Hjertström, som naturligtvis måste ha rätt som den uppburne fackman han var. Läkaresällskapet tryckte inte som brukligt var förhandlingarna. Motivering var att doktor Nyströms uttalanden var av sådan art, att de inte kunde tryckas eftersom förhandlingarnas redaktör skulle riskera tryckfrihetsåtal.

I ett försök att rädda anstaltens anseende skrev ett antal framträdande personer intyg om att Tufvan var en mycket framstående inrättning med hög standard. En av dessa var professorn i kirurgi vid Karolinska institutet, Carl Jacob Rossander. Värdet av hans intyg minskade dock när det avslöjades att han ägde in-teckningar på 30 000 kronor i Tufvan. Som en följd av skandalen

ändrades namnet till Solna vårdhem. Den ansvarige läkaren dömdes att böta 100 kronor för tjänstefel.

I Karlstads Tidningen infördes 4 mars 1893 en artikel, inspirerad av Tufvanhistorien:

Hrr Lambroso, Krafft-Ebing m.fl. har lyckats bevisa att de flästa politiker lida af vansinne (paranoia politica). Krafft-Ebing tycks dock vilja inskränka kategorien politiskt vanvettiga till dem som värka för reformer och nydaning i allmänhet. Äftersom denna nydaning fortgått under hela den historiska tiden, måste man väl gå tillbaka till grottmänniskornas tidsålder för att finna riktigt klokt folk.

D:r Julius Lange, en varm anhängare af Krafft-Ebing har, ännu tydligare, uttalat denna teori om utvecklingens fåniga ursprung och åtskilligt i hans uttalanden ger vid handen att han anser alla människor tokiga.

"Det egendomliga för detta slags människa består däri, att de ej sällan yttra sin harm öfver, att man gärna anser deras göranden och låtanden som en yttring av en icke normal sinnesriktning", säger han på ett ställe.

Som denna "egendomlighet" återfinnes hos alla människor, torde hela mänskligheten knappast undgå misstanken för paranoia. Förmodligen utgör hr Lange ett undantag för sig själf och man får därför antaga, att han icke illa ser, att man ser hans "göranden och låtanden för en yttring af icke normal sinnesriktning".

Ser man närmare på saken, så skall man också finna att det politiska vanvettet är allmänt. Utom den där "egendomligheten" lär det utmärkande för detta vanvett vara "en fix idé" om "skenbart allmännyttiga utopier" o.s.v. samt att tillhöra "statsreformatörernas och världsförbättrarnas stora klass" m. m. Naturligtvis finns det

flera andra "fixa idéer" af samma art, ehuru de äro riktade på motsatta ändamål – t. ex. samhällsbevararnas idé om att utvecklingen kan stanna i växten, att alt är bra som det är etc.

För rästen finnes det naturligtvis motsvarighet till detta vanvett från alla andra områden liksom på det politiska – t.ex. det filosofiska, det vetenskapliga. Lombroso har också så godt som expedierat alla store tänkare, författare och uppfinnare till dårhuset. Alla föregångsmän på dessa områden äro tydligen vansinnige.

Men Krafft-Ebing har äfven visat att det icke blott äro föregångsmännen, som äro tokiga, utan äfven de som följa dem på grund af suggestiva inflytelser. När man nu betänker att alla människor, om än aldrig så konservativa, följa suggestiva inflytelser af sådana där världsförbättrare från gammal äller ny tid, t.ex. Kristus, Luther, Newton, Kant o.s.v. så måste äfven de vara tokige. Att t.ex. världsförbättraren Luther varit död i trehundra år, bevisar endast att hans fixa idé varit en synnerligen fix idé och hans anhängare synnerligen abnorma, äfter de kunnat så länge inverka på sig af en uppviglare.

Till samma sorts vanvett lär man också kunna räkna Krafft-Ebings och Lombrosos egna fixa idéer om det politiska vanvettet. De hafva alla kännemärken de själfva angifvit på den nya sortens galne. De ha fått en tvångsföreställning, som helt och hållet behärskar dem, de tro blindt att alt som inte är hvardagligt är abnormt, – hvarhelst de se, upptäcka de vanvettingar, alldeles som förföljesemonomanen tror sig se förföljare öfverallt. Troligtvis afvisa de också med harm, beskyllningen att vara galne, hvilket enligt Lange är ett starkt bevis på att de äro det. Denna specialart av paranoia kan lämpligen kallas paranoia medica (läkareförrykthet).

Under detta tillstånd af altomfattande vanvett måste naturligtvis hospitalsvården ordnas på ett helt annat sätt. Minst hvarannat hus

måste inrättas till dårhus. Ridande dårvaktarpolis bör patrullera med femtio stegs mällanrum öfver hela landet. Vid alla offentliga sammanträden och möten, såsom gudstjenst, riksdag, statsrådskonselj m.m., där man har att befara svårare utbrott af paranoia, må en stark trupp av dårhusvaktare vara posterad inom dörrarne för att vid förekommande behof inskrida.

Mot paranoia medica, som är den farligaste, emedan den angriper just dem, som skola öfvervaka medborgarnas paranoia måste särskilda försiktighetsmått vidtagas. Hvarje läkare må på tre stegs afstånd följas af två dårhusvaktare, försedda med tvångströja och vattenspruta. Dessutom må alla läkare under ämbetsed förplikta sig att noga iakttaga hvarandra och vid minsta tecken till abnorm sinnesstämning avfärda hvarandra till Tufvan eller annan af Medicinalstyrelsen erkänd anstalt.

Man tänke sig hur ett sammanträde i läkaresällskapet skulle gå till under sådana förhållanden.

Bakom hvarje läkare stå dårhusvaktare, som skyldra gevär med sprutan och ha tvångströjan i ordning. En stark vakt är dessutom uppställd vid ingången. Ordföranden sitter bakom ett skrank för att skydda sig mot möjliga utbrott av paranoia. Hrr läkare betrakta hvarandra misstänksamt för att upptäcka vanvetssymptomer – olika stora pupiller m.m. – sitta som på nålar för att icke själfva göra sig skyldiga till sådana – "omotiverade armrörelser, krypningar i örat" o.s.v.

Man diskuterar en ny inspärningshistoria. Specialisten på tobaksförgiftning, prof. X., reser sig och bevisar i ett längre anförande, att nikotinen är roten och upphofvet till den ifrågavarande patientens sinnessjukdom.

"En person, hvilken jag har anledning att tro, emedan han själf icke är rökare, har berättat mig att han vid icke mindre än fem olika tillfällen sett patienten röka ur en längre pipa", säger professorn, "Hvad gör oss mera vittnen behof? Tobaken, mina herrar – tobaken är den enda orsaken till alla sjukdomar här i landet" fortsätter professorn och ger däråfter en gripande skildring af det tobak förgiftade tillståndet i landet. "En enda pipa, mina herrar, en enda cigarr, ett enda uns snus i en näsa, äro i stånd att döda en människa på fläcken – och ändå finnes det de som under en sjuttiårig lefnad dagligen förbruka femfaldigt detta kvantum, det är ett skamligt missbruk att på detta sätt från sin första ungdom till sin sena ålderdom i öfverflöd förtära ett absolut dödande gift.

I ifvern har professorn emellertid glömt sig därhän att han flere gånger gjort "omotiverade armrörelser" och ofta pirkat sig i örat, alldeles som han trodde att där satt en mask. Detta har med stort inträse iakttagits af specialisten i paralysis generale, prof. Y. Han ger ett hemligt tecken till därvaktarne, som genast kasta sig öfver prof. X. och påsätta honom tvångströjan.

Denne gör motstånd och protesterar. Ordföranden bläddrar i en bok och finner det där symptomet att icke erkänna att man är galen. Han läser upp passagen: "det egendomliga hos dessa människor" etc. Däråfter vänder han sig till vakten och säger "ge honom en kalldusch och för ut honom!" Den stackars professorn får en spruta kallt vatten öfver sig, blir lugnare och afföres till Tufvan.

Emellertid har prof. Y kommit in på sitt älsklingsämne paralysis generale. Han begagnar det nyss inträffade fallet som utgångspunkt för ett långt föredrag. Han visar, hur prof. X. under inflytandet af paralysien blifvit monoman på tobaksförgiftning och nu är ur stånd att ställa diagnosen på något annat. Läger man därtill hans underliga sätt att ta med högra handen åt bakfickan, liksom äfter en illusorisk snusdosa, samt hans misstänkta pirkningar i örat, så kunde

sinnessjukdomen anses fullt konstaterad. Därefter kommer han in på mera allmänna ämnen. Enligt hans åsikt är det icke nikotinförgiftning som regerar i landet, utan af alla tecken att döma fullt utbildad paralysis generale. "Man kan ju knappast gå två steg på gatan" utbrister han – "utan att möta dessa omotiverade armrörelser. Den ene sticker utan all anledning handen i fickan – den andre tar sig alldeles omotiverat öfver nacken o.s.v. Ser man nogare äfter, så finner man att pupillerna äro olika stora på dessa personer – äfter min mening är det endast undantagsvis man påträffar människor, som icke lida av paralysis generale".

Under detta föredrag har specialisten på paranoia medica, prof. Z., känt sig orolig. Prof. Y. lider tydligen af fixa idéer och tvångsföreställningar. Det är bäst att göra honom oskadlig. Prof. Z. gör tecken – prof. Y. öfvermannas och spolats med vatten. Emällertid har hela läkaresällskapet smittats. Allmän paranoia medica uppstår. Medlemmarne inspärta hvarandra inbördes på Tufvan. Ordföranden ringer och förklarar sammankomsten upplöst.

Hans Sax

Cesare Lombroso, som nämns i artikeln var en italiensk psykiater, som kallats kriminalantropologiens skapare. Den tysk-österrikiske läkaren Richard von Krafft-Ebing var en av tidens mest kända psykiatrer. Vem som avses med Julius Lange är oklart. Möjligen kan det vara Fritz Lange, en dansk psykiater. Han var bror till den kände konsthistorikern Julius Lange.

Bild. Gustaf Fröding 1896. Uppsala universitetsbibliotek. Fotograf Henri Osti.

Bakom signaturen Hans Sax dolde sig skalden Gustaf Fröding, som då var journalist på Karlstads Tidningen. Han kom senare att få stor erfarenhet av sinnessjukvården som intagen på Uppsala hospital.

Referenser

1. Kungl. Maj:ts nådiga stadga, den 5 mars 1858, angående sinnessjukes behandling och vård.
Med kommentarer återgiven av Wistrand i Författningar angående medicinalväsendet i Sverige/1667-1859. D.1, s. 613 - 627
2. Nyström Anton: Om sinnessjukdomar och hospitalsvård jämte antydningar om sinnessjukas rättsliga skydd. Stockholm 1895, s. 75 - 76.
3. Kungl. Maj:ts stadga angående sinnessjukvården i riket; given Stockholms slott den 19 september 1929 (SFS 1929:327).
4. Nya Dagligt Allehanda 17/5 1913.

---ooo0ooo---

OM ROTS/SPRINGORM. ETT EXEMPEL PÅ EN ”LÄRD NYHET” I HERNQUISTS KORRESPONDENS TILL BÄCK

Lars-Erik Appelgren

Bakgrund

Carl von Linné och Abraham Bäck skickade 1763 Peter Hernquist som en av tre disciplar till den nyligen öppnade veterinärskolan i Lyon. Peter Hernquist stannade i Frankrike till 1769. Han var en flitig brevskrivare och många av hans brev finns bevarade. De som är adresserade till Linné [13 brev] förvaras hos The Linnean Society i London och de till Bäck [75 brev] bevaras i Hagströmerbiblioteket (KI) i Solna. Breven till Linné är enkelt åtkomliga via Internet: The Linnean Correspondence (1). De finns där i faksimil, tolkning till svenska och dessutom i en engelsk sammanfattning av innehållet. Breven till Bäck har tolkats och kommenterats av Ivar Dyrendahl (2). Innehållet i breven domineras av klagomål avseende Hernquists brydsamma finansiella situation, den undermåliga undervisningen i Lyon (skolans grundare, Bourgelat, överlät undervisningen på okunniga hjälpredor) och det dåliga rykte som veterinäryrket har bland allmänheten: ”Det föragt et dyligt embete [veterinär] föder af sig hos et enfaldigt folk, med hwilket man får at göra: samt den ringa lön derwid är at förmoda, hwilken förmodligen ei lærer kunna i Sverige proportioneras efter den dylika embeten härute medföljer.” (Brev från Paris 23 feb. 1768.) Men Hernquist är också mån om att förmedla vad han kallar ”lärda nyheter” från sina respektive vistelseorter i Frankrike.

Här behandlas en ”lörd nyhet”, som Hernquist rapporterade från Lyon till sin välgörare i februari 1766 (3). Den handlar om ett lycko- samt botande av en mulåsna med springorm.

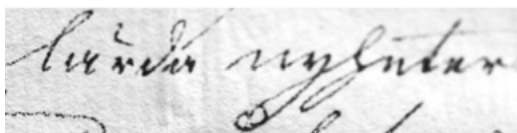

Fig. 1 Utdrag ur brev från Peter Hernquist till Abraham Bäck, där "lärda nybeter" utlovas. Intill brevutdraget syns ett sigill som härrör från Peter Hernquists signetring och som fortfarande finns kvar intakt på vissa av breven i Hagströmerbiblioteket. Bokstäverna P G H (Peter Gunnarsson Hernquist) kan urskiljas på sigillet.

Utdrag af en i min dagbok införd cure ...

I brev från februari 1766 rapporterar Hernquist följande:

I dag uttages en farcineu [springorm/hudrots] ur mit här inrättade siukhus frisk och sund, och en plågad av filli [okänd sjukdom]; båda woro mäst uprutnade och luchtade på långt håll. Så snart jag ändat mina anatomiska öfningar skall jag öfwersända denna curen jag härwid brukat. Hade jag säkerhet och penningar skulle jag dela fortiensten med scholan, til hwilken man har föga förtroende.

I samlingarna i Hagströmerbiblioteket tillsammans med Hernquists brev till Bäck finns ett dokument (3), som högst sannolikt är det som Hernquist berättar att han snart skall "öfwersända". Hernquist ger följande rubrik på detta dokument:

Utdrag ur i min dagbok införd cure, hwilken jag med en mulåsna här i Lyon och dess förstad kallad Guillotine anstaldt hafwer.

Dokumentet består av 9 tätt skrivna sidor (Fig. 3) och någon tolkning har inte publicerats tidigare. Ytterligare ett dokument kan kopplas till denna händelse, nämligen ett originalintyg från mulås-

nans ägare, som betygar att Hernquist botat mulåsnan. Detta intyg översatt från franska lyder:

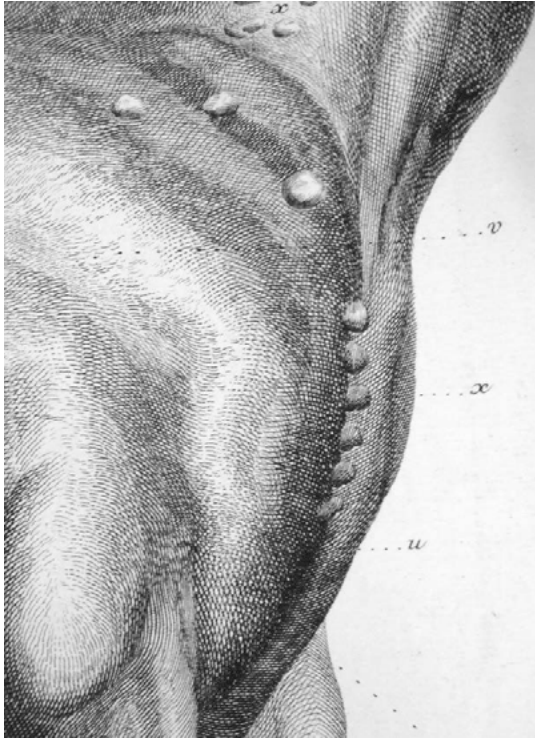
Jag bekräftar och intygar att Herr Hernquist helt har botat min mulåsna från springorm, som han glädjande nog visade sig vara expert på. Jag har undertecknat detta intyg i närvaro av Fournel, köpman, som också har undertecknat det. Fournel (bomärken) byggmästaren Jean Vallanssos boende i Croix-Rousse [stadsdel i Lyon].(4).

Figur 2. Del av första sidan ur det niosidiga dokument, som utgör ett utdrag ur Peter Hernquists dagbok. Enligt en påförd anteckning har det kommit Bäck till handa 20 mars 1766.

Beskrivning av mulåsnans tillstånd

”Borgaren Vallanssos från förstaden Croix Rousse som genom rykte förnummit det jag med mera lycka än i scholan skedt, botade de mig anförtrodda Kreatur, anmodade mig mottaga en dess mulåsna, hwilken til sitt förmån warde undergått flera curer mot detta inrotade onda förgiftet. ... Luften förgiftades rundtom dess kropp på långt håll, at alla flydde dess illa stinkande utdunstningar, som lukten. Dömd af medlidande mot det nu åt ödet lämnade diuret samt nyfiken at undersöka möjligheten til dess wändning, lofwade jag härtil göra mit bästa. Denna mig nu anförtrodda siuka war redan så genom plågans långwarighet utmattad, at föga Krafter syntes öfriga til at undanhålla läkedommars wärkan. All fettma war förskämd och köttet rakte ei til at betäcka dess ben, som på de sår fria ställen wanskapade dess Kropp och höga som en hattkulle betäckte dess lår och hindrade henne i dess gång. ... Mellan huden och köttet kändes warfulla och hårda kulor och körtlar på flere ställen (Fig. 4 och 5). Bröstat war med mindre och större sår beklädt, äfwen som scrotum och de deromkring belägna delar. Hela dess yta utmärkte en frätande smitta i dess kropp. Hiertats waklande och swaga Kraft gaf tilkänna blodets ojämna och matta lopp. ... Urin(e) gaf blodets skarpheter tilkänna. J hwad oordning den til hälsan så nödwändiga yttra Kroppsens utdunstningar råkat genom en sådan främmande beklädning kan lättligen begripas. Af sömn och hwila kunde hon liggande ei ofta för sårens ömmande förfriskas. Öronen woro slokande, ögonen matta, ögonlåcken hängande, tungan het och betäckt af en seg och widhängande materia, i näsbåren war membrane något inflamerad.

Figur 3. Illustration av springormsknutor på en häst från Lafosses bok Cour d'Hippiatrique ... från 1772 (5).

*Figur 4. Springorm i balsregionen på en åsna (22).
Knutorna har ännu inte brustit och bildat de sår som Hernquist beskriver.*

Diagnos och patogenes

”Sårens egenskap och säte gaf mig tillika med de här uppräknade Kännetecken nogsammt tillkänna sjukdomens rätta namn, och dess äfwentyrliga utslag.”, dvs. Hernquist anser att diagnosen är ”Farcine” [=springorm]. Springorm kallas den kutana formen av rots och i dag vet vi att denna sjukdom orsakas av den Gram-negativa bakterien *Burkholderia mallei*.

Hernquist försöker sedan beskriva hur smittan ”inkommit” och funderar över om mulåsnan utsatts för någon särskild ansträngning, utfodrats med färskt hö, nyslagen säd eller ”för ymnigt födande korn som kunnat förskämma wetskorna i Kroppen och göra dem till förstockelse i de fina rören ...”. Mulåsnans stallmiljö anses ohälsosam och dåligt rengjord. Sedan följer ett mångordigt resonemang om hur ”wätskorna” kommit i oreda och därigenom orsakat sjukdomstillståndet – allt enligt fyrsaftslärans principer:

”Inwärtens woro förskämda wätskor och blod, som borde från främmande particlar skiljas och til en nogare blandning förenas: På ytan såg jag orena och stora sår som borde rensas och läkas samt förslappade fibrer och rör, som skulle stärkas.”

Terapi i det aktuella fallet

Hernquist inleder med att kritisera sin lärares (Bourgelat) terapirekommendationer. Denne anser att man bör börja terapin med åderlåtning. Hernquist invänder: ”Jag fant åderlåtning i denna chroniska sjukdomen hädsk [= farlig] i en blodfattig Kropp ei så nödigt och begynte således med et lavement ...”.

Oralt ges sedan kli tillsammans med Väggört (*Parietaria officinalis*). Andra dagen gavs ett avförande medel (*Agaricus albus*, Lärkträds-svamp) följt på 3:e till 6:e dagen med stigande doser av *Hepar antimonii* [antimonlever, kaliumsalter av antimon].

Inspirerad av humanmedicinare, bland andra Boerhaave (1668-1738) föll det Hernquist ”i hugen försöka aethiops mineralis [kvicksilversulfid]”. Den sjunde dagen gavs 1 uns [ca 30 gram] av detta

pulver och sedan i stigande doser upp till 2 uns som sedan gavs t.o.m. dag sexton. Hernquist påpekar att de smärre såren började torka men påpekar att de större såren krävde även utvärtes behandling. Han förkastade de vanligen använda kauteriserande [”brännande”] läkemedlen, lapis och sublimat och lät i stället

”binda och kullslå mulåsnan samt afskära jemt efter huden alla de största sår hwarpå straxt med blodröda jern brendes så i afsikt för at stämma blodet, som för at afbränna alt ännu qwarblifwet dödkött och uttorka de onda wätskor, samt at stärka slappa delar. De alla öfriga såraktiga och affekterade delar som ei kunde skäras, brendes allena med warmda jern. Alla dessa således genom jernet brenda ställen strök jag öfwer med en salwfa af Terebintina [terpentin], äggegula och sot sammansatt och bant sen om med de dertil praeparerade bandager.”

De beskrivna bandagen byttes varannan eller var tredje dag. Inom en månads tid hade alla ”skorpor” fallit av och mulåsnan överlämnades frisk til ägaren.

Hernquists senare beskrifningar av rots/springorm. ”Utförlig Afhandling Öfwer Rotsen hos Hästar...”

I en publikation utgiven 1773 (6) beskriver Hernquist utförligt den smittsamma sjukdomen rots:

”Näppeligen gifwes någon smittosam Chronisk sjukdom, som med säkerhet, ehuru med någon tids utdrägt, bringar flere hästar om lifvet än den så kallade Sniben, morve på Fransyska eller Rotsen.” I beskrivningen nämns som en av många komplikationer till ”en simpel Rotz” följande: ”Ormen eller Le Farcin, Tyskarnas Wurm, Scrophula farciemn ... Se Wettenskaps Acad. Handlingar för år 1768. B.29 en smittosam chronisk och swårigen botad sjukdom, föder sig af sig en skarp materia, som ofta angriper både lungor och

membr. Schneideriana (hinna i Nosen); men, därpå äfven dermed i följe stora utvärtes sår eller knölar under huden.”

Hernquist anser alltså här att en av rots angripen häst/åsna senare kan utveckla springorm.

Kongl. Vetenskaps Academiens Handlingar

Hänvisningen ovan till Vetenskapsakademiens handlingar avser en uppsats med titeln Beskrifning på en häst-sjukdom, som kallas Farcin med Bote-medel deremot: insänd från Lyon till Kongl Sundhets Commissionen år 1766 (7). Texten är i stort densamma som i den ovan beskrivna handskriften och avslutas med följande beskrivning av Farcin [springorm]:

”Scrophula Farcimen är en Chronisk, smittande utvärtes sjukdom, som visar sig först med stora hårda kulor på kroppen, under huden näst omkring ådrorna, så på bak- som fram-benen innantil, dock så, at ingen del af huden är derifrån undantagen. Dessa kulor mogna sent, och förvandlas då i et frätande vahr, som förorsakar våtaktiga och illa luktande stora sår, hvilka likna Kräftan. Härpå följer trånad, och ändteligen döden.”

Sjukdomslära – husdjurens inre sjukdomar

I sin handskrift ”Sjukdomslära – husdjurens inre sjukdomar” (8) som sannolikt är skriven i början av 1800-talet, anger Hernquist tydligt att sjukdomarna rots och springorm har med varandra att göra:

”Ormen. Är nära förwandt med Rotsen, så att den ena kan förvandlas i den andra. Den öfverfaller och smittar hästar allenast och är dödlig och curen är owiss.”

Obduktion(”Öpning”) av springormshästar ”wisar samma tekn, som i Rotsen, dock äro här nu dertil knölar.” Hernquist fortsätter:

”Ordsaken är smittan äfwen som i Rotsen dess slägtinge. En Rotsig häst kan smitta en sund med ormen, dermed att Rotsiga snoret kommer färskt på en frisk hästs yta. En med ormen kan smitta en frisk med Rots, äfwen som hos en och samma Rotsiga kan förvandlas till orm. Smitta följer de lymphatiska rören efter.”

Den terapi som Hernquist föreslår i sin sjukdomslära överensstämmer delvis med den som han använde på den tidigare beskrivna mulåsnan:

”Cauterisation [=bränning] har mäst varit berömd. Men den värkar allenast på ytan, utan inre förändring, utan att bota. Skorpan hindrar luften utan att förekomma wahret eller ändra det. Desse medel som tycks gjordt någon ändring äro de samma som i Rotsen.”

Hernquist beskriver sedan ett pulver bestående av Cinnober [kvikksilversulfid] 7 g, askbarksaska 0,4 g, drakblod 0,35 g, arsenik 2 g och fortsätter

”Äfwen påstrött rödt praecipitat eller gjort till smörja med honung, när mercur inwärtas brukas. Men härwid möter det värsta, att Hästen ei kan äta. blir matt, kastar sig och dör.”

Den sist nämnda behandlingen med kvicksilver (mercur) är tydligen inte något som borde förekomma att döma av Hernquists målande beskrivning av den dödliga utgången!

Senare beskrivningar av rots. Reseberättelse från Paris

I en reseberättelse från 1866 beskriver Olof Pehrsson (9) med viss förvåning hur det fortfarande i Frankrike diskuteras huruvida rots är smittsam eller inte. Han skriver också:

”Den enda sjukdom., som öfvergår till rotz och till hvilken rotz kan öfvergå, är springorm. Desse tvenne sjukdomar äro redan

längesedan bevisade vara endast olika former af en och samma sjukdom. Renault säger också: *rots är springorm i näsan och springorm är rotz i huden.*”

Författaren påpekar att 1840 inträffade ett fall av springorm på människa: vid obduktion av en rotshäst skar sig obducenten och utvecklade springorm. Man är helt på det klara med att det rör sig om ett ”contagium” eller ”virus volatile” som utgör orsaken till sjukdomen och att de läkemedel som hittills använts (bl.a. arseniksyrad stryknin [sic!] inte varit gynnsamma). Författaren konstaterar avslutningsvis att det säkraste för att hämma denna sjukdom är ett väl ordnat veterinärväsende och att ersättning i viss mån bör kunna utbetalas för hästar som avlivats på grund av rots.

Prof. Lundbergs Husdjurens sjukdomar

Två år efter Pehrssons reseberättelse beskriver prof. Lundberg vid Veterinärinstitutet i Stockholm (10) rotsen på följande sätt:

”Rotz (*Malleus humidus*) är en smittsam och obotelig hästsjukdom, som sjelfutvecklas endast hos djur af hästsläktet, men genom smitta kan öfverföras på såväl några andra husdjur (hund och katt) som menniskan. Springorm (*Malleus farciminosus*) är en långvarig, smittsam sjukdom, endast hos hästsläktet förekommande sjukdom, som har sitt säte i lymf-kärl och körtlar i allmänhet, men de under huden liggande i synnerhet.”

Han konstaterar också:

”... den är smittsam; den är för öfrigt i utvecklat tillstånd obotlig och med afseende på dessa egenskaper kan någon behandling icke skäligen ifrågakomma, utan böra af denna sjukdom angripna hästar snarast möjligt dödas och med hull och hår (samt sönderskuren hud) nedgräfwat på sätt K. Förordningen av 1828 föreskrifver.”

Men det förekom också bestämmelser om karantänsförfarande. I en skrivelse daterad 1884 till Länsveterinären i Kristianstads län konstateras om en importerad hingst:

”att som England är förklaradt smittadt af rots eller springorm bland hästar, skall det införda hästkreaturet under nittio dagar afskiljas från andra djur och med iakttagande af lämpliga försigtighetsmått för öfrige ställas under tillsyn av Eder, som förordnas att på djuregarens bekostnad två gånger i månaden besigtiga samma hingst samt om densamme efter bestämda tidens utgång befinnes frisk och frigifves, derom samt om samtliga besigtningarne hit ingifva rapport.” (cit från 23).).

Upptäckten 1890 att Malleintestet kunde avslöja rotssmittade hästar bidrog till att bekämpningen av sjukdomen blev mera effektiv. Mallein utgjordes av ett filtrat av glycerolbuljongodlade rotsbakterier. Detta filtrat injicerades i ögonlocket och orsakade en påvisbar svullnad hos rotssmittade hästar.

Vennerholms och Svenssons Husdjurens sjukdomar

1892 beskrivs rots och springorm på följande sätt:

”... Smittämnet är en bacill, tämligen liten, kortare än tuberkelbacillen, låter lätt odla sig, bland annat, på kokt potatis, hvarvid kulturerna få ett karakteristiskt utseende; de bilda nästan honungslika droppar, som slutligen bli rödbruna.”(11).

Identifieringen av bakterien (*Bacillus mallei*, numera *Burkholderia mallei*) som orsakar rots/springorm gjordes 1882 och tio år senare beskrev alltså lärarna vid Veterinärinstitutet i Stockholm dess egenskaper.

Beskrivningen i läroboken fortsätter:

”... Äfven människor angripas, hvarvid döden inträder i de flesta fall inom 2 à 4 veckor; sällan blir den kronisk. Nötkreatur synas vara alldeles oemottagliga härför.”

Under rubriken ”åtgärder” hänvisas till Kongl. Medicinalstyrelsens råd och anvisningar rörande åtgärder till förekommande och hämmande af smittosamma sjukdomar bland husdjuren. Där står bland annat:

”Förklaras häst efter af veterinär i vederbörlig ordning verkställd besigtning vara behäftad med rots, skall hästen, i öfverensstämmelse med gällande förordning, värderas och dödas ... Uppträder efter handhafvandet af rotssjuk häst någon äfven den obetydligaste svullnad eller sårnad å händer eller i ansiktet eller något allmänt illamående, måste läkare därom ofördröjligen rådfrågas.”

Rots i nutid

Detta synsätt att avliva rots- och springormssjuka hästar och tillämpa strikta karantänsbestämmelser har bidragit till att sjukdomen inte fått någon större spridning i vårt land. Det senaste och enstaka rapporterade fallet av rots inträffade 1943.

Från att tidigare ha varit ett betydande problem vid hållning av hästar har sjukdomen till stor del försvunnit och är sedan 50 år helt utrotad i Europa. Sjukdomen förekommer dock endemiskt bland djur i vissa delar av Asien och sporadiskt i andra områden av världen.

I dag aktuell Information om rots kan fås t.ex. via SVA:s hemsida (12) och där bekräftas de uppfattningar som gällt sedan tidigt 1800-tal: *Behandling: Inte aktuellt under svenska förhållanden. Djuret bör avlivas.*

Rots på människa

Som tidigare berörts kan även människor smittas av *Burkholderia mallei*. Det anses allmänt att det fr.a. är människor som har eller haft nära kontakt med smittade hästdjur som smittas. De tidigare sjuk-

domsfallen ansågs praktiskt taget alltid ha dödlig utgång. I dag kan antibiotikaterapi rädda smittade personers liv. Något vaccin finns inte (13).

Där rots förekommer endemiskt bland djur kan den utgöra en risk även för människa. I april 2010 observerades det första fallet i Bahrain och i Brasilien återkom den 2009 (14).

Ett fall av laboratorieassocierad infektion med *Burkholderia mallei* finns rapporterat år 2000 i USA. Innan dess var det senaste fallet av humansmitta i USA år 1938 (13).

Rots i biologisk krigföring

Burkholderia mallei och den närbesläktade *B. pseudomallei* (som orsakar melioidos) har beskrivits i samband med biologisk krigföring i det amerikanska inbördeskriget, första och andra världskriget. Det påstås även att rotsbakterien användes av Sovjetunionen i kriget i Afghanistan (se bl.a. 15). Bakteriernas infektionsförmåga via aerosoler, deras resistens mot många ”vanliga” antibiotika och frånvaron av vacciner gör att man anser potentiella angrepp med *B. mallei* eller *B. pseudomallei* vara bekymmersamma (16). Min egen kontakt med dessa frågor skedde i samband med den militära utbildningen för veterinärer. Där betonades den livsmedelshygieniska profylaxen - inte minst i den ”lärobok” som användes: ”ABC-stridsmedlen som hygieniskt problem för civilbefolkningen” (17).

Slutkommentar om Hernquists terapi av rots

Den kirurgiska behandling och kauterisering som Hernquist tillämpade på den inledningsvis beskrivna mulåsnan med springorm kan kanske ha varit positiv för att begränsa den bakteriella kontamineringen. Den kraftfulla bränningen med glödgade järn måste dock ha varit oacceptabelt smärtsam för den stackars mulåsnan. Det är dock intressant att abietinsyra, en av många terpensyror i terpentinen har visats vara gynnsam för sårhäkning i en musmodell (18). Möjligen kunde abietinsyran i den i salvan ingående terpentinen ha haft en gynnsam effekt på läkningen av de brännskador som Hernquists

”behandling” gett upphov till. Terapin med väggört (*Parietaria officinalis*) och Lärkträdssvamp (*Agaricus albus*) kan sannolikt ha haft en laxerande effekt, som knappast kan betraktas som en läkande terapi i detta sammanhang. Möjligen kan antimon- och kvicksilverbehandlingen i någon mån ha bidragit till avdödning av smittämnet, men sannolikt ändå inte varit enbart positivt för mulåsnans tillfrisknande. De toxiska effekterna av antimon och kvicksilver tycks dock inte ha varit särskilt påtagliga i detta fall.

Senare visade sig Hernquist vara skeptisk till möjligheten att över huvud taget bota rots/springorm och anser den obotlig. Han uttalar inte sällan kritik över sin samtids vedertagna behandlingar. Så är han t.ex. negativ till att åderlåtning skulle kunna användas i alla lägen. I sin bok om åderlåtning (19) skriver han:

”Åderlåtning är i synnerhet skadelig så ofta hos Hästen saknas krafter och blod. I dessa fall sparas blodet til lifsandarnas nödig widmagthållande ... Unga Hästar, hwilka på eller efter wått bete, få Qwarkan, böra uti samma sjukdom, fastän de är fulla af wätskor, ej åderlåtas.”

Det är inte osannolikt att upplysningstidens anda hade visst inflytande på veterinärmedicinen under sent 1700-tal att döma av Hernquists kritiska kommentarer till vidskepelse och dubiösa läkemedel från t.ex. djurriket. Men humoralterapin dominerade fortfarande och försvårade läkekonstens utveckling. Ett faktum som demonstreras tydligt i Hernquists övertygade beskrivning av hur sjuka, nyfödda kalvar var ”förstockade” av *wätskorna* (20).

En kort beskrivning av den beskrivna ”lärda nyheten” och andra har presenterats på en kongress i Uppsala 2017 (21).

Referenser

1. Peter Hernquist to Carl Linnaeus, The Linnaean correspondence, letters L2336 to L4244; <http://linnaeus.c18.net/Doc/index.php>
2. Dyrendahl I, Peter Hernquists brev till Abraham Bäck 1763-1792, KSLA, Stockholm, 1992. 1-150.
3. Hagströmerbiblioteket, Karolinska Institutet: Ms 78:6:6; Hernquist, Peter: Utdrag af en i min dagbok införd cure ... Feb. 1766.
4. Hagströmerbiblioteket, Karolinska Institutet: Ms 78:6:6: bihang.
5. Lafosse, Ph.-É. Cour d'Hippiatrique, ou Traité complet de la médecine des chevaux. 1772. Paris, 1-408.
6. Hernquist, P. Utförlig Afhandling Öfwer Rotsen hos Hästar ... , 1773, Stockholm, 1-48.
7. Heerenqvist [Hernquist], P. Beskrifning på en häst-sjukdom, som kallas Farcin med Bote-medel deremot: insänd från Lyon till Kongl Sundhets Commissionen år 1766. Kongl. Vetenskaps Academiens Handlingar för år 1768, vol. XXIX, Stockholm, 1768, 344-350.
8. Dyrendahl, I. Peter Hernquists Sjukdomslära - husdjurens inre sjukdomar . En handskrift ... 1996, Kgl Skogs- och Lantbruksakademien, Stockholm.
9. Pehrsson, O. Rotz eller Snip. Iakttagelser under ett vistande i Frankrike. 1866. Malmö. Tryck: B. Cronholm, 1-32.
10. Lundberg, Fr. Beskrifning öfwer Husdjurens Sjukdomar. 1868. Stockholm. 546-553..
11. Vennerholm, J. och Svensson, J. Praktisk handbok. Husdjurens sjukdomar. 1892. Stockholm. 420-422.
12. SVA <http://www.sva.se/djurhalsa/hast/infektionssjukdomar-hast/rots-glanders-hast>. Läst 2017-07-21.
13. Folkhälsomyndigheten 2014 <https://www.folkhalsomyndigheten.se/globalassets/laboratorieanalys/biosakerhet-bioskydd/sakerhetsdatablad-burkholderia-mallei.pdf>. Läst 2017-07-21.
14. OIE General Disease Information Sheet on Glanders: http://www.oie.int/fileadmin/Home/eng/Media_Center/docs/pdf/Disease_cards/GLA-EN.pdf. Läst 2017-07-21.
15. Varga, J.J. och medarb. Distinct human antibody response to the biological warfare agent Burkholderia mallei, Virulence, 2012, 3:6, 510-514, DOI: 10.4161/viru.22056.
16. Bondi, S.K. och Goldberg, J.B. Strategies toward vaccines against Burkholderia mallei and Burkholderia pseudomallei. Expert Rev Vaccines. 2008, 7(9): 1357-1365.
17. Clemenson, C.-J. ABC-stridsmedlen som hygieniskt problem för civilbefolkningen. 1959, Linköping. 1-62.

18. Park, J Y och medarb. Abietic acid isolated from pine resin (Resina Pini) enhances angiogenesis in HUVECs and accelerates cutaneous wound healing in mice. *J of Ethnopharmacology*, 2017, 203, 279-287.
19. Hernquist, P. Nödig underrättelse om Åderlätning på Hästar. 1773. Tryckt hos Lars Mumblin, Stockholm. 1-29.
20. Hagströmerbiblioteket, Karolinska institutet: Ms18-160:9:81p; Hernquist, P. Om en grasserande sjukdom hos kalfvar 1766.
21. Appelgren, Lars-Erik: "Scientific news" in the letters from Peter Hernquist to Carl Linnaeus and Abraham Bäck. The XXVIth Nord. Med. Hist. Congress, May 31-June 3, 2017, Uppsala. Abstracts, s. 18.
22. Mota, R.A. och medarb. Glanders in donkeys (*Equus Asinus*) in the state of Pernambuco, Brazil: A case report. *Journal of Microbiology*. 2010, 41, 146-9.
23. Cerenius, F. Det svenska djursmittskyddets historia. I. Epizootilagen och gränsskyddet. *Vet. Hist. Museet i Skara. Meddel. Nr 53*, 2015, 16.

---ooo0ooo---

FARLIGT FYND I POLISHISTORISKT MUSEUM

Lars-Erik Appelgren

Bakgrund

I föreliggande nummer av årsskriften rapporterar jag om ”botandet” av en mulåsna som 1766 drabbats av den infektiösa sjukdomen hudrots/springorm, som orsakas av *Burkholderia mallei*.

I samband med litteratursökning om av användningen av *B. mallei* i biologisk krigsföring snubblade jag över en intressant och oroande artikel om vad som kan döljas i museisamlingar. Det finns dokumenterat att såväl rots (*Burkholderia mallei*) som mjältbrand (*Bacillus anthracis*) förekom som biologiska stridsmedel i första världskriget (1, 2).

Rots och mjältbrand i biologisk krigsföring

I en rapport om biologisk krigsföring under första världskriget beskriver hur hemliga (tyska) agenter sändes till åtminstone fem länder, däribland Norge. Bakterierna som skulle användas var de som förorsakar rots och mjältbrand/antrax. Den tysk-amerikanske läkaren Anton Dilger var den främste förespråkaren för biologisk krigsföring och reste från Tyskland till USA med kulturer av mjältbrand och rots. Han upprättade i hemlighet ett laboratorium i Washington och framställde bakterier i stor skala. Avsikten från början var att ”måla” dessa bakteriekulturer i näsborrarna på hästar. I krigets senare skede framställdes bakteriefyllda kapillärrör avsedda att gömmas i sockerbitar. Bakterierna var avsedda för att oskadliggöra fr.a. hästar, men i Nord-Norge även renar, som användes för transport av krigsmaterial från norska kusten till Ryssland (1).

Dödlig kvarleva från första världskriget

Redmond och medarb. (3) beskriver hur man på 1990-talet i Polismuseet i Trondheim hittade en glasflaska som innehöll två sockerbitar. Flaskan var märkt: "En sockerbit innehållande antraxbaciller, funnen i Baron Otto Karl von Rosens bagage när han greps i Kara-sjuk januari 1917, misstänkt för spionage och sabotage."

Sockerbitarna visade sig ha genomborrats och i den ena sockerbiten fanns ett i båda ändar förslutet kapillär rör. Alarmerad av etikettens budskap om antraxbaciller vände sig museiintendenten till det norska försvarsmikrobiologiska institutet i Oslo. Därifrån sändes det misstänkt antraxinnehållande fyndet vidare till Defence Evaluation Research Agency... in Porton Down i UK. Där lyckades man identifiera närvaron av *B. anthracis* i provet både genom odling i buljong och med PCR. Det visade sig till och med möjligt att återuppliva några få överlevande organismer trots att de förvarats i ett museiföråd under ca 80 år (3).

Fig. 1. Sockerbitar med en innesluten glasskapillär, som visade sig innehålla sporer av *B. anthracis* (3).

Man undrar hur von Rosens planer att använda dessa sockerbitar var. Baronens själv påstod att han var en aktivist för Finlands självständighet, men högst sannolikt arbetade han på uppdrag av Tyskland och att syftet var att störa hästransporterna till rysskontrollerade områden. De styrande i Berlin hade godkänt ett förslag att använda

sockerbitar med *B. anthracis* för att också oskadliggöra renar, som användes för transport av brittiska vapen genom Nord-Norge till finska gränsen. Huruvida renar skulle äta sockerbitar på samma sätt som hästar gör var nog inte undersökt.

Att arbeta säkert med medicinhistoriska museer

”Att arbeta säkert ...” var titeln på den finska museiamanuensens H. Sinisalo abstract, som publicerades vid The XXVIth Nordic Medical History Congress i Uppsala 2017 (4) och efter att ha tagit del av fyndet med antraxpreparerade sockerbitar är man minst sagt benägen att hålla med henne. Hon skriver:

”During the past decades and centuries, medical objects have often been made of materials that are injurious to health. As people working with medical museum collections are constantly exposed to poisonous, unhealthy or otherwise dangerous substances and objects, investing in occupational safety is extremely important.”

Det påpekas också att medicinska instrument kanske inte är helt fria från patogena mikroorganismer. Sannolikheten att ytterligare biologiska krigföringsrester skall finnas i museisamlingar kanske inte är så stor, men medvetenheten om fyndet i det norska museet manar till eftertanke beträffande säker hantering av okända föremål.

Referenser

1. Wheelis, M. First shots fired in biological warfare. *Nature*, 1998, 395, 213.
2. Varga, J.J. och medarb. Distinct human antibody response to the biological warfare agent *Burkholderia mallei*, *Virulence*, 2012, 3:6, 510-514, DOI: 10.4161/viru.22056.
3. Redmond, C. och medarb. Deadly relic of the Great War. *Nature*, 1998, 393, 747–748.
4. Sinisalo, H. Working safely with medical museum collections. The XXVIth Nord. Med. Hist. Congress, May 31-June 3, 2017, Uppsala. Abstracts, s. 33.

---ooo0ooo---

CHARLES DARWIN SOM LEDAMOT I KUNGLIGA VETENSKAPSSOCIETEN I UPPSALA

Lars Orelund

Den 24 november 1859 släpptes en av de mest revolutionerande böckerna inom naturvetenskapen, Charles Darwins "On the origin of species", ut på marknaden. Boken och dess betydelse för det framtida tänkandet inom naturvetenskapen och dess gren medicinen har beskrivits i många artiklar och böcker, på svenska i de två sena storverken Nils Uddenbergs "Idéer om livet" (2003) och Staffan Ulfstrands "Darwins idé (2008). En tilltalande kort och välskriven sammanfattning av Darwins liv, historien kring bokens tillkomst och mottagande, skrevs 1946 av Sten Lindroth: "Charles Darwin". En intressant fråga är hur Darwins idéer mottogs i Sverige. Litteraturvetaren och idéhistorikern i Lund, Ulf Danielsson, har i två omfattande artiklar i *Lychnos* 1963-1964 och 1965-1966 "Darwinismens inträngande i Sverige I och II", gjort en genomgripande genomgång av denna fråga. På senare tid har även Carl Frängsmyr i det stora verket "Uppsala universitet 1852-1916", utgivet 2010, mera specifikt berört frågan om Darwin och Uppsala. Brevväxlingen mellan forskare var intensiv på både Linnés och Darwins tid och före utgivandet av "On the origin of species" hade Darwin kontakt med åtminstone två svenskar. Docenten i zoologi i Lund, Sven Lovén, studerade landhöjning och landsänkning och "därmed förbundna biogeografiska problem" och brev finns från Darwin till Lovén, daterat den 12:e december 1849. I sin bok "On the origin of species" nämner Darwin en enda svensk, Uppsalaprofessorn i botanik, Elias Fries, som således var känd av Darwin.

Andersson förkämpe och Agardh motståndare

När det gäller Darwins idéer accepterades de mycket snabbt i Sverige av vissa medan andra länge förblev motståndare. I ett brev till sin ”vapendragare” Joseph Dalton Hooker, bad Darwin om förslag till vilka personer i Sverige han skulle sända sin bok och på förslag av Hooker fick botanikprofessorn i Lund, Johan Georg Agardh, och botanisten i Stockholm Nils Johan Andersson, var sitt exemplar. Av dessa blev Andersson en ivrig förkämpe för Darwin medan Agardh blev en motståndare. Anderssons exemplar skall ha kommit till Stockholm den 20:e januari 1860. Men redan den 10:e februari skrev Lundazoologen Sven Lovén ett entusiastiskt brev med omnämnande av ”The origin of species”. ... ett mästerligt! Som kommer att väcka stort upseende...” Rimligen bör således även Lovén ha fått ett exemplar av boken. Anderssons första dokumenterade artikel i ämnet finns i Aftonbladet i april 1861, med en antydan om idén, utan att nämna Darwin vid namn.

Begränsad entusiasm för Darwin i Uppsala

I Uppsala förefaller Darwins idé inte ha väckt någon omedelbar entusiasm. 1863 hade Darwins blombiologiska orkidéforskningar presenterats på ett av det Naturvetenskapliga studentsällskapets möten. Den tongivande botanisten Elias Fries var tveksam på grund av många detaljer och skriver så sent som 1866 i ett brev ”Darwins teori har jag alltid ansett blott för en roman ... att herleda hela organiska skapelsen ur 4-5 urspecies är rent af en dröm.” Inte heller hans son botanisten Thore Fries kom att vara anhängare till Darwins idéer.

Darwin invaldes 8 februari 1860

Den Kungliga Vetenskaps societeten i Uppsala har, och har haft, många berömda utländska ledamöter i sin skara. Inom det naturvetenskapliga området finns namn som Faraday, Gauss, Virchow, Röntgen och, inte minst, Charles Darwin. Konrad Röntgen invaldes bara någon månad efter det att han publicerat sin första artikel om

det som skulle komma att kallas röntgenstrålning i december 1895, och en dryg månad senare fanns också en röntgenapparat efter hans beskrivning på fysiologiska institutionen (enligt andra uppgifter på fysicum) i Uppsala.

Darwins revolutionerande bok ”On the Origin of Species by Means of Natural Selection” gavs ut i slutet av november 1859 (se ovan) och enligt Societetens protokoll från den 8 februari 1860 invaldes Darwin som utländsk ledamot i Societeten. Danielsson skriver:

”Det finns en uppgift av Arvid Högbom att geologiprofessorn i Uppsala Lars Edvard Walmstedt skulle ha varit den förste i Uppsala, som i sin undervisning omnämnt Darwin och descendensteorin. Men det är en osäker uppgift, ty Arvid Högbom kom inte till Uppsala som student förrän 1877. Walmstedts sparsamma tryckta produktion, föreläsningsmanuskript och brev ger inte heller, så långt jag undersökt dem, någon bekräftelse på att han skulle ha intresserat sig för Darwin.”

Frängsmyr nämner också Walmstedt i sammanhanget:

”Darwinismen blev tidigt uppmärksammas vid universitetet, men utan att för den skull få något genombrott på bred front. Zoologen Tycho Tullberg framförde i samband med firandet av Darwins hundraårsdag 1909, samma uppfattning, att mineralogen (Lars) Edward Walmstedt var den förste universitetslärare i Uppsala som uppmärksammade Darwin.”

Angående Darwins inval i Kungl. Vetenskaps societeten har Ulf Danielsson i Lychnos noterat:

”Han [Darwin] valdes in i Kungliga Vetenskaps societeten i Uppsala den 8.2.1860, och det kan väl sättas ifråga om det var On the Origin of species som redan hade hunnit förskaffa honom en så stor

uppskattning bland Uppsalabiologerna (med fotnoten: ”Det eller de exemplar av *On the origin of Species* som Darwin själv skickade till Sverige genom Hooker kom ju inte till Stockholm förrän drygt en månad senare 5.1.1860.”) [efter bokens utgivande]).”

Vem föreslog inval av Darwin?

En fråga, som ännu inte har besvarats, och som utgör grunden för denna uppsats, är vem av Kungl. Vetenskaps societetens ledmöter som var förslagsställare till invalet. Lars Edvard Walmstedt, som nämns av både Danielsson och Frängsmyr, kan med tämligen stor säkerhet uteslutas eftersom han blev invald i Societeten först 1873. Däremot är Danielssons tveksamhet om betydelsen av Darwins "*On the origin of species*" säkert korrekt eftersom Darwin antagligen skulle ha invalts redan vid sammanträdet den 2 oktober 1859, således innan Darwins bok hade lämnat trycket. I Societetens protokoll från detta sammanträde står nämligen:

"Val af nya Ledamöter bland Botanister och Zoologer af den Naturhistoriska sektionen uppsköts ytterligare i anledning av Professor Areschougs frånvaro och få Ledamöters närvaro vid detta sammanträde."

I februariprotokollet 1860 står att läsa att förutom Darwin, märkligt nog, även "Professor R. Owen i London" invaldes till ledamot i den "Naturhistoriska Klassen". Denne R. Owen förekommer sedan vare sig i O. Glas förteckning över inval 1860 ("Essai sur la Société Royale des Sciences d'Upsal...", 1877) eller i Post- och inrikes tidningar 10 februari 1860 (uppgift från Bo S Lindberg). Båda protokollen är skrivna av Elias Fries och troligast är att man i efterhand snabbt upptäckt att Owen redan var ledamot. När Darwin kom hem från sin resa med *Beagle* var Richard Owen, som var en skicklig zoolog, anatom och paleontolog, till stor hjälp med att ordna och beskriva de skelettdelar Darwin hade hemfört framförallt från Pampas i Argentina.

Biskoparnas offentliga dueller

Under en period hade Owen en egen hypotes om utvecklingen av olika arter, som inte låg så långt ifrån Darwins. Men Owen kom med tiden att bli en stark kritiker av Darwins idé. Man har funnit bevis för att Owen hjälpte de engelska biskoparna i deras uppmärksammade offentliga ”dueller” med de två personer som framför allt försvarade Darwin, Thomas Henry Huxley och Charles Lyell. Lindroth skriver:

”Darwin avskydde honom, inte därför att Owen uppträdde emot honom, utan därför att han var hal och oärlig. Han kunde hjärtligt smila mot honom samtidigt som han författade ondskefulla, helst anonyma utjutelser mot darwinismen.”

Att jämkä motstridiga viljor?

Huxley, däremot hade gemensamt med Darwin en intellektuell hederlighet, men var i övrigt hans motsats, snabb, kvick, ”med förtjusning beredd att avslöja dumheten och okunnigheten var han mötte den, ju högre upp desto bättre ...”. Han fick Darwins bok en dag innan utgivandet och kallade sig själv inför de kommande slagen med alla motståndare ”Darwin’s bulldog”. Ville Kungl. Vetenskaps-societeten på detta sätt jämkä mellan motstridiga viljor inom Societeten, Gudsförnekaren Darwin mot avfällingen Owen? I februari-protokollet från 1860 står i paragraf 4:

”Professor Lilljeborg föredrog ornithologiska iakttagelser, hwilka komma att införas i Societetens Årsskrift, samt redogjorde för Herr Owens nya zoologiska system för däggdjuren.”

Lilljeborg hade 1854 tillträtt som Uppsalas förste professor i zoologi. Frågan kan då ställas om denne R. Owen, London, som skall ha invalts tillsammans med Darwin i februari år 1860 verkligen är samme person som ”Professorn vid Hunterska Museum London, J? Owen”, som invalts den 14 juni 1851 (se ovan)? Richard Owen var

under hela 1850 -1860 talen "Hunterian professor i anatomi och fysiologi" så man kan förmoda att det är fel initial som har insmugit sig i det handskrivna protokollet från 1851. Av övriga män runt Darwin var geologen Charles Lyell Darwins trogne vän. Hans bok om geologin var en startpunkt för Darwins insikt om naturens och arternas föränderlighet. Han var också den som, tillsammans med Joseph Dalton Hooker, rådde Darwin till att skriva och publicera "On the Origin of Species". Charles Lyell hade blivit invald i Societeten redan 1853. Vid den tiden kan det förvisso ha varit Lars Edvard Walmstedts far, Lars Peter Walmstedt, från 1822 professor i kemi, och från 1852 till sin död 1858 professor i geologi och mineralogi, som föreslagit Lyell till inval. Botanisten Joseph Dalton Hooker och Thomas Henry Huxley, de två personer, som hade den största betydelsen för Darwins framgång, blev invalda i Societeten 1865, respektive 1875, men vid den tiden hade darwinismen börjat få ordentligt fotfäste i Sverige.

Var det John Areschoug som föreslog Darwin?

Vem var det då som föreslog Darwin till inval i Kungl. Vetenskaps-societeten i Uppsala, troligen redan i oktober 1859? Societetens Preses 1999-2000, Allan Ellenius, funderade i ett föredrag, som är återgivet i Societetens Årsbok 2000, om ändå inte sekreteraren, botanisten Elias Fries kunde ligga bakom. När Darwin föreslogs hade "On the Origin of the Species" ännu inte utkommit och de för den tiden kontroversiella tankarna däri inte blivit kända. Orsaken till Elias Fries bestämda avståndstagande uppenbarades således sannolikt efter att Darwin blivit invald. Ett säkert svar går inte att få, men för egen del gissar jag att det hellre var den nyblivne professorn i botanik, John Areschoug, som låg bakom invalet. Areschoug, som 1859 hade efterträtt Elias Fries, var förhållandevis ung, född 1811. Han kom från Lund där Darwin var välkänd i botaniska och geologiska kretsar redan innan "The Origin of Species". Den ovan nämnde zoologen Sven Lovén, som omedelbart efter utgivandet av "The Origin of Species" blev den förste och kanske främste till-

skyndaren av darwinismen i Sverige, kan till Areschoug ha framhållit Darwins förtjänster. John Areschoug blev invald i Societeten redan 1848 som nybliven adjunkt och förändrade botaniken i Uppsala med en modernare inriktning, och - framför allt - förefaller han enligt Societetens protokoll från oktober 1859 ha varit en nyckelperson för beslutet i frågan om nya utländska ledamöter i Societetens Naturhistoriska klass.

---ooo0ooo---

JOHN GERARD (1545-1612) OCH HANS ÖRTABOK

Mats Rydén

Internationellt sett är 1500-talet i botaniskt hänseende framför allt de stora, encyklopediska örtaböckernas tid. Kontinentens giganter – Brunfels, Bock, Fuchs, Mattioli och andra – är kända och ofta citerade medan däremot deras engelska kolleger har förblivit relativt obemärkta utanför sitt lands gränser. Men deras insatser var långt ifrån obetydliga.

Den store pionjären var här William Turner (1510?-1568), läkare och präst, som på grund av sina kontroversiella religiösa åsikter tidvis levde i landsflykt på kontinenten. Där kom han i kontakt med några av de främsta botanisterna, bl.a. Konrad Gesner, med vilken han etablerade en livslång vänskap. Hans botaniska arbeten – han var också för sin tid en framstående ornitolog – omfattar två mindre böcker från 1538 och 1548, båda av betydande värde inte minst ur växtnamnssynpunkt, och en örtabok ("herbal") publicerad i tre delar mellan åren 1551 och 1568. Turners arbeten visar ett stort mått av självständighet. De var kända av Gerard.

Dodoens örtabok med Fuchs illustrationer

Nästa stora botaniska verk på engelska var en översättning, via en fransk version, av flamländaren Rembert Dodoens' berömda örtabok från 1554. Översättaren hette Henry Lyte, en samvetsgrann man, vilket framgår av de många marginalanteckningarna i hans arbetsexemplar av den franska översättningen som finns bevarat på British Library i London. Det intressantaste i Lytes herbal, som utkom 1578, är uppgifterna om den engelska floran och om inhemska växtnamn. Illustrationerna var, liksom i Turners örtabok, till största delen hämtade från Fuchs.

Turner och Lyte i all ära, men det namn med vilket ordet "herbal" främst är förknippat är John Gerard. Hans år 1597 utkomna

Herball or generall historie of plantes är utan tvivel ett av de populäraste och mest lästa botaniska arbeten som publicerats i England. Sedan 1974 finns denna märkliga bok i en utmärkt faksimileutgåva (tryckt i Amsterdam) (Fig. 1).

Läkare och botanist

Gerard var en representant för den gamla fina kombinationen läkare och botanist. Han var född i Nantwich i Cheshire 1545 och efter fullgjord läkarutbildning 1569 verkade han som läkare i London till sin död 1612.

Gerard var uppenbarligen respekterad inom sitt yrke och han blev såväl Master of the Company of Barber-Surgeons som Surgeon and Herbalist to His Majesty (Jakob den förste). Botaniken fångade honom tidigt. För litteratur om läkarutbildningen på Gerards tid se Jeffers s. 11 f. Ett par exempel är *De Chirurgica* av John av Aderne och *Chirurgia Magna* av Guy de Chauliac. Inom "the medical profession" urskildes tre kategorier: physicians, barber-surgeons och apothecaries.

Odlade mer än 1000 arter

I London bodde han i Holborn, på den tiden en lantlig – och fashionabel – förort där han anlade en trädgård som blev vida berömd även utomlands. Som framgår av den katalog han sammanställde över trädgårdens växter, ett pionjärverk, odlade han här över 1000 arter. Trädgården låg mellan nuvarande Fetter Lane och Chancery Lane, inte långt från Ely House, till vars trädgård Shakespeare refererar i Richard III ("My lord of Ely, when I was last in Holborn I saw good strawberries in your garden there").

Gerards herbal bygger naturligtvis till en betydande del på tidigare botanisters arbeten. I sin allmänna uppställning, som börjar med gräsen, följer den ett arbete av den flamländske botanisten de L'Obel. För varje växt ger Gerhard en beskrivning av växtens utseende, upplysningar om växplats (ofta med preciserade lokaler), blomningstid, namn (utländska och inhemska), "temperatur" (enligt

den gamla temperaturläran) samt växternas egenskaper och användning.

Figur 1. Omslaget till en senare omarbetad upplaga av Gerards bok tryckt 1633. Gerards porträtt syns längst ned på bilden. (Wellcome images, Wellcome Trust).

Ätliga och giftiga svampar

Mossor och lavar, svampar och ”koraller” förs samman i slutet av boken, medan andra kryptogamer är utspridda bland blomväxterna. Som en kuriositet kan nämnas att Gerard bland mossorna omnämner och avbildar en speciell sort som sägs växa på döds skallar. Svamparna indelas i ätliga och giftiga och som en särskild grupp urskiljs vad vi i dag kallar röksvampar.

Boken, en foliant på 1400 sidor, är försedd med flera fullt användbara register och är utomordentligt rikt illustrerad – i själva verket är det naturligtvis bilderna som i hög grad bidragit till gamla örtaböckers popularitet. De flesta träsnitten i Gerards bok härrör från Tabernaemontanus' *Eicones plantarum* (1590).

I sin ungdom, antagligen efter avslutad läkarutbildning, lär Gerard enligt egen utsago ha besökt Östersjöländerna, då förmodligen som skeppsläkare. Han företog flera botaniska resor i England, men någon systematisk inventering av den engelska floran var det inte tal om. Men lokaluppgifterna är som sagt många, och Gerard hade här stor hjälp av duktiga medarbetare, av vilka flera namnges i boken.

Stimulerande kärleksmedel

Växternas användning i hushåll och medicin, under "Vertues", dygder, ägnas stor uppmärksamhet i Gerards bok. Så t.ex. sägs om älggräset att "the floures boiled in wine and drunke, do make the heart merie" och om björnbär att "they heale the eies that hang out"(!). Ej sällan blir redogörelsen mycket ingående som t.ex. den som rör kanderingen av rötterna av martorn (*Eryngium maritimum*), en växt som även odlades i trädgårdarna (Fig. 2).

Figur 2. Martorn i Gerards "Herball or generall historie of plantes". Obs. bildens fokusering på rötterna.

Här påminner man sig en replik av Falstaff med sexuell anspelning i Shakespeares Muntra fruarna i Windsor ("Let the sky rain potatoes; ... let it ... snow eringoes"); både potatis och kanderade martorns-rötter betraktades som stimulerande kärleksmedel. Shakespeares potatis är den s.k. sötpotatisen, inte vår vanliga, vilken senare dock avbildas av Gerard, under namnet Potatoes of Virginia. Han odlade

den i sin trädgård och lät sig förevigas med en potatisplanta på ett porträtt som pryder hans bok.

En annan elisabetansk nyhet, tobaken, beskriver Gerard under det avskräckande namnet Henbane of Peru (henbane är den giftiga bolmörten). Giftig är den förvisso, men listan som Gerard ger över tobakens ”dygder” är mycket lång. Den rekommenderas som bote-medel mot allehanda sjukdomar och krämpor, t.ex. astma, huvudvärk och tandvärk. Han hade själv, betygar han, använt tobaken i sin praktik som läkare.

Alrunan, en av de mest uppmärksammade växterna i de gamla örtaböckerna, en ört insvept i hemlighetsfull mystik, beskrivs med stor skepsis av Gerard – redan Turner hade ifrågasatt legenderna kring denna växt. Den ansågs växa upp under galgar och den var högt skattad i forntida magi på grund av rotens likhet med en människas och för sina narkotiska egenskaper.

Kungsängsliljan är avbildad i Gerards örtabok. Gerard odlade den i sin trädgård i London. Han hade fått lökar från Frankrike. I Uppsala odlade Olof Rudbeck d.ä. (1630-1702) växten (”Fritillaria”) i sin trädgård, nuvarande Linnéträdgården, varifrån örten spreds ut till Kungsängen. Linné införde den, utan svenskt namn, i sin *Flora svecica* 1745 och 1755.

Växterna blir individer

I motsats till några av tidens botanister, t.ex. de L’Obel och italienaren Cesalpino, gjorde Gerard oss veterligt inte några försök att ordna växterna enligt något slags system. Växterna betraktades i huvudsak som individer, och hans bok kan kanske bäst karaktäriseras som ett botaniskt bildlexikon.

Gerards bok är av stort värde på grund av de upplysningar den ger om engelska växtnamn. Många av dessa är först belagda hos Gerard eller hos andra engelska 1500-talsbotanister. Till en del representerar de genuint folkliga namn, men en stor mängd är myntade av botanister, oftast med utländska namn som förebild, t.ex. Lytes cornflower (blåklint) och Gerards Lady’s slipper (guckusko).

Ett folkligt namn som här för första gången nämns i tryck är love-in-idleness (styvmorsviol), Shakespeares magiska kärleksört i Mid-sommarnattsdrömmen.

Som alla gamla växtböcker är Gerards herbal, som utgjort en inspirationskälla för generationer av växtintresserade, en blandning av fakta och fantasier. Boken, skriven på ett livfullt och målande språk, speglar sin tid med en entusiasm och intensitet som även griper den sentide läsaren. Någon botanisk nydanare var John Gerard inte. Men en kunnig elisabetan var han med förmåga att förmedla sin kunskap. I den botaniska litteraturen lever hans namn kvar i släktnamnet *Gerardia* inom den nuvarande familjen *Acanthaceæ*, givet av Linné, som uppenbarligen kände till Gerard.

Litteratur

Robert H. Jeffers 1967. *The Friends of John Gerard (1545-1612). Surgeon and Botanist.*

Falls Village, Herb Growers Press.

Bibliographical Appendix 1969.

---ooo0ooo---

NATURALHISTORIA OCH FARMAKOLOGI VID
MEDICINSKA FAKULTETEN I UPPSALA – SAMT ETT
SAMMANDRAG AV FRAMVÄXTEN AV MODERN
FARMAKOLOGI I ÖVRIGA EUROPA.

Förord del 1–4.

Lars Oreland

Ämnet farmakologi vid medicinska fakulteten i Uppsala existerade som egen institution åren 1877–1998. År 1997 beslöts att de över 40 institutionerna vid fakulteten skulle reduceras till ca 10. Såväl administrativa skäl som undervisning och forskning hade framtvingat denna reform. Emedan institutionen för farmakologi, i likhet med många andra institutioner, vid den tiden hade en forskningsinriktning med tonvikt på neurovetenskap bildades en ”storinstitution” - Institutionen för neurovetenskap - vari 11 tidigare fristående institutioner kom att ingå. Utmärkande för institutionen var att den kom att innefatta såväl kliniska institutioner som psykiatri, neurokirurgi, m.fl. som prekliniska som farmakologi, medicinsk utvecklingsbiologi, delar av fysiologi, m.fl. Denna oortodoxa sammansättning av institutionen synes ha varit framgångsrik, vilket bl.a. tolv år senare dokumenterades i ett jubileumsnummer av Uppsala Journal of Medical Science 2010,115,1, ”Neurobiological research at the Medical Faculty at Uppsala University – A ten year jubilee of a new department”. Ytterligare en förändring som skett under senare tid är att befodringsreformen 1999 gjort att flera professorer med en specificerad inriktning av farmakologiamnet nu finns vid institutionen för neurovetenskap. Den sista ”lärostolsprofessuren” i farmakologi vid Uppsala medicinska fakultet upphörde således i och med artikelförfattarens pensionering 2006.

Farmakologiamnets historia i Uppsala har tidigare beskrivits av artikelförfattaren i två uppsatser 1996. Nedanstående uppsats utgör till del en sammanfattning och bearbetning av de tidigare artiklarna i

ämnet. Detaljer angående professorstillsättningar i Uppsala har förkortats. Avsaknaden av en sammanhållen historik över farmakologins allmänna historia i västvärlden, förutom Leake "An historical account of pharmacology to the twentieth century" (1975), har föranlett en utökning av avsnittet om farmakologins historia i Europa. Parentetiskt kan nämnas att i Leakes bok finns ett register med ca 650 namn. Bland dessa finns endast sju svenska namn: Carl Linné, Carl Wilhelm Scheele, Charles Ernest Overton (som dock aldrig var vetenskapligt aktiv i Sverige), Robert Tigerstedt, Svante von Euler, samt på grund av sin bok "Readings in Pharmacology", även Bo Holmstedt och Göran Liljestrand).

För att underlätta läsningen är uppsatsen uppdelad i 4 olika efter varandra följande avsnitt med var sin underrubrik. Hänvisning till källor finns i slutet av avsnitt 4.

DEL 1 AV 4.

FARMAKOLOGI UNDER TIDEN INNAN FARMAKOLOGI FANNS SOM ENSKILT ÄMNE I UPPSALA

Behandling med läkemedel och därigenom också läran om läkemedel, farmakologi, har under hela läkekonstens historia utgjort en av dess hörnstenar. Innan man visste något om verkningsmekanismer innebar läkemedelslära huvudsakligen konsten att känna igen och bereda läkemedel, men även ibland verkan och användningsområde (*Materia Medica*). Förutsättningar för undervisning i medicin i Uppsala fanns redan vid det 1477 grundade universitetet genom att i påven Sixtus IV:s bulla, universitetets stiftelseurkund, fanns tillstånd för inrättande av alla fyra traditionella fakulteterna teologi, juridik (romersk och kanonisk rätt), medicin och filosofi. Det kom emellertid att dröja innan någon medicinsk undervisning kom till stånd i Uppsala. Möjligen kan Benedictus Olai en kortare tid ha givit någon form av akademisk undervisning i Uppsala. När Johan III sände Erik XIV och Karin Månsdotter till fängelse i Åbo fängslades sam-

tidigt Benedictus Olai, Erik XIV:s livmedicus. Han frigavs efter tre år, 1571, och Johan III sände då Benedictus till Uppsala, eventuellt för att där placera honom som lärare i medicin, ”äre wij nådigt til frijdz, att han må begiffue sigh till Upsala Collegium ..”. Någon undervisning finns inte belagd, men eventuellt skrev Olai under sin tid i Uppsala den första läkarboken på svenska ”Een nyttigh läkare-bok”, utgiven 1578. Boken var avsedd att vara en handledning i användning av läkemedel och kurer av olika slag med uppgifter insamlade från många olika håll och troligen i praktiken tämligen användbar även för den tidens läkare. Benedictus Olais ”läkare-bok” skiljer sig inte nämnvärt från flera av den tidens ”örtaböcker”, av vilka Arvid Månsson Rydaholms ”En mycket nyttigh Örta-book” från 1628 torde vara den mest kända i Sverige. Eftersom sådana ”örtaböcker” tillkommit utanför den akademiska världen kommenteras de inte vidare i denna uppsats, men finns beskrivna i Th. M. Fries, ”Naturalhistorien i Sverige intil medlet af 1600-talet.” Uppsala Universitets Årsskrift, 1894.

Johannes Chesnecopherus – Nordens första professor i medicin

Den första professorn i medicin (egentligen *Professor physiologiae*) Johannes Chesnecopherus (professor 1613-35), vars mor för övrigt var syster till Benedictus Olai, intresserade sig för allt mellan himmel och jord (fysik, meteorologi, filosofi, logik, osv.), men utgav också Sveriges första avhandling i botanik. Han intresse för medicin var däremot mindre. En utförlig biografi över Chesnecopherus finns av artikelförfattaren i ”Medicin och Farmaci 400 år vid Uppsala universitet”, Acta Universitatis Upsaliensis, 2014.

Information om Chesnecopherus insikter och tankar inom det medicinska området kan man huvudsakligen få genom två av hans skrifter. Under sin studietid i Marburg utgav han en *Disputatio medica de Calculo* (ung. ”Medicinsk disputation om sten”), som handlar om sten i urinblåsan, vilket var ett vanligt problem på den tiden. Skriften kan emellertid ha författats av hans preses, prof. Ellenberger.

Chesnecopherus' medicine doktorsavhandling *De Hydrope* (om vattusot), med en lång dedikation till Carl IX, anses dock vara författad av Chesnecopherus själv. I Marburg hade Johannes Chesnecopherus sin broder Nils, som där var professor i matematik, och genom honom fick han antagligen kontakt med Johan Schroderus, som vid den tiden också studerade i Marburg. Johan Schroderus blev senare adlad och mera känd under namnet Johan Skytte. Skytte är känd som Gustaf II Adolfs lärare och rådgivare, som universitetskansler och som tillskyndare av grundandet av universitetet i Dorpat. Det kan också nämnas att Johan Skytte anlade Grönsö slott inte långt från Uppsala. Johannes Chesnecopherus fick förmodligen mycket tack vare sina kontakter från tiden i Marburg år 1611 tjänst som hertig Karl Filips lärare. Karl Filip var son till Karl IX och yngre bror till Gustav II Adolf. För den svenska farmakologins historia är det av intresse att Chesnecopherus under sin tid som hertigens lärare skrev sitt enda arbete inom läkemedelsområdet, med dedikation till hertigen Karl Filip och till fadern, Carl IX.

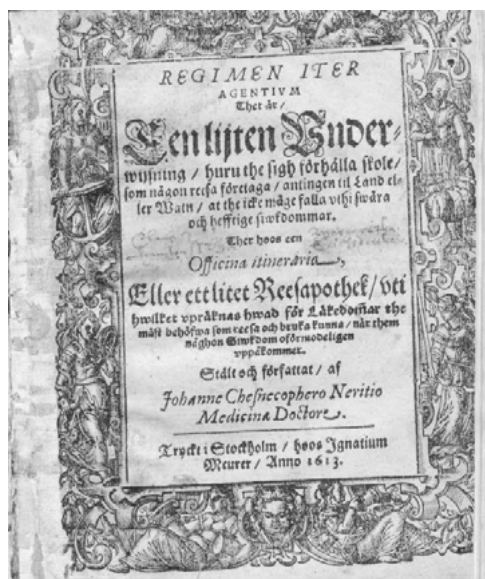

Bild 1. Titelsida Chesnecopherus reseapotek. Carolina Rediviva

Det antas att huvudsakligen detta arbete bidrog till att han två år senare, 1613, fick professuren i medicin i Uppsala, trots att man därigenom, antagligen orättvist, förbigick konkurrenten Olof Buraeus. Den långa texten på titelsidan är: ”Regimen iter agentium. Thet är, Een lijten Underwijsning, huru the sigh förhålla skole, som någon reesa företaga, antingen til Land eller Watn, at the icke måge falla uthi swåra och hefftige Siwkdommar. Ther hoos een Officina itineraria, Eller ett litet Reeseapothek, uthi hwilket upräknas hwad för Låkedomar the mäst behöfwa som reesa och bruka kunna, när them någhon Siwkdom oförmodeligen uppåkommer. Stält och författat af Johanne Chesnecophero Neritio Medicinae Doctore. - Tryct i Stockholm, hoos Ignatium Meurer, Anno 1613”. Boken är liten till omfånget, 44 sidor. Den inleds med en uppräknings av sjukdomar ”besvärigheter” under resor till lands och till sjöss. Till lands uppräknas sju sådana, till exempel: ”Ingen matlust, häftig törst och diarré.” Till sjöss är de nio, till exempel: ”Illamående och kräkningar, havets onda och olidliga lukt, lite sömn och avmagring.” Några exempel på andra råd: Vid pestsmitta skall man bortskaffa människans exkrementer, som genom en hemlig jäsning vidhänger denna smittsamma sjukdom. Solsken kan skada hjärnan och huvudet bör skyddas. Purgering var förstås här, liksom vid praktiskt taget alla andra sjukdomstillstånd vid den tiden, att rekommendera. Före resan bör man inta havregryns- eller korngrynssoppa som kyler. Mycket snabbt efter fyrsaftslärans introduktion av Hippokrates och hans skola kom, framför allt genom Aristoteles, uppfattningen att kroppsvätskorna kunde kopplas till de fyra elementarkvaliteterna torrt, fuktigt, varmt och kallt på så sätt, att den gula gallan kopplades till elden, den svarta gallan till jorden, slemmet till vattnet och blodet till luften (humoralpatologin). I föreningen mellan eld och jord fanns det torra, mellan eld och luft det heta, mellan luft och vatten det fuktiga, och mellan jord och vatten det kalla. Humoralpatologin med laxering, åderlåtning, och en föreställning om kylande och värmande läkemedel skulle komma att fortleva fram till långt in på 1800-talet. I Paracelsus efterföljd rekommenderar Chesnecophorus

vid resor i kyla värmande läkemedel, som vin med ingefära, eller brännvin med saffran. Men överlägset för utvärtets bruk vid kyla är en salva med peppar, cardamon (kardemumma), paradiskorn (meleguetapeppar, i Europa under medeltiden ett vanligt substitut för peppar) och törel (mjölksaften från Vårtörel, frätande folkmedicin mot vårtor), som stöts till pulver och kokas ner i gossurin. Annars gör ett munslag (örfil) att den frusne blir vred och ”den naturliga värmen uppväcks”. I allt kan man konstatera att Chesnecopherus kan sin Hippokrates, Galenus och Aristoteles och är välbekant med Paracelsus. Ordinationerna utgör därför, sedda med dagens ögon, ett tidstypiskt exempel på bisarra läkemedelskombinationer och allmänna råd, baserade på humoralpatologin och i någon – liten – mån på sunt förnuft. Förutom allmänna rekommendationer av detta slag finns en synnerligen detaljerad beskrivning av vilka läkemedel (oljor, kryddor, växtdelar, mm), som skall medföras på en resa och framför allt hur de skall vara organiserade i resvagnen. Med tanke på den mängd medel, som skulle medföras på resan, var detta möjligen klokt eftersom det annars kunde ha varit svårt att hitta de rätta komponenterna. Läkemedlen skulle fördelas på 8 kistor, med ett antal lådor i varje kista, där Chesnecopherus noga angav vad som skulle finnas i varje kista och låda. Så skulle exempelvis i den första kistan finnas tre lådor: i den första lådan fyra krus med balsampreparationer (med balsam menade man tjockflytande, starkt luktande lösningar av hartser från vissa träd eller buskar) samt några krus med kryddor i olja. I den andra lådan 12 olika angivna läkemedel (färdigställda receptblandningar) och i den tredje lådan sex olika angivna läkemedel. Totalt skulle på resan medföras 53 olika iordningsställda receptblandningar, alla förvarade i vackert utformade krus eller behållare. Som exempel kan tjäna de fyra balsamerna i låda ett i kista ett: *Balsamus Succini* med bönstora bärnstensstycken att stoppa i näsan mot slag och fallandesjuka, *Balsamus Carophyllorum* innehållande kryddnejlika mot tandvärk och för återupplivning, *Balsamus Cinnamonmi* vid svimningsanfall, dålig aptit och magproblem, *Muscate Nott Balsam* innehållande muskot att stryka på pulsådror eller tin-

ningar på samma indikationer som *Balsamus cinnamomi*. Noteras kan, att huvudsakligt specimen vid tillsättningen av Sveriges första professur i medicin år 1613, utgjordes av en handbok i farmakologi.

Johannes Franckenius – Sveriges förste botanist och förste farmakolog

Eftersom Chesnecopherus i sin professorstjänst, som hade den officiella beteckningen medicin och fysik, framför allt intresserade sig för ämnen tillhörande fysiken (filosofi, botanik, zoologi, kemi, mineralogi och delar av astronomi) blev undervisningen i medicin eftersatt. Redan 1624 tillsattes därför en extra ordinarie professor, Johannes Franckenius för att stärka undervisningen i medicin. Franckenius blev 1626 ordinarie professor (*primus professor*) och ålades att huvudsakligen sköta undervisningen i medicin medan Chesnecopherus professur kom att kallas *secundus professor* med uppgift att sköta undervisningen i hjälpmännen fysik, kemi och, med tiden, framför allt botanik. Nu blev det ändå så att Franckenius blev den främste botanisten av dessa två. Chesnecopherus efterträdare på *Secundus*-professuren, Petrus Kirstenius, professor 1636-40 och Olaus Stenius, professor 1648- 60, ägnade sig i ringa utsträckning åt botanik eller *materia medica* (farmakologi). Kirstenius, under de stunder han inte ägnade sig åt sitt huvudintresse, orientaliska språk, utgav dock en liten skrift i farmakologi "*Tractatus de vero usu et abusu medicinae*" (Om det sanna bruket och missbruket av medicin).

I och med att Olof Rudbeck d.y. år 1692 efterträdde sin far, Olof Rudbeck d.ä., kom *secundus professor* att benämnas *Medicinae et botanices professor*, vilket påvisar det starka samband, som vid den tiden förelåg mellan medicin och botanik, med *materia medica*, dvs. växtdelarnas medicinska användning som ett underförstått underliggande samband. *Secundus*-professurens anknytning till botanik kom emellertid därefter att bestå ända tills *secundus professor* Göran Wahlenbergs lärostol, efter dennes död 1851, överflyttades till den naturvetenskapliga fakulteten med benämningen *professor botanices*.

Johan Francks betydelse i samband med läkemedel motiverar några biografiska notiser. Han föddes i Stockholm 1590. Föräldrar var handlanden M. Franck och A. Rostorpia (född i Mecklenburg). För att undgå pestens härjningar i Stockholm i början av 1600-talet skickades Franck efter 7 år i skolan till släktingar i Rostock där han blev student 1610. Med undantag för några vistelser i Sverige studerade Franck vid olika universitet i Tyskland (Rostock, Königsberg, Helmstädt, Leipzig och Wittenberg) till dess att pesten 1622 tvingade honom hem till Sverige. Finansieringen av utlandsstudierna klarades delvis av ett stipendium från hertig Johan av Östergötland. Under sin tyska studietid (1618) gav Franck ut "*Signatur*" som innehöll en grundlig beskrivning av växter, rötter, blad, blommor, frön, frukter, safter, hartser, stenar osv. samt deras verkningar, sedda ur paracelsisk synvinkel, dvs. med stort inslag av mysticism, astrologi, etc. Läran innebar att Gud har skapat alla läkemedel människan behöver och givit dem vissa kännetecken "signaturer" för att vägleda människorna om deras rätta användning. Ett exempel: valnöten liknar en liten hjärna med skalet som kranium och hjälper mot sjukdomar i hjärnan. Denna skrift kom att under några århundraden fördunkla Francks rykte som vetenskapsman, trots att det var ett ungdomsverk vars inriktning inte utvecklades i den senare verksamheten. Som redan nämnts erhöll Franck 1624 extra ordinarie och 1628 ordinarie *botanices et anatomiae (medicinae)* professur vid medicinska fakulteten. Efter 23 år började hans hälsa vackla men han fortsatte att sköta befattningen i ytterligare 14 år. Vid tjänstebefrielsen den 9 april 1661 var han 71 år. Han avled samma år i oktober av "obstruktion". I P. J. Bergius berömda inträdestal till Vetenskapsakademien 1758 "Om Stockholm för 200 år sen, och Stockholm nu för tiden", i vilken han gav en detaljerad läkar- och apotekarhistorik med början från Gustav Vasas tid, kan man ana att Johan Franck var en udda personlighet som "gick med stövlar och sporrar och klinga när han kom i kyrkan. Blev också svept som han gick klädd i rock och stövlar. Eget hår, lång man, torr och bister".

Franck förefaller ha varit framstående såväl som anatom som botanist. Han utgav omkring 7 anatomiska avhandlingar och till hans lärjungar hörde förutom Rudbeck d.ä. också Hofvenius och Bröms, alla med högt anseende som anatomer. Som botanist håller både Carl von Linné och Elias Fries Johan Franck för att ha stått "på sin tids högsta standpunkt i vetenskapen" och han har fått en särskild familj växter uppkallad efter sig, "Frankeniaceae" med ett släkte "Frankenia" innehållande ett 80-tal arter, som lever i saltmiljöer i tempererade, subtropiska områden (B. Jonsell, personligt meddelande).

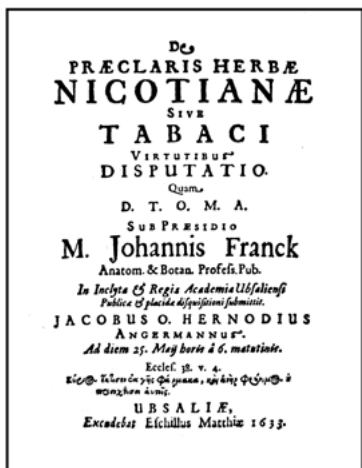

Bild 2: Titelsidan ur Sveriges första farmakologiska avhandling. *Scripti, Uppsala 1998*

Totalt kom Franck att presidera för 22 disputationer av vilka 4 kan karaktäriseras som farmakologiska. En av dem "*De praeclaris Herbae Nicotinae s. Tabaci virtutibus*" från 1633 kan sägas vara Sveriges första farmakologiska monografi. Franck utgav 1637 Sveriges första systematiska beskrivning av läke-medel ("Apothekersordning") och fortsatte sedan med "*Speculum botanicum*", som utgavs i en första upplaga 1638, och i en utökad och bearbetad version 1659 och anses vara den första svenska floran. Francks "*Speculum*" kompletterades av hans "*Botanologia*", som dock utgavs först 1877 efter att professorn i farmakologi, Robert Fristedt, råkat finna manuskriptet (se nedan). I "*Botanologia*", som f.n. är under översättning till svenska, behandlas utförligt läkekrafterna hos träd, buskar och örter. Johan Franck kan av dessa skäl betraktas som Sveriges såväl förste farmakolog som förste botanist. Hans liv och verk har ingående skildrats av Th. M. Fries, 1894, och av Mats Rydén, 2015. Nyligen, 2017, utkom en initierad artikel av

Lars-Gösta Wiman om Francks verksamhet med tonvikt på dennes intresse för kemi och alkemi.

Far och son Olof Rudbeck – botaniska trädgården anläggs

Mångsysslaren av stora mått, professorn i medicin, arkitekten, byggmästaren, ingenjören, historikern med mera, Olof Rudbecks d.ä. (*secundus professor* 1660-92), en av upptäckarna av lymfkärlsystemet, målade också upp en fantastisk svensk fornhistoria i verket "Atlantica" och skapade den anatomiska teatern i Uppsala. Om ett huvudintresse kan urskiljas hos Rudbeck d.ä. torde det ha varit den till medicinen hörande botaniken. Han anlade den botaniska trädgården i Svartbäcken på 1650-talet och arbetade under 25 år med en omfattande beskrivning av växter, "*Campi Elysii*". Många tusen träsnitt för illustrationerna förstördes emellertid när Uppsala stad brann 1702. De flesta av de färglagda förlagorna till *Campi Elysii* klarade sig dock undan branden och av dessa har drygt 500 publicerats i "Blomboken, bilder ur Olof Rudbecks stora botaniska verk" av Karin Martinsson och Svengunnar Ryman, 2008.

Sonen Olof Rudbeck d.y., som efterträdde sin fader som "*Medicinae et botanices professor*" 1692-1730, hade också ett huvudintresse i botaniken med läkeväxter som ett självklart starkt inslag. Han var näst äldste son till Olof Rudbeck d.ä., studerade medicin och utgav 1686 en disputation, "*De propagatione plantarum*". 1690 promoverades han i Utrecht till medicine doktor på avhandlingen *Dissertatio de fundamentali plantarum notitia rite acquirenda*. Intressant nog efterlyser Rudbeck d.y. i denna skrift en växtsystematik, något som skulle realiseras under nästa generationen av Rudbecks student Carl von Linné. Men i likhet med fadern kan man knappast påstå att användningen av växter i medicinska sammanhang utgjorde ett framträdande intresse.

Lars Roberg – Linnés lärare i Uppsala

Det botanisk-farmakologiska intresset var möjligen inte heller särskilt starkt hos Lars Roberg (*primus professor* 1697-1740), som var en utpräglad praktisk natur, och som förutom att 1708 ha grundat Sveriges första akademiska sjukhus, också ivrade för klinisk undervisning och verksamhet, inte minst inom kirurgin. Inom övriga naturvetenskaper hade han ett större dokumenterat intresse för zoologi än botanik. Roberg kom ändå att få stor betydelse i sin egenskap av lärare för den unge Linné. Roberg nämner i sin självbiografi att han under sin studietid i Paris försummade den berömda botanikern Tourneforts föreläsningar. Tournefort hade skapat ett botaniskt system, som kom att vara mycket betydelsefullt för Linnés kommande verksamhet och Roberg var den som introducerade dennes botaniska system i Uppsala. Robergs beskrivning av sin resa till Väddö 1712 för att studera växter och fiskar liknar till sin karaktär och språk mycket Linnés kommande reseskildringar med en nyfiken och skarp blick på såväl natur som människor. En läsvärd biografi över Roberg har utgivits av Dintler (1959).

Rosén, Linné och Thunberg – Uppsaliensisk medicin och naturalhistoria bland de ledande i Europa

De tre *medicinae et botanices* professorerna Nils Rosén von Rosenstein (1740-42), Carl von Linné (1742-1778) och hans lärjunge Carl Peter Thunberg (1784-1828) blev alla världsberömda med skrifter som kom ut i många upplagor och översattes till många språk. Av dessa tre män är det förstas framför allt Linnés namn som fortfarande är välkänt över hela världen. Jag råkade härom kvällen läsa Oscar Wildes ”De profundis”, skriven av Wilde i fängelset 1895 och även där förekommer Linné – som den enda person som nämns med namn i boken – förutom Kristus: ”Linnaeus föll på sina knän och grät av glädje när han för första gången såg den vida heden på engelska höglandet lysa gul av ..”. Under artikelförfattarens tid som gästforskare i Japan 1979 kom ofta frågor om Thunberg, om vilken jag då tyvärr oftast hade mycket mindre kunskap än frågeställarna.

Nils Rosén von Rosenstein – pediatrikens fader

Roséns korta tid som professor i medicin och botanik (1740 – 1742) berodde på att han 1742 bytte tjänst med Carl von Linné, som då sedan ett år var professor i praktisk medicin (*primus professor*). På så sätt kan man säga att genom detta byte kom ”rätt man på rätt plats” – Linné som professor i teoretisk medicin med inriktning mot botanik och Rosén som professor praktisk medicin. Turerna kring tillsättningarna av Rosén och Linné har utretts av flera medicinshistoriker, inte minst av Th. M. Fries i hans utförliga Linnébiografi ”Linné Lefnadsteckning”, 1903. I mars 1740 avled Olof Rudbeck d.y. och därigenom blev professuren i medicin och botanik (*secundus professor*) ledig. Carl Linnaeus, Nils Rosén och Johan Gottschalk Wallerius sökte tjänsten. Den ende då levande professorn vid medicinska fakulteten, Lars Roberg, tillfrågades om ett utlåtande och han rangordnade dem i ordningen Rosén, Wallerius och Linné. Rosén hade de bästa akademiska meriterna och den större praktiskt medicinska erfarenheten. Wallerius hade goda akademiska meriter och en långvarig tjänst som akademisk lärare. Linné ”en i Europa orte-namnkunnig hufvudman i al plantekjänning... Hans rätta plats vore ”intet en liten sanker hortus Upsaliensis wid Swartbäcken, utan en jardin roiial i Paris” skriver Roberg. Roberg hade också den uppfattningen att naturalhistorien borde spela en mer underordnad roll för medicinstuderande än vad som var fallet vid den tiden. Konsistoriet placerade Rosén på första plats, inte minst på grund av att han under nio år hade varit Rudbecks vikarie. Den besvikne Linné vände sig då till sin vän Tessin, som i sin tur vände sig till universitetskanslern greve Gyllenborg. Resultatet blev att Kanslern ”jämkar så emellan Competitorerna, att Rosén skulle få denna vacansen, och som professor Roberg nu för sin ålder tog afsked, skulle Linnaeus succedera honom, och de bägge sedermera byta professioner, hwilket ock blef fastställt dem emellan, hälst som han (Gyllenborg) fandt skäligt, at Rosén som så länge tjänt wid academier, borde få det första.” Gyllenborg mer eller mindre tvingade därefter den 76-årige Roberg att begära avsked så att Linné kunde inlämna sin ansökan till ”pri-

mus” professuren redan den 13 juli 1740. Ärendet blev emellertid inte så enkelt att expediera som var tänkt. Även Wallerius sökte tjänsten, liksom den nydisputerade Abraham Bäck och Herman Diedrich Spöring i Åbo. Spöring hade i Uppsala haft såväl Roberg som Rudbeck d.y. som lärare. Wallerius ifrågasatte nämligen Linnés kunskaper i latin och fick med sig delar av konsistoriet. Ett våldsamt bråk uppstod vid en disputation framlagd av Wallerius den 27 februari 1741 där denne grovt förtalade Linné. En åhörare skrev ”Jag har aldrig hört ett sådant owett på latin; säges ock, at det aldrig wid Acad. Ups. förr passerat så groft.” Även universitetskanslern greve Gyllenborg blev förtretad över bråket och på sina håll hånade man Uppsalas medicinska fakultet för denna skandal. Det hela slutade dock med att Linné den 7:e maj 1741 utnämndes till *Medicinae practicae* professor. Det har ibland framförts en misstanke om att Rosén skulle ha legat bakom Wallerius attacker på Linné som en följd av att kanslern, Gyllenborg, även om han officiellt förordade Rosén, vid sidan av sitt ämbetsutövande gärna skulle ha föredragit Linné framför Rosén vid 1740 års tillsättning. Dock finns inget som styrker denna misstanke, men som Iréne Sjögren beskriver i sin utförliga och kärleksfullt tecknade biografi över Rosén ”Mannen som förlängde livet - Nils Rosén von Rosenstein” (2006), liksom även Landell i sin bok om Linné (2004), rådde sannolikt inledningsvis ett icke ringa mått av animositet från Linnés sida mot Rosén, men de två professorerna synes både ha respekterat varandra och ha varit goda vänner efter att de fått sina respektive professurer.

Nils Rosén von Rosenstein är framför allt känd som den som grundlade pediatriken i svensk medicin, men är ur farmakologisk synpunkt bl.a. känd som en av de första som i Sverige starkt propagerade för bruket av kinabark vid malaria. Den s.k. ”Uppsala-febern”, som även i Sverige var en folksjukdom ända in på 1800-talet, kan på goda grunder antas ha varit malaria. Användningen av kinabark vid feber var vid denna tid välkänd ute i Europa och vem som först införde bruket till Sverige torde inte gå att fastställa. Intressant är dock att Linné redan i ”Den svenska almanackan” 1742

skriver att bark från ett träd i Peru, kinabark, är välkänt i hela världen som ett effektivt medel vid frossa. I Roséns ”Hus- och Rese-Apotheque” från 1765 beskriver han nio indikationer för ”Chichin-an”: 1. I frässer eller intermittente Febrar,.. 2. I I utvärtes kallbrand... 3. At styrka en svag constitution och klen mage... 4. Efter Blessurer, när Såret ej gifwer godt wahr... 5. I Blodspåttning... 6. I Koppor, när de ej wela gulna och mogna... 7. I Kikhosta... 8. I Engelska siukan... 9. I Rheumatisk wärk med intermittent Feber, och brukas då både in- och utvärtes...”

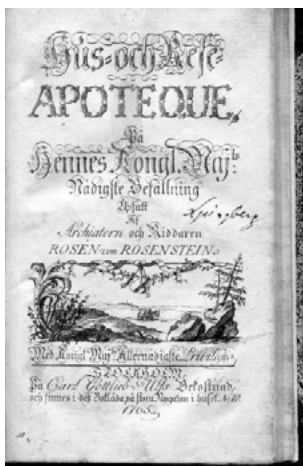

Bild 3. text: Nils Rosén von Rosensteins Hus- och Rese-Apotheque 1765.

Ett ännu idag välkänt begrepp är ”Roséns bröstdroppar” som var en beredning mot hosta. Receptet beskrevs i Roséns ”Hus- och Rese-Apotheque”, men fanns emellertid redan sedan tidigare. Receptet, som går tillbaka på Sydenhams *Laudanum liquidum Sydenhami*, bestod av pulvriserat opium, saffran, lakritsextrakt, socker och marsalavin - en komposition som inte är helt olik den som finns i några av dagens receptbelagda läkemedel mot hosta. I ”Hus- och Rese-Apotheque” använder Rosén namnet *Elixir Pectorale* (Bröst-Elixir). Först i den VIII:e upplagan av Pharmacopoea Svecica (1901) fick elixiret namnet ”Roséns bröstdroppar”, ej att förväxla med ”Hoffmanns droppar”, en upplivande blandning av sprit och eter, även mot kramp och smärta. ”Roséns ”Hus- och Rese-Apotheque” är en skrift av många i sin art, inte minst emedan i provinsialläkareinstruktionen läkarna ålades att vara försedda med ett ”tienligt och wäl inrättat Rese-Apothek”. Förutom av Chesnecopherus hade tidigare böcker om rese- och husapotek på svenska språket skrivits av Hierne (1739), von Aken (1746), Hast (1746), Haartman (1759) och Dalerus (1760) (se Fredbärj, 1941).

Roséns ”Hus-och Rese-Apotheque” är emellertid speciellt på så sätt att Rosén var såväl Archiater, Praeses i Vetenskapsakademin, som adlad Rosén von Rosenstein. Även sedd med sentida ögon, bör han ha varit sin tids skickligaste kliniker i Sverige. Dessutom skrevs boken på direkt uppmaning av drottning Lovisa Ulrika.

Fysiologiämnet i Uppsala har en separat utveckling på så sätt att när Linné och Rosén, 1742 fördelade de medicinska ämnena mellan sig, skulle fysiologi och anatomi höra till ”*primus*” professuren, vilken Rosén övertog, medan Linné gick över på den andra tjänsten. 1788 delades ”*primus*” professuren i praktisk medicin genom inrättandet av en ny professur i anatomi och kirurgi, i vilken också fysiologi ingick. 1837 delades sedan denna professur till en i kirurgi och en i anatomi och fysiologi. Fysiologi blev sedan ett eget ämne 1863.

Carl von Linné – växternas furste

Ett betydelsefullt steg i Linnés karriär var att han från sommaren 1730 fick vikariera för Rudbeck vid de botaniska demonstrationer som alltid skulle äga rum i slutet av varje vår-termin. Redan 1720 hade Rudbeck blivit befriad från detta uppdrag på grund av många andra arbetsuppgifter och olika vikarier hade skött sysslan under 10 års tid. Linné gjorde stor succé som vikarierande ”*botanicus demonstrator*” och bar under några år huvudansvaret för trädgården, även om Rosén 1734 försökte ta över sysslan, något som gjorde att de för en tid blev fiender. Rosén och Linné var emellertid vänner när de i fullt samförstånd 1742 bytte tjänst (se ovan).

Linné gjorde som bekant sina största insatser inom botaniken, men av naturliga skäl kom därigenom också drogkännedomen och farmakodynamiken, dvs. ”*materia medica*”, att intressera honom. När Linné träder in i bilden var det fortfarande ”Stockholmsfarmakopén” (*Pharmacopoeja Holmiensis*) från 1686 som med 1688 års medicinalordning var ett rättesnöre vid apotekens tillverkning av läkemedel. De anbefallda läkemedlen dominerades av sammansatta beredningar enligt föreställningen, att ju fler komponenter desto bättre effekt och oftast med märkliga ingredienser, som olika sorters ani-

maliska fetter, mumier, enhörningshorn, ben, skallben gärna av avrättade, ädelstenar, pärlor och, inte minst, många olika sorters avföring och urin. Som ett exempel skrev Linné ut pulver mot lungbesvär under sin första tid som läkare i Stockholm. Pulvret innehöll ben från gäddkåkar, svintänder, harsprång (champinjonliknande svamp på barrträdsrötter) och andra märkligheter. Han hade tidigare gjort sin lycka i Stockholm genom att få rykte att kunna bota könsjukdomar, vilket uppmärksammades av de högsta samhällskretsarna. Naturligtvis kunde inte Linné bota syfilis. Enligt både Th. M. Fries (1903) och Nils-Erik Landell (2004) var hans metod att sätta ut kvicksilversalvorna, som medförde svåra biverkningar, och istället rekommendera dagligt intag av stora kvantiteter Rhenskt vin. Det kan dock inte uteslutas att Linné trots allt också använde sig av kvicksilver. Hans egen, vid denna tid handskrivna receptsamling med noggranna anvisningar om olika metoder för behandling med kvicksilver, talar för detta. Under en senare period var Linné istället bland annat mycket entusiastisk över Besksöta (*Dulcamara*) mot syfilis som en följd av ett falskt rykte. Det var vid Linnés tillträde till professuren i Uppsala en allmän uppfattning att den gamla Stockholmsfarmakopén från 1686 var i kraftigt behov av en revidering. Som en början till en revision kan man se Linnés skrift *Pharmacopoeja Holmiensis* troligen skriven 1739, redan ett år innan Linné fick professuren i Uppsala, i vilken han ordnade de olika enskilda komponenterna i föregångaren från 1686 enligt sitt eget system (*Systema naturae*), angav olika beredningsformer och i vilka läkemedelskompositioner de ingick. 1749 kom sedan Linnés viktigaste verk inom farmakologin ut, ”*Materia medica, liber I. De plantis*”, som innebar en betydande uppreprensning bland gamla föreställningar om märkliga effekter av märkliga droger. Med drog menas här den ursprungliga betydelsen av ”drog”, dvs. råämne för beredning av läkemedel. där växtdrogernas användning och – om möjligt – verkningsmekanismer beskrivs. Linnés *Materia medica* är helt enkelt hans lärobok om läkemedel från växtriket och en sammanfattning av deras användning för sjukdomars behandling. Boken kom att utges i många upp-

lagor i många länder. Det kan vara på sin plats att tillägga att kompletterande delar av Linnés ”*Materia medica*” utgavs i form av avhandlingar om djur- och stenrikena åren 1750 respektive 1752.

Linné var besatt av att systematisera och klassificera. Sjukdomar klassificerade han i fyra nivåer, motsvarande ordningar, klasser, släkten och arter i *Genera morborum* utgiven 1763. Naturligtvis klassificerade han också läkemedelsväxter på olika sätt. Redan två år tidigare, 1747, hade Linné, med Fredric Hasselquist som respondent, skrivit avhandlingen *Vires plantarum* (Växternas krafter) och där får man en klar uppfattning om Linnés syn på sjukdomar och läkemedlens förhållande till dessa. Kemisterna har misslyckats - ”Kemister tillhörande den kungl. Parisiska vetenskapsakademien har analyserat närmare 2000 växter och ur alla kunnat extrahera sur vätska, essentiell eller stinkande olja, salt smaklöst slem ... hos alla i samma mängd och proportion ... onyttigt och fåfängt arbete ... ” och sammanfattningsvis är det därför Linnés ordningar och klasser som skall användas.

Linné kom sedan att spela en betydande roll vid tillkomsten av ”*Pharmacopoea Svecica*”, 1775, som innebar en behövlig modernisering av den redan på sin tid (1600-talet) ålderdomliga Stockholmsfarmakopén. Det är dock rimligt att påstå att Linné inom det medicinska området visserligen låg i framkanten av sin tids vetande, men att han inte tillförde något nytt av betydelse, särskilt inte i jämförelse med lyskraften i hans botaniska arbeten. Hans systematiseringsiver ter sig på gränsen till bisarr när det gäller orsaker till sjukdomar, klassificering av sjukdomar och för vilka sjukdomar olika droger skulle vara användbara. Inom områden som miljömedicin, inkluderande även betydelsen av dieten och ett i övrigt sunt levnadssätt, förenas emellertid Linnés skarpa intellekt med hans praktiska och ”jordnära” förhållningssätt. Ett försök till utvärdering av Linnés betydelse för läkemedelsanvändning har nyligen gjorts av artikelförfattaren i uppsatsen ”Linné och läkemedel”, Uppsala medicinhistoriska förenings årsskrift, 2016.

Carl von Linné den yngre – sonens mindre framgångsrika levnad

Carl von Linné den yngre (sonen) utnämndes 1759 (vid 17 års ålder) till befattningen som "*Botanicus Demonstrator*", dvs. säga samma föreståndartjänst för den botaniska trädgården på Svartbäcksgatan som fadern vikarierat på, men fick redan 1763 kungligt brev på att han skulle få faderns professur när denna blev ledig. Uppenbarligen hade Linné, med tanke på sonen, låtit inrätta en särskild tjänst för denna syssla. Tjänsten som föreståndare hade tidigare ingått som tjänsteuppsdrag i Rudbeck d.y:s professur. Linné d.y. har beskrivits som modelejon och fruntimmerskarl och sägs ha varit föga älskad i studentkretsar. Faderns orättvisa framhållande av sonen hade skapat ovilja mot honom och dessutom stötte han sig med den duktige akademiträdgårdsmästaren (Lindroth, 1981). Linné d.y. hann bara vara professor i 6 år (1777- 1783) eftersom han dog redan vid 43 års ålder, sannolikt av gulsot, förvärvad i London. Professorstiden var nog inte lycklig för Linné den yngre, självförtroendet sägs ha varit rubbat och han blev av någon anledning ovän med sin efterträdare på tjänsten som *botanicus demonstrator*, Carl Peter Thunberg. Tydligt utsattes Thunberg för trakasserier av Linné d.y. på så sätt att han inte fick nyckel till trädgården och inte fick utföra den undervisning som hörde till tjänsten, vilket förmodligen var av ekonomisk betydelse. Om Linné d.y:s vetenskapliga meriter råder delade meningar. Under lång tid har det ansetts att han skulle ha saknat förmåga att upprätthålla den Linnéska lärostolens anseende. Lindroth skriver emellertid att nyare forskning har gett anledning till ett mer nyanserat omdöme. Han verkade uteslutande som botaniker och gjorde en insats genom att systematisera palmer och liljeväxter i faderns anda samt arbetade på ett nytt system för klassificering av gräsen.

Carl Peter Thunberg – Japans Linné

Thunberg var Linnés främste lärjunge och blev hans efterträdare (1784-1828) på *secundus* professuren, eller som den vid denna tid kallades, "*Medicinae et Botanices*" professuren efter ett kortare mellan-

spel av Carl von Linné d.y. Thunberg, som ibland kallas ”Japans Linné”, fortsatte sin lärofader Linnés väldiga arbete att kartlägga jordens flora (ex. *Flora Japonica* 1784 och *Flora Capensi* 1807-18). Förutom botaniska arbeten lyckades Thunberg också åstadkomma en imponerande naturalhistorisk samling i tidens anda (18 skåp herbarier, 13 skåp med insekter, 11 med musslor och snäckor osv.). Fram till för några år sedan kunde man på det Biologiska museet i Uppsala beskåda en uppstoppad varg från Thunbergs samlingar. Ur en rent medicinsk synpunkt skiljde han sig från sin lärofader Linné genom att i tämligen ringa mån lämna några bidrag, även om han på sina resor tjänstgjorde som läkare och skall ha meddelat information om västerlandets läkekonst till asiatiska kollegor. Utlänningar fick vid denna tid i Japan inte lämna den lilla ön Deshima utanför Nagasaki, men Thunberg lyckades ändå få följa med den holländske befälhavaren på dennes årliga besök vid hovet i Edo (Tokyo) och kunde förutom intressanta iakttagelser om japanska seder och bruk också insamla ett stort antal växter.

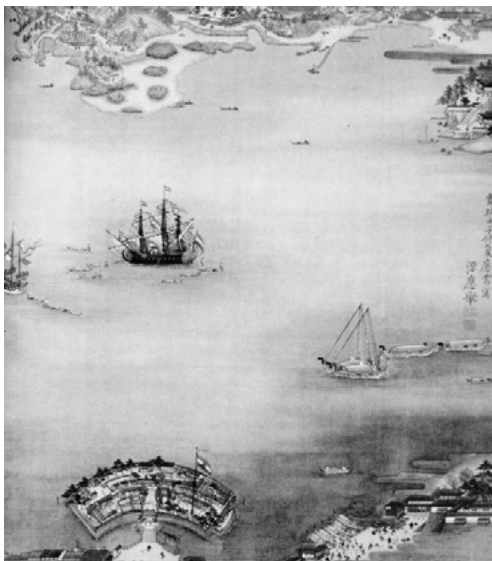

Bild 4. text: Hamnen i Nagasaki med den lilla ön Deshima i förgrunden. Skuncke M-C. Carl Peter Thunberg. SCAS Uppsala 2014

Thunberg lyckades också att få göra excursioner runt Nagasaki för att samla medicinalväxter, men eftersom rörelsefriheten var begränsad insamlade han växter även i det hö som japanerna levererade

till boskapen på Deshima. På så sätt kunde Thunberg beskriva inte mindre än 800 arter i sin *Flora Japonica*. Efter Thunbergs långa utlandsresa följde en 45 år lång bearbetning av det insamlade materialet. Thunbergs reseberättelser kom att bli mycket populära, framför allt hans ”Resa uti Europa, Africa, Asia, förrättad åren 1770-1779, Tredje Delen, innehållande Resan til och uti Kejsaredömet Japan, Åren 1775 och 1776” (utgiven i faksimil på bokförlaget Rediviva 1980) är en av det svenska 1700-talets internationellt mest berömda böcker. Det lyckades Thunberg att övertala Gustav III att överläta Uppsala slottsträdgård till en ny akademiträdgård samt att bekosta byggandet av Linneanum.

Bild 5. text: Thunberg omgiven av Thunbergia-arter.
Nordenstam B. Carl Peter Thunberg. Atlantis 1993

Vid sin död var Thunberg så berömd att han var ledamot av 65 akademier och lärda sällskap. Thunberg ansågs inte vara genialisk, utan ansågs snarare vara en oändligt flitig Linnélärjunge som beskrev fler nya växtarter (ca 2000) än någon annan botanist ("Gud skapade, Linné ordnade, Thunberg beskrev"). Mot slutet av sin ämbets tid var han den enda av Uppsalaprofessorerna som hade internationell berömmelse (Nordenstam, 1993). En läsvärd bok om Thunberg och om hur man under 1700-talet kunde bygga upp omfattande nätverk med hjälp av endast papper och penna i en värld utan tillgång till dagens internet-kommunikation har utgivits av Skuncke (2014).

Adam Afzelius - professor i materia medica och äventyr i Sierra Leone

Medicinprofessurernas starka knytning till det farmakologiska ämnesområdet betonas av att man som tredje professor vid medicinska fakulteten, 1812, utnämnde Adam Afzelius till extraordinarie profes-

sor i ”*materia medica et dietetica*”, en tjänst som han innehade till 1837. Året 1812 kan därigenom betecknas som en första ansats till ett självständigt ämne i farmakologi i Norden. Adam Afzelius föddes 1750 som den äldsta av tre bröder i en prästfamilj i Västergötland. Alla bröderna kom att sluta som professorer i Uppsala. Förutom Adam skulle brodern Johan bli professor i kemi och Pehr professor i praktisk medicin och senare såväl adlad som utnämnd till arkiater och förste livmedicus hos kronprins Carl Johan. Adam Afzelius fick uppleva såväl svåra motgångar som tider av medgång under sitt händelserika liv, vilket utförligt har beskrivits av Sten Lindroth ”En Linnéan i England och Sierra Leone” i *Lychnos* (1944). Av detta skäl följer här endast en kortare sammanfattning av Adam Afzelius liv. Afzelius kom 1768 till Uppsala efter skolgång i Skara. Trots att gymnasietiden hade färgats av den linneanska andan med utflykter i naturen och samling av naturalier började han studera österländska språk och utnämndes 1777 till docent i hebreiska och förordnades 1780 som e.o. adjunkt med undervisning i hebreiska och arabiska. Denna inriktning i den akademiska karriären hindrade inte att han lyssnade på Linnés föreläsningar och följde med på dennes exkursioner om somrarna.

Bild 6. text: Adam Afzelius. Porträtt Västgöta nation

Afzelius samlade växter och påstås ha haft en nära nog komplett samling av den svenska vilda floran. I många avseenden var han den siste Linnélärjungen eftersom Linné dog 1778 och under sina sista år var oförmögen att undervisa. Det bör alltså ha varit Linnés allra sista år med föreläsningar

och exkursioner som Afzelius fick uppleva. Afzelius hade under sin tid som lärare i orientaliska språk även utgivit skrifter inom botaniken och kommit till insikt om att denna var hans egentliga intresse. Han sökte därför, och erhöll, 1785 tjänsten som botanices demonstrator. Denna tjänst hade blivit ledig i och med att den tidigare innehavaren, Carl Peter Thunberg efterträtt Carl von Linné d.y. som professor i teoretisk medicin. Ytligt sett hade Adam Afzelius kunnat vara tillfreds med denna tillvaro, men i ett brev till brodern Pehr skriver han mot slutet av 1780-talet att han led av "en hemlig och frätande hypochondrie, som dagligen tilltog ... att jag icke en gång älskade min vetenskap och ansåg i synnerhet Upsala för en plågoort." Afzelius beslutar sig för att resa till England och passerar på vägen Göteborg och människornas sätt att där leva har väl sällan skildrats så svartsynt som i Adam Afzelius reseanteckningar. Vid denna tid var Linné den allt överskuggande auktoriteten också i engelsk biologi och Afzelius, som redan hade gjort sig ett namn som lärjunge till Linné, blev därför synnerligen väl mottagen, inte minst av sir Joseph Banks genom introduktionsbrev av Thunberg. Sir Joseph Banks var den som hade betalat för de Linneanska samlingarna och på så sätt hade lagt grunden för det som skulle bli The Linnean Society i London. Han var dessutom vetenskaplig ledare för Kew Gardens, president för The Royal Society och hans hem var en samlingspunkt för samtal mellan ledande vetenskapsmän inom naturalhistoria.

Afzelius stannade två år i England (1789-1791) och ägnade sig framför allt åt att med hjälp av Linnés och Banks herbarier revidera och utvidga Linnés Flora Svecica från 1775 – ett arbete som han dock inte lyckades slutföra. Afzelius gjorde också utflykter inom England för att besöka namnkunniga botanister och botaniska trädgårdar. En resa gjordes till Skottland där han träffade William Withering och diskuterade dennes under utarbetande tredje upplaga av "A botanical arrangement of all the vegetables naturally growing in Great Britain". Afzelius kom också att lämna "upplysande underättelser och tillökningar" till den 4:e upplagan av Witherings flora,

utgiven 1796. Withering var vid denna tid känd som en framstående botaniker, men är för eftervärlden mer känd som den förste att 1785 beskriva effekten av digitalis i "An Account of the Foxglove and some of its Medical Uses". Withering porträtterades av den svenske målaren von Breda under tiden för Afzelius vistelse i England och eftersom von Breda ingick i Afzelius närmaste umgängeskrets kan det väl tänkas att Afzelius och Withering träffades vid fler tillfällen än under resan till Skottland. I början av 1791 kände Afzelius att han, för att komma vidare i karriären, eller, för att i ännu högre grad skaffa sig berömmelse som naturforskare av det slag som kommit Solander och Thunberg till del, borde följa deras exempel och resa till exotiska platser. Han hade fått en del erbjudanden om att delta i sådana expeditioner, men inget av dessa hade av olika skäl blivit förverkligade förrän han på Banks rekommendation följde med en engelsk expedition till Sierra Leone. Denna expedition hade en lång och invecklad förhistoria. Den filantropiska organisationen "The Sierra Leone Company" hade i Sierra Leone skaffat ett stycke land i avsikt att bekämpa handeln med slavar och att skapa ett fungerande samhälle i Afrika med repatrierade, frigivna slavar. Den ort som anlades fick foljdriktigt namnet Freetown. Expeditionen tilltalade Afzelius egocentriska, oroliga, misantropiska läggning med en föreställning om att antingen bli berömd eller "dö i ett fjärran land, övergiven och obegråten". I ett brev till brodern Pehr skriver han "Jag har den öfvertygelsen, att antingen dör jag på denna expedition, eller och, om jag återkommer, vinner jag allt hvad jag påsyftat och då blir jag en ibland de lyckligaste människor." Det finns ytterligare en omständighet som gör Afzelius iver att följa med till Sierra Leone begriplig. Alla tre bröderna Afzelius, och i synnerhet Adam, var anhängare av Swedenborgs läror, som i sin tur var besläktade med herrnhutismen, där kärleken till de lidande folken i världen var mycket levande. Efter att ha blivit sjuk reste han tillbaka till England för ett halvt år, både med naturaliesamlingar och tama djur. Han reste tillbaka till en tämligen blomstrande koloni i Freetown under våren 1794, men på hösten samma år kom en fransk flottstyrka, som

trots löfte från republiken att inte angripa, både angrep, plundrade och fullkomligt utplånade den engelska kolonin. Innevånarna hann sätta sig i säkerhet, men ägodelar, inkluderande Afzelius kläder, manuskript och dagbok från hela tiden i Sierra Leone blev lågornas rov. Han byggde sig en eremithydd inne i skogarna och överlevde där en period av sjukdom tack vare hjälp från några infödingskvinnor. I brev hem beskriver han sin frustration och beklagar sig över sitt olycksaliga öde. Emellertid byggdes kolonin upp igen av engelsmännen och Afzelius, som under 6 månader levt under eländiga omständigheter, fick ett nytt hus byggt. Vänner och organisationer bistod med mikroskop och annan utrustning, vilket gjorde att depressionen avtog och att han fick ny energi. En ny dagbok påbörjades i april 1795 och fortsätter till återresan till England i maj året därpå. Han medförde då över 2000 torkade växter, ca 1600 insekter och många lådor med naturalier av annat slag. I brev till brodern Pehr skrev han om sina planer att ge ut en fullständig flora och fauna över Sierra Leone, något som aldrig kom att förverkligas, liksom heller inte den resebeskrivning som alla förväntade sig. Så sent som i ett brev från en vän 1802 undrades om detta – reseberättelser, exempelvis Thunbergs, blev internationella ”storsäljare” på den tiden. Våren 1799 börjar Afzelius inse att han måste bege sig hem till Uppsala om han skulle kunna försörja sig på sikt. Efter tio års bortovaro från Uppsala kom han tillbaka till staden för att återgå till sin tjänst som botanices demonstrator vid universitetet. Han gifte sig och fick en stor familj med 9 barn, men hade ständiga ekonomiska bekymmer innan han 1812 utnämndes till professor i materia medica vid medicinska fakulteten. Den vetenskapliga verksamheten blev inte vad vare sig fakulteten eller han själv hade hoppats på. Inom ämnets ram utgav han en rad smärre skrifter av vilka ur medicinsk synpunkt särskilt *Stirpium in Guinea Medicinalium Species Cognitae Fasc. (1817-1825)*, resp. *Stirpium in Guinea Medicinalium Species Novae (1828-29)* är av intresse. I dessa beskriver han växter som av de infödda afrikanerna i Sierra Leone användes för medicinska ändamål och också i någon mån hur och i vilka sammanhang

de användes. Hans i allmänhet mest kända skrift under denna tid är annars den för Linnéforskningen välkända "Egenhändiga anteckningar af Carl Linnaeus om sig sielf" (1823). Adam Afzelius avled 1837 vid den aktningvärda åldern av 87 år.

Göran Wahlenberg – en betydande botanist men anhängare av homeopatin

Huvudansvaret för den teoretiska delen av läkemedelsläran torde efter Afzelius död ha återgått till professorn i medicin och botanik (Medicinae et botanices professor). När denna tjänst 1828 blev ledig efter Carl Peter Thunberg erhöles den av Göran Wahlenberg, som också blev dess siste innehavare (till 1851). Innan Wahlenberg fick professuren hade han, sedan 1814, innehaft tjänsten som Botanices demonstrator, på vilken tjänst han alltså efterträtt Afzelius. På denna tjänst hade Thunberg, som redan beskrivits, kommit i konflikt med Linné d.y. Några årtionden senare kommer nu Wahlenberg, på samma tjänst, i konflikt med "sin" professor, Thunberg. Konflikten handlade både om jordnära ting och om vetenskapligt synsätt. Den egensinnige Wahlenberg var i tillämpningen av Linnés system så dogmatisk att han isolerades från den främste Linnélärjungen, Thunberg. När professuren blev ledig efter Thunbergs död, 1828, hyste Adam Afzelius förhoppningar om få bli hans efterträdare. På vad man kan förstå helt korrekta grunder erhöles professuren emellertid av Göran Wahlenberg, som också blev dess siste innehavare fram till sin död 1851. Wahlenberg skrev både "Flora Lapponica", "Flora Upsaliensis" och de stora verken "Flora Suecica" och "Flora Carpatorum principalium". I Karpaterna är till och med två sjöar, Vyšné Wahlenbergovo pleso och Nižné Wahlenbergovo pleso, uppkallade efter Wahlenberg. Wahlenberg var en utomordentlig vetenskapsman, men hans rykte blev redan av samtiden något grumlat av hans anslutning till homeopatins läror. Det kan till och med vara så att detta påskyndade botanikprofessurens separation från den medicinska fakulteten. Israel Hwasser, professor i "praktisk och teoretisk medicin" och tongivande i medicinska fakulteten i Uppsala

1830-55, fick visserligen sin tjänst med stöd av Wahlenberg, men var samtidigt en svuren fiende till homeopaten (Liedman, 1971; Frängsmyr, 2010).

Elof Wallquist - professor uti ”pharmacognosie, pharmacie, physiologisk och pathologisk chemie”.

Fram till 1851 ingick både botanik och zoologi i den s.k. linneanska professuren i naturalhistoria vid den medicinska fakulteten. Professorn i botanik, Elias Fries, var naturligtvis för en separation av ämnen och framhöll då att ”ingen numera kan förena professors insigter i...” och förespråkade att endast en del av professuren skulle kvarstå inom medicinska fakulteten, och ”att dess medicinska del, farmakologin, framledes skulle utgöra huvudämnet”. Botaniken skulle enligt Fries mening flyttas till den filosofiska fakulteten. Det hade tidigare varit långa diskussioner i fakulteten om botanikens hemvist, där Hwasser ansåg att botaniken även fortsättningsvis skulle tillhöra den linneanska professuren och därmed den medicinska fakulteten. Även Wahlenberg hade varit av samma åsikt: ”Naturalhistoriens practiska bestånd i Upsala beror af dess quarblifvande i Medicinska Faculteten”. Efter Wahlenbergs död 1851 var det emellertid endast Hwasser som inte röstade för att den gamla linneanska professuren skulle delas. Botaniken skildes därigenom från medicinen och ”en profession inrättades uti pharmacognosie, pharmacie, physiologisk och pathologisk chemie” i den medicinska fakulteten (Konsistorieprotokoll 1851; Liedman, 1971). Professuren kom att benämnas ”Chemiae medicae et physiologiae professor” med uppgift att underhålla de farmakologiska samlingarna, samt leda de kemisk-fysiologiska, patologiska och farmaceutiska laborationerna. Man underlät alltså att nämna farmakologi i tjänstens benämning, men året 1853, när Elof Wallquist erhöll denna tjänst, betraktas i universitetets professorslängd ändå som startpunkten för ett kombinerat farmakologi- och medicinsk-kemi ämne.

Bild 7. text: Elof Wallquist. Carolina Rediviva

Elof Wallquist föddes i Kuddby 14/11 1797, son till prosten Seth Wallquist och Kristina Eleonora Strang. Han blev student i Uppsala år 1812 och fortsatte att där studera matematik, mineralogi och kemi och blev fil. kand. 1820. 1823 blev han *chemiae* adjunkt vid Uppsala universitet. Efter utlandsresor 1825-1826 verkade han inom den praktiska undervisningen på universitetets kemiska laboratorium, 1838 förordnades han att hålla offentliga föreläsningar "i de delar av chemien, som för medicinens studium äro nödvändiga, samt att examinera i medicine kandidat-examen". Han erhöll då professors namn, heder och värdighet. 1841 kreerades han till medicine hedersdoktor och erhöll, som redan nämnts 1853 den nyinrättade *Chemiae medicae et physiologiae* professuren.

Elof Wallquist hade visserligen vana i att undervisa i farmakognosi och farmaci, men i praktiken kom dock undervisningen i farmakologi att bli eftersatt i förhållande till den i medicinsk kemi. "Han besatt ovanlig lärdom i många stycken och underhöll flitigt sina kunskaper. På hans ord kunde man lita, likaså kunde med säkerhet räkna på hans välvilja och hjälp, då den begärdes, Universitetet och den studerande ungdomen egde hela hans tillgifvenhet. Han var anspråkslös och enkel trots betydande förmögenhet. Han donerade 15000 kr till Akademiska Sjukhuset" (citat utan källa i von Bahr, 1977). Elof Wallquist avled 1857 och i sin parentation 1858 ger Hwasser en annan bild. Elof Wallqvist var lärd, men han passade inte för kemin. Han var nämligen inte materialist, men ändå måste han försvara denna materialistiska disciplins ställning vid universite-

tet, "och i följd deraf blef han såsom forskare passiv och obeslutsam" (Liedman, 1971). Kanske låg sanningen någonstans däremellan.

Adjunkter sköter undervisningen i farmakologi (1857-1877)

När Wallquist avled redan 1857, alltså 4 år efter utnämningen som professor, kom undervisningen i farmakognosi och andra till läkemedelsläran då tillhörande ämnen i stället att skötas av adjunkter fram till 1877, då en särskild professur i "Farmakologi och naturalhistoria" inrättades. Den adjunktur som 1858 inrättades i naturalhistoria och kemi för att tillvarata farmakologins intressen hade sina rötter i den tjänst som "Botanices demonstrator", avsedd för vården av den botaniska trädgården, som Linné d.ä. 1758 låtit inrätta som en universitetstjänst, mycket med tanke på sin son Carl von Linné d.y. Denna tjänst kvarstod inom den medicinska fakulteten även efter 1852, då botaniska trädgården underställdes den 1852 inrättade professuren i botanik i samband med Wahlenbergs död. Adjunkturen besattes 1860 av August Almén, som hade en gedigen klinisk utbildning och erfarenhet och mot slutet av sin karriär kom att utnämnas till generaldirektör i Kungl. Medcinalstyrelsen. Almén är av många äldre läkare främst ihågkommen genom "Almén's reagens för socker i urinen". Almén lade ner ett stort arbete med att revidera den svenska farmakopén från 1775, vars sista upplaga utkom så sent som 1888. Almén, som redan 1861 utnämndes till professor i medicinsk och fysiologisk kemi, efterträddes på adjunkturen 1862 av Robert Fristedt, som sedermera, i samband med universitetets 400-års jubileum 1877, utnämndes till e.o. professor i farmakologi. Farmakologi var därmed definitivt etablerat som självständigt ämne i Uppsala.

Farmakologiprofessurenas benämning i Uppsala, Lund och Karolinska institutet

I Uppsala fick Fristedts professur 1877 beteckningen "Farmakologi och medicinsk naturalhistoria", efterträdaren Henrik Rosendahls professur 1895 "Allmän och experimentell farmakodynamik och

farmakognosi”, Mårten Elfstrand 1898 ”Farmakodynamik och farmakognosi”, Eugène Louis Backman 1925 ”Allmän och experimentell farmakodynamik samt farmakognosi”. Först 1955 ändrades benämningen på professuren i Uppsala till ”Farmakologi” med motiveringen att farmakognosi (drogkännedom; droger är djur- och växtdelar innehållande medicinskt betydelsefulla komponenter) inte längre studerades av läkarstuderande utan endast var undervisningsämne vid Farmaceutisk fakultet. Vid Lunds Universitet benämndes den 1907 tillkomna professuren ”Farmakologi” och vid Karolinska Institutet 1895 professur i ”Farmakodynamik och farmakognosi”. Den 5 februari 1910 ställdes vid Karolinska institutet nya lokaler till förfogande för ämnet och samtidigt omvandlades den e.o. professuren till ordinarie, sannolikt då i ”Farmakologi”.

Den tidiga historien om Materia medica i Uppsala - sammanfattning

Mot bakgrund av ovanstående historik kan man hävda att farmakologiprofessuren i Uppsala, landets första, tillsammans med professuren i medicinsk kemi, har sina rötter i ”*secundus*” professuren i medicin, som inleddes med Chesnecopherus 1626, följd av Petrus Kirstenius, Olaus Stenius och Olof Rudbeck d.ä. I och med att Olof Rudbeck d.y. tillträdde tjänsten 1692 förändrades professurens benämning till ”*medicinae et botanices professor*”. Innehavare av denna professur efter Olof Rudbeck d.y. har varit Nils Rosén v Rosenstein, Carl v Linné d.ä., Carl v Linné d.y., Carl Peter Thunberg och Göran Wahlenberg. Professuren kallas ofta den linneanska efter Linné, som innehade den 1777-83. Efter Wahlenbergs död 1851 omvandlades den till ”en profession uti pharmacognosie, pharmacie, physiologisk och patologisk chemie, hvars innehavare skulle benämnas *Chemiae medicae et physiologiae professor* och underhålla de pharmacologiska samlingarna samt leda de kemisk-physiologiska, patologiska och farmaceutiska laborationerna.” För att stärka undervisningen i farmakognosi och andra delar av läkemedelsläran inrättades även den adjunktur, som nämnts ovan. Denna oklara uppdelning av farmakologi och medicinsk kemi kom att

bestå från 1858 till 1861 då Almén fick professur i medicinsk och fysiologisk kemi. Farmakologiämnet fick klara sig med adjunkturen fram till 1877 då Robert Fristedt utnämndes till professor i farmakologi och naturalhistoria. Professuren i farmakologi har på så sätt framför allt sina rötter i föreståndartjänsten för den botaniska trädgården (*med. adjunct et botanices demonstrator*), som såsom innehavare efter tjänstens inrättande 1758 innehafte av Linné d.y., Thunberg, Adam Afzelius och Fristedt. Fakultetsmedlen till demonstrator-tjänsten, som 1858 omvandlats till en adjunktur med Fristedt som siste innehavare (se ovan), överfördes till yttermera visso, år 1877, till den nyinrättade professuren i farmakologi och medicinsk naturalhistoria, med Fristedt som förste innehavare.

---ooo0ooo---

NATURALHISTORIA OCH FARMAKOLOGI VID
MEDICINSKA FAKULTETEN I UPPSALA – SAMT ETT
SAMMANDRAG AV FRAMVÄXTEN AV MODERN
FARMAKOLOGI I ÖVRIGA EUROPA

DEL 2 av 4.

FRAMVÄXTEN AV EXPERIMENTELL FARMAKOLOGI UR
ETT EUROPEISKT PERSPEKTIV

Lars Orelund

Ämnena "Materia medica" och "Farmakognosi", dvs. föregångarna till "Experimentell farmakologi" eller "Farmakodynamik" har gamla anor och inrättades redan under tidig medeltid vid många europeiska universitet. De flesta läkemedel utgjordes, för inte längre tid tillbaka än ett sekel, av mer eller mindre fantasifulla blandningar av örter beredda på olika sätt. Undervisningen i dessa ämnen bestod i att beskriva sammansättningen av dessa läkemedel samt att lära ut för vilka åkommor de skulle användas. Ur vetenskaplig synpunkt var, med få undantag, detta lärostoff helt meningslöst (se Backman, 1924). Oftast var däremot innehavarna av dessa lärostolar mycket skickliga botaniker (se ex. Leake, 1975). Några betydelsefulla steg på vägen mot en disciplin omfattande experimentell farmakologi var enstaka betydelsefulla upptäckter och enstaka föregångsmän. Den rebelliske Aureolus Philippus Theophrastus Bombastus von Hohenheim, eller, som han oftast kallas Paracelsus (1493-1541), var den förste att på allvar ifrågasätta den statiska uppfattningen att den gamla grekisk-romerska medicinen, som den formulerats av Galenos på 200-talet och vidareförädlats av araberna (Avicenna) runt 1000-talet, var en för evigt given sanning. Paracelsus lät till och med offentligt bränna Galenos och Avicennas böcker och demonstrerade mot traditionen genom att föreläsa på tyska i stället för på latin. Inom det farmakologiska området var han kanske den förste europé

att använda opiumtinktur i medicinska sammanhang och han införde, som en följd av sitt intresse för kemi och alkemi, användning av metaller och metallsalter i medicinen, exempelvis, kvicksilverbehandling mot syfilis. Detta fick betydelse inte minst ur den synpunkten att den gamla föreställningen om att i en drog (växtdel) fanns en inneboende kraft, som inte kunde hänföras till någon enskild substans, inte längre nödvändigtvis måste vara en absolut sanning. I paracelsismen ingick dock omfattande och märkliga hypoteser om sjukdomars och läkemedels samband med himlakroppar, magnetism, mm. På många sätt har dagens "new age" medicin ärvt föreställningar från Paracelsus. Dödsstöten mot den från antiken stammande uppfattning om drogers "inneboende kraft" kom dock först med isoleringen av morfin ur opium 1806 (se nedan).

Kinabark

Kinin är det kanske tidigast rationellt använda läkemedlet i Europa. Enligt traditionen skall den spanske vicekungens i Lima andra hustru, Condessan de Chinchon, under resa från Panama till Peru i januari 1629 ha fått malaria och varit döende vid ankomsten till Lima. Efter gräl mellan själasörjaren, en jesuitpater och vicekungens läkare om det kloka i att pröva indianernas bruk av bark från "feberträdet", växande i nuvarande Ecuador, avgick jesuitpatern med segern och grevinnan räddades och skulle därigenom vara den första europé som räddats från en livshotande sjukdom av ett läkemedel (Dollery, 1994). Efter hemkomsten till Spanien skulle grevinnan dessutom ha delat ut kinabark till fattiga sjuka. Kinabarken har genom sin ställning som det i västerlandet första, rationellt använda läkemedlet fått sin historia utomordentligt noggrant belyst och dessvärre finns anledning att förmoda att denna romantiska historia om Condessan de Chinchon är påhittad (Haggis, 1941). Historien brukar emellertid berättas för att illustrera att till och med jesuiterna var mer öppna för nymodigheter inom medicinen än dåtidens läkare. Greve Chinchon, jesuiterna eller någon annan förde emellertid kinabarken till Europa några år senare (användandet i Europa är

belagt någon gång mellan åren 1633 och 1642), men ett allmänt bruk i det malariaplågade Europa kom att fördröjas flera årtionden på grund av att medlet inte var sanktionerat av Galenus, ca 1500 år tidigare (Dollery, 1994; Mann, 1992; Holmstedt och Liljestrand, 1963).

Under slutet av 1700-talet är det belagt att hovläkaren i Wien, Anton von Stoerck (1731-1803) utförde systematiska djurexperiment i avsikt att studera effekterna av olika extrakt från kända medicinalväxter (Wyklicky, 1990). Etablerandet av en experimentell farmakologi brukar emellertid ofta anges mycket till året 1847 då Rudolf Buchheim tillträdde professuren i farmakologi i dåvarande Dorpat (nuvarande Tartu i Estland). Sannolikt hade dock Buchheim inspirerats till sin experimentella verksamhet av bl.a. François Magendie, Claude Bernard och möjligen Jan Purkyně.

*Bild 8: Jan Evangelista Purkyně.
Holmstedt & Liljestrand. 1963*

Tjecken Jan Purkyně, med bestående insatser inom anatomi och fysiologi, var särskilt till en början intresserad av experimentell farmakologi och sökte professur i "Materia medica och patologi" i Prag ca 1820. Denna tjänst gick dock till en konkurrent som hade vid denna tid sedvanlig naturalhistorisk inriktning. Purkyně fick i stället professur i fysiologi och patologi i Breslau (nuvarande Wrocław i Polen), 1823. Till en början inrättade han ett laboratorium i sin bostad, som senare också Buchheim skulle komma att göra i Dorpat. Innan Purkyně återvände till en professur i fysiologi i Prag, 1850, inrättade emellertid universitetet i Breslau ett laboratorium åt honom, kanske det första i sitt slag i

Europa (Holmstedt och Liljestrand, 1963). Förutom avancerade studier över olika läkemedels effekt på synen (digitalis och bella-donna) utförde Purkyně experiment över kamfers effekt på mentala funktioner och kan sägas vara en föregångare inom psykofarmakologins område (Kruta, 1965).

Bild 9: François Magendie. Holmstedt & Liljestrand. 1963

François Magendie (1783-1855), prosektor i anatomi och senare professor i medicin i Paris kan med rätta kallas den experimentella farmakologins fader. Han studerade bl.a. effekter och verkningsmekanismer av olika kräkmedel och pilgifter samt morfin. Magendies största insats är sannolikt att han, som den förste, systematiskt började beskriva farmakologiska effekter

av enskilda kemiska substanser i stället för av olika droger eller läkemedelskompositioner. Till detta hade han säkerligen inspirerats av isoleringen av morfin ur opium 1806 och de studier över morfins effekter, som publicerades av Friedrich Sertürner 1817 (Holmstedt och Liljestrand, 1963). Sertürner, som vid denna tid var apotekare i Einbeck, publicerade således i sitt klassiska arbete om isoleringen av morfin från opium även uppgifter om dess effekter på honom själv och på tre andra unga män. Efter Sertürner följde isolering av enskilda substanser ur ”gamla” droger slag i slag. I Frankrike isolerade Caventou och Pelletier styknin ur *nux vomica* (Rävkaka) 1818, koffein från kaffebönor, 1821 och, vilket fick stor betydelse för utveckling av syntetiska substitut, kinin från kinabark 1820. I Tyskland isolerade Georg Franz Merck papaverin från opium och hans apotek i Darmstadt kom att bilda grunden till firman Merck & Co med framställning och världsomspännande försäljning av kemi-

kalier, vitaminer, antibiotika m.m. Vidare kan nämnas att Albert Niemann i Göttingen isolerade kokain från kokablad år 1860 och även syntetiserade diklordietylsulfid, som fick en oförutsebar användning under namnet senapsgas.

Claude Bernard var Magendies elev vid Collège de France. Bland den mångfald riktningar som hans forskning kom att ta var hypotesen om en *milieu interieur*, som Walter B Cannon på 1930-talet i Harvard utvecklade och kom att benämna "homeostas". Ur strikt farmakologisk synpunkt är Claude Bernards klarlägganden om verkningsmekanismer för kolmonoxid, kurare och narkosmedel de mest betydelsefulla. Andra kända elever hos Magendie var René-Théophile Laënnec (stetoskop och klinisk diagnos), Philippe Pinel (grundaren av modern, human psykiatri) och flera sedermera välkända professorer i USA.

Bild 10: Rudolf Buchheim. Alma mater Tartuensis. Eesti Raamat. 1982

Efter denna österrikisk-tysk-franska inledning skulle det emellertid bli Rudolph Buchheim, som i sin bostad i Dorpat inrättade det som brukar kallas världens första laboratorium i experimentell farmakologi. Rudolf Buchheim föddes 1820 i Sachsen och utbildades först i Dresden och senare i Leipzig, där han översatte och kritiskt kommenterade en äldre lärobok i tre tjocka volymer (Jonathan Pereira. *The elements of Materia Medica and Therapeutics*, Ed. 1, 1842) på ett så uppseendeväckande modernt sätt i sin lärobok (R Buchheim. *Lehrbuch der Arzneimittellehre*. Leipzig, 1849) att de mycket framstående fysiologerna i Dorpat, Carl Schmidt och Friedrich Bidder, fick den medicinska fakulteten att kalla honom till den lediga tjänsten i farmakologi 1846 (Käbin, 1986).

Bild 11: Buchheims hus, som kan betraktas som platsen för världens första farmakologiska laboratorium Alma mater Tartuensis. Eesti Raamat. 1982

En anledning till att Buchheim fick så goda villkor i Dorpat att han fick råd med ett hus, stort nog att rymma såväl bostad som laboratorier och att han även 1860 kunde flytta verksamheten till goda universitetslokaler, var det ryska tsardömet ansträngningar att upprätthålla hög standard på universiteten för att kunna behålla sina studenter inom landet. En lång rad vetenskapsmän av högsta internationella klass var således verksamma i Dorpat vid denna tid. Buchheim handledde under sin tid i Dorpat över 100 doktorander över vitt skilda områden (Käbin, 1986). Hans specifika insats torde framför allt bestå i att han definierade farmakologiämnet, att han lade grunderna för förståelsen av farmakokinetiska resonemang (absorption, fördelning och elimination) och betydelsen av läkemedelskoncentrationer samt, framför allt, att han drastiskt rensade ut gamla överksamma droger ur den farmakologiska arsenalen (Holmstedt och Liljestränd, 1963; Käbin, 1986; Kuschinsky, 1968; Schmiedeberg, 1912; Habermann, 1974). 1869 återvände Buchheim till Tyskland (Giessen) där han dog

10 år senare, men först efter att ha lyckats få sin främste lärjunge, Oswald Schmiedeberg, till sin efterträdare på professuren i Dorpat. Under 1870-talet tycktes annars utsikterna mörka för farmakologiämnet. Paradoxalt nog hade Buchheims upprepning inom läkemedelsområdet fått till följd att nästan inga "seriösa" läkemedel fanns att tillgå, vilket i sin tur ledde till att undervisningen i ämnet på många håll, särskilt i Preussen, skars ned eller helt togs bort. En skriftväxling 1878 mellan den berömde kirurgen i Wien, Billroth, och Buchheim är intressant (Buchheim, 1876). Billroth hävdar där att 3-4 timmars undervisning för studenterna borde räcka för att förmedla den kunskap inom området som var av relevans för läkaryrket, vilket i princip torde ha varit korrekt. Buchheim svarade emellertid genom att hävda att, i likhet med de sedan ca 20 år etablerade disciplinerna experimentell patologi och experimentell fysiologi, skulle en experimentell farmakologi komma att revolutionera läkemedelsområdet. Farmakologin i Dorpat skulle även efter Buchheim fortsätta att inta en internationellt framskjuten position ända fram till sekelskiftet med en professorslängd innehållande praktiskt taget alla dåtidens ledande farmakologer: Oswald Schmiedeberg (1867-72) senare i Strassburg, Rudolf Böhm (1872-81) senare i Leipzig, Hans H Meyer (1882-84) senare i Marburg och Wien, Rudolf Kobert (1886-96) senare i Rostock (Käbin, 1986).

Det blev emellertid främst Oswald Schmiedeberg som kom att leda den fortsatta utvecklingen. Schmiedeberg (1838-1921) föddes i Kurland (nuvarande Lettland) men flyttade med föräldrarna till Livland (nuvarande Estland) och gick i skolan i Dorpat (nuvarande Tartu). Han började också studera medicin i Dorpat och publicerade 1866 en avhandling om koncentrationer av kloroform i blod med Buchheim som handledare (Käbin, 1986). 1868 blev Schmiedeberg universitetslektor i farmakologi i Dorpat och fick nästföljande år professuren efter Buchheim. Under sin tid som professor i Dorpat publicerade Schmiedeberg sina klassiska arbeten om effekterna av muskarin, nikotin och atropin på hjärtat. Schmiedeberg startade också under denna tid, tillsammans med professorn i medicin i Dorpat, Bernhard Naunyn, tidskriften "Archiv für experimentelle

Pathologie und Pharmakologie" (senare kallad "Naunyn-Schmiedeberg's Archives of Pharmacology" och numera kallad "Archives of Pharmacology"). Det skulle emellertid bli Strassburg som skulle överta Dorpats roll som geografiskt centrum för den experimentella farmakologin. När Elsass-Lothringen återerövrades av Tyskland i samband med det fransk-tyska kriget 1870-71 sparades inga resurser när det gällde att återuppbygga det sedan 1794 nerlagda universitetet i provinshuvudstaden Strassburg. En lysande skara vetenskapsmän kallades till Strassburg och till farmakologi-professuren kallades Schmiedeberg år 1872, på rekommendation av Leipzigfysiologen Carl Ludwig, bl. a. med uppgift att utrusta en farmakologisk institution på 1500 kvadratmeter. Vid denna institution kom Schmiedeberg att verka ända tills den utplånades under första världskriget och han tvingades flytta över till Baden-Baden på andra sidan Rhen, där han dog 1921 vid en ålder av 82 år. Verksamheten under Schmiedeberg i Strassburg kom att bli oerhört omfattande och täckte de flesta områden inom farmakologin.

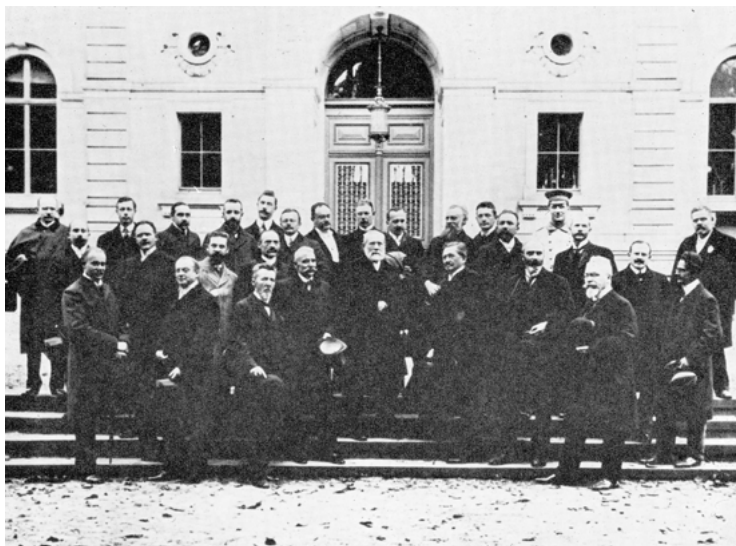

Bild 12: Schmiedeberg på sin 70-årsdag 1908 omgiven av 28 f.d. elever, som representerade majoriteten av den tidens professorer i farmakologi och fysiologi. Den 29:e personen längst till höger var betjänt. Holmstedt & Liljestrand. 1963

Över 150 farmakologer fick sin utbildning i Strassburg, de flesta från andra länder än Tyskland. Vid tiden för Schmiedebergs död fanns över hela världen mer än 40 farmakologiprofessorer, som hade varit lärjungar till honom och många andra hade varit lärjungar till Schmiedebergs lärjungar. Man kan utan större överdrift säga att långt in på 1900-talet hade så gott som alla farmakologer av någon betydelse, inkluderande de på den nordamerikanska kontinenten, fått sin vetenskapliga skolning hos Schmiedeberg i Strassburg (Holmstedt och Liljestrand, 1963; Koch-Weser och Schechter, 1978; Naunyn, 1921; Meyer, 1922). De som inte kan hänföras till denna kategori hade med stor sannolikhet istället fått sin utbildning direkt av Buchheim eller av någon annan av Dorpatprofessorerna Böhm, Meyer eller Kobert. Detta skulle även komma att gälla de tidiga svenska farmakologerna efter Robert Fristedt: Santesson, Rosendahl och Elfstrand, liksom deras nordiska kollegor: Sundvik i Helsingfors, Grams och Bock i Köpenhamn och Poulsson i Kristiania (Oslo) (se

nedan). En initierad skildring av Dorpatfarmakologernas betydelse för utvecklingen av experimentell farmakologi har givits av Kåbin (1975).

---ooo0ooo---

NATURALHISTORIA OCH FARMAKOLOGI VID
MEDICINSKA FAKULTETEN I UPPSALA – SAMT ETT
SAMMANDRAG AV FRAMVÄXTEN AV MODERN
FARMAKOLOGI I ÖVRIGA EUROPA

DEL 3 AV 4.

EN INSTITUTION FÖR FARMAKOLOGI SKAPAS I
UPPSALA

Lars Orelund

Grunden till de farmakologiska samlingarna av olika droger, som på den tiden betraktades som en av ämnets huvuduppgifter att kunna förevisa, lades av den siste innehavaren av den ursprungliga linneanska professuren, Göran Wahlenberg (se ovan). Drogssamlingen förvarades till en början i den anatomiska institutionens hus på Trädgårdsgatan, som hade byggts 1850 och då var fakultetens enda vetenskapliga institution. När kemibyggnaden på Thunbergsvägen (Gamla Kemicum; huset med tornet) byggts 1860-61 flyttades samlingen dit.

Bild 13: "Gamla kemicum" – i byggnadens torn del inrymdes den farmakologiska institutionens första egna lokaler.

Christina Backman. En testamentstvist måste först avgöras inför domstol, innan den som värdefull betraktade samlingen, kunde räknas som universitetets egendom. 200:- anslogs årligen för vårdandet av samlingen, vilken summa höjdes till 400:- 1885 och alltså var oförändrad 1907. Donationer, gåvor av kollegor och Fristedts fortsatta insamlande utökade samlingen. Särskilt kan nämnas att Vegaexpeditionen, 1878–1880, under ledning av Adolf Erik Nordenskiöld, tillförde vackra nytillskott. Vegaexpeditionen var den första expeditionen som fann och genomseglade hela Nordostpassagen, en redan i mitten på 1700-talet förmodad sjöväg mellan Europa och Asien genom Norra ishavet. Expeditionen ansågs vara en mycket stor vetenskaplig framgång. Från att ha varit inrymd i ett rum på nedre botten flyttades drogsamlingen till första våningen när trycket på ytorna i kemiska institutionen lättade i och med att universitetshuset uppfördes 1887. Dessa två rum hade tidigare utgjort del av professorns i medicinsk kemi bostad. De kom nu även att inrymma farmakologiprofessorns arbetsbord. Det gamla utrymmet, ett rum på bottenvåningen omändrades till studierum för medicine studerande och innehöll också en mindre, för studenterna anpassad samling av droger. Fristedt hade således inget avskilt arbetsrum och inga lokaler för farmakodynamiska experimentella studier. Detta uppmärksammades alltmer och när efter Fristedts död 1893 professurens benämning ändrades till professur i ”allmän och experimentell farmakodynamik och farmakognosi”, får man anta att ordet ”experimentell” var en anvisning om att sakernas tillstånd borde ändras. Praktiska övningar för studenter förekom inte i farmakologi så sent som 1897. Förutom offentliga föreläsningar hölls ”tvenne gånger i veckan demonstrationer av viktigare delar af samlingarna för de studerande, som så önskat”. Farmakologi kom att husera i lokaler i ”Gamla Kemicum” vid Engelska parken, tillsammans med Medicinsk kemi och Geografi, fram till flyttningen till nya lokaler nära den gamla riksvägen, dvs. nuvarande Dag Hammarskjölds väg. Lokalerna där färdigställdes för farmakologi (norra delen) och medicinsk kemi

(södra delen) 1946 och ingår nu delvis i Arkivcentrums stora byggnad. 1968-70 flyttade institutionen som en av de första institutionerna till Biomedicinskt centrum (BMC).

Robert Fristedt – huvudsakligen fortsatt naturalhistoria

Bild 14: Robert Fristedt. Carolina Rediviva.

Robert Fristedt föddes i Stockholm 19/6 1832 och dog i Uppsala 16/2 1893, 61 år gammal efter en tids allvarlig sjukdom. Föräldrarna var kryddkramhandlaren Gustav Fredrik Fristedt och Christina Charlotta Wahlberg. Redan som 20-årig student (1852) gjorde han en botanisk resa till Torneå Lappmark och nästa sommar reste han, utsänd av Elias Fries, till Härjedalen för att samla frön av fjällväxter till Botaniska trädgården. Efter fil. Kand. examen i Uppsala 1856, genomforskade Fristedt sommaren 1856, i botaniskt syfte, södra Ångermanland och den växtgeografiska beskrivningen av resan resulterade i en avhandling för fil dr. grad 1857. Sommaren 1857 fortsatte Fristedt att botanisera i södra Ångermanland, men därefter inleddes medicinska studier. 1862 blev den nyblivne läkaren och medicine doktorn Fristedt utnämnd till adjunkt i medicinsk naturalhistoria och kemi vid Uppsala Universitet.

Fristedt fick samma år stipendium och reste till Tyskland för mediko-botaniska och farmakologiska studier. Färden ställdes till Berlin där den botaniska trädgården besågs, men där de flesta lärarna var på semester. Dock fick han rika gåvor av tyska drogfirmer till det farmakologiska museet i Uppsala. Breslau, som ansågs ha den näst bästa botaniska trädgården efter Kew Garden i London, blev nästa mål. Efter 6 veckor i Breslau kom Fristedt till Wien där professor Schroff gjort sig ryktbar genom sina farmakodynamiska experiment på sig själv och på sina lärjungar,

Schroff hade emellertid just blivit sjuk och gjorde numera endast försök på sig själv. Bland annat inbjöds Fristedt att åse när Schroff på sig själv utförde undersökningar över det då nyss upptäckta kokainet. Fristedt var emellertid besviken över den uteblivna fortbildningen i farmakodynamik och tröstade sig med att studera det förträffliga farmakologiska museet i Wien. Farmakognosin hade således i Österrike en ännu starkare ställning än i Preussen. Sedan gick resan hemåt över München, Würzburg, Darmstadt, Marburg och Göttingen. Överallt bad Fristedt om droger till sitt museum och hos de stora drogförmåna (t.ex. Merck i Darmstadt) fick eller köpte han sådana.

Efter hemkomsten påbörjade Fristedt sitt mest omfattande verk "Sveriges farmaceutiska växter med farmakologiska upplysningar" utgivet i 8 band 1863-1872 och blev dessutom redaktör för "Upsala Läkareförenings Förhandlingar" vars publikationer han kom att sköta i ett kvarts sekel fram till sin död. Själv bidrog Fristedt under dessa år med 83 artiklar i denna tidskrift. Bland Fristedts övriga publikationer (ca 50-tal titlar) kan nämnas: "Lärobok i organisk farmakologi" (1873) (hans viktigaste verk), "Om cocabladen såsom njutnings- och läkemedel", "Om hampan i medicinskt hänseende", och "Om stormhatten i medicinskt hänseende". Somrarna 1865, 1866 och 1869 gjorde Fristedt mediko-botaniska exkursioner i Skåne. 1873 reste han återigen ut i Europa. I september detta år lämnade Fristedt Uppsala och begav sig till världsutställningen i Wien. På denna fanns exempelvis en turkisk monter med 100 olika opiumsorter och en holländsk monter med en mängd olika exempel på "kolonialkika". Höstmånaderna tillbringades i Breslau och i januari 1874 reste Fristedt till Italien. Efter främst botaniska studier i Venedig och Padua kom han till Florens i mitten av februari för botaniska studier i det fria. Våren var emellertid mycket sen och det började aldrig blomma. Fristedt reste då till Rom, Neapel och Perugia och efter återkomsten till Florens i mitten av april kunde han lyckligen botanisera i 1 1/2 månad. På vägen till London besåg han de oerhörda lagren av opium och kinabark hos drogfirman

Jobst i Stuttgart. Den korta Londonvistelsen blev resans höjdpunkt. Kew Garden och Londons botaniska och farmakologiska museer var storartade. Dessutom kunde Fristedt till sitt museum i Uppsala inköpa inte mindre än 70 vackra prov på olika kinabarkar.

I samband med att Uppsala universitet firade sitt 400-årsjubileum 1877 utnämndes Fristedt utan egen ansökan till e.o. professor i farmakologi och medicinsk naturalhistoria och kort därefter till prefekt för institutionen. Efter 10 år av trägen verksamhet "i undervisningens, Läkareföreningens och det allmännas tjänst" reste Fristedt ånyo ut i världen. En av avsikterna med resan var att i Tyskland bese de stora plantagerna för medicinalväxter han hört talas om. Till sin besvikelse fann han dock att det inte fanns någon plats där alla växter odlades utan att olika regioner odlade sina fåtal specialiteter. Den andra avsikten var att studera den farmakologiska utvecklingen vid de stora lärosätena. Säkerligen till stor förvåning fann han att man nu vid Tysklands medicinska fakulteter i stort sett hade frigjort sig från både den farmaceutiska kemin och den medicinska botaniken. Dessa ämnen tillhörde numera de farmaceutiska fakulteterna. Med en farmakologisk institution menade man nu i Tyskland en "fysiologisk anstalt där man studerar experimentell farmakodynamik". Detta hindrade dock inte att Fristedt fick många goda sammanträffanden med sina gamla vänner inom farmakognosin i Göttingen, Würzburg och Strassburg och att han dessutom till "sitt kära museum" kunde hemföra många intressanta och rara droger som exempelvis "ett parti levande blodigelkokonger från G. F. Stölter & C:o i Hildesheim". Fristedt förblev en farmakolog i dess äldre bemärkelse. I det omfattande vänporträttet av eleven Karl Hedbom från 1892 (Hedbom, 1892) kan citeras: "Enligt prof. F:s mening omfattar farmakologien såväl farmakognosien som farmakodynamiken i intimaste förening. Ehuru till hela sin riktning medicinsk botanist i detta ords vackraste bemärkelse, omfattade han dock äfven farmako-dynamiken med det mest levande intresse. Rätt väl kunde han emellertid aldrig förlika sig med den i Tyskland nu fastslagna principen att helt och hållet

skilja farmakognosien från den medicinska fakultetens läroämnen. Ty att äfven en noggrann kunskap i farmakognosi skall fordras af den blifvande läkaren ... var en mening, från hvilken professor Fristedt aldrig ville och aldrig kunde vika." I de vackra minnesorden av professorn i medicinsk kemi Olof Hammarsten, och i verserna "Vid Fristedts grav" och i "Sång vid Fristedts grav", båda av professorn i fysiologi, Frithiof Holmgren (Hammarsten, 1892/93), anar man en mild, försynt och plikttrogen man som utan åthävor skötte dekanat och redaktörskap, "Hans fröjd det var att verka i det stilla, Med idog flit, som intet buller gör, Att äflas hade han ej sinne för, Men ingen var så trogen i det lilla." För en mer ingående beskrivning av Fristedts liv och verk, se Orelund. Uppsala Medicinhistoriska förenings årsbok 2012, 142-151.

Henrik Viktor Rosendahl – återigen fortsatt naturalhistoria

Bild 15: Henrik Viktor Rosendahl. Porträttgalleri, Karolinska institutet, 1894.

Henrik Viktor Rosendahl föddes i Filipstad 12/12 1855 och dog 11/8 1918. Han studerade först till apotekare (examen 1879) och läste sedan medicin i Lund, blev med. kand. 1883 vid KI och med. lic. 1886 vid KI. Bland annat kan nämnas att Rosendahl 1888-1892 var distriktsläkare i Gällivare. 1894 blev han emellertid med. dr. och docent i farmakologi vid Karolinska Institutet (promoverades i Uppsala) och utnämndes samma år till professor i Uppsala. Formellt övergick han redan efter 2 år, 1896, till att vara lärare i naturalhistoria och farmakognosi vid Farmaceutiska institutet i Stockholm. Kanske bidrog hans mindre intresse för farmakodynamik till detta. Rosendahl blev sedermera professor vid Institutet i botanik och farmakognosi. Mycket tyder dock på att

Rosendahl aldrig var verksam i Uppsala. Från 1895 bedrev han förutom sin lärartjänst också privatpraktik i Stockholm med könssjukdomar som specialitet. Rosendahls produktion innefattar huvudsakligen läroböcker och botaniska verk. Förutom en lärobok i farmakognosi 1895-97 skrev han uppsatser om koppars och järns medicinska verkningar. Avhandlingens titel var "Farmakologiska undersökningar beträffande *Aconitum septentrionale*, Koellé". Uppslaget till denna experimentalfarmakologiska avhandling hade han fått i Dorpat hos prof. Kobert (farmakologi) och Dragendorff (farmaci). Septentrionalin användes som ersättning för curare vid anestesi och vivisektion. Rosendahl skrev också "Statistiska förhållanden bland Sveriges nomadfolk", "Lärobok i botanik" (1902-1903) och "Bidrag till Sveriges ormbunksflora" (1-3, 1909-1916). För Uppsalas del kan man i efterskott beklaga att inte en annan sökande, Carl Gustaf Santesson, fick professuren. Santesson kom att bli den som i Sverige på allvar inriktade farmakologiämnet mot experimentell verksamhet – dock vid KI. Santesson tog tillbaka sin ansökan, men möjligen hade fakulteten haft en möjlighet att kalla honom till tjänsten, vilket man dock avböjde. För detaljer kring tillsättningen av Rosendahl, se: Oreländ. Nord. Medicinhistorisk Årsbok, 1996.

Mårten Elfstrand – en dramatisk tillsättning och kamp mellan naturalhistoria och experimentell farmakologi

Redan efter Fristedts död 1893 hade lärostolen i "farmakologi och medicinsk naturalhistoria" blivit ändrad till e.o. professur i "allmän och experimentell farmakodynamik och farmakognosi", varvid det betonades att "farmakodynamiken intog det ojämförligt viktigare rummet" (citatet från Hedboms överklagande, se nedan). Sökande efter Rosendahl 1897 blev Mårten Elfstrand och Karl Hedbom. Båda var vid ansökan 37 år gamla.

Bild 16 Text: Mårten Elfstrand. Carolina Rediviva

Mårten Elfstrand avlade studentexamen i Östersund vid 24 års ålder 1883 och läste sedan medicin i Uppsala. Efter läkarexamen disputerade han och blev docent i farmakognosi 1895. Under hela tiden i Uppsala bedrev Elfstrand botaniska studier vid sidan av de medicinska studierna. Sommaren 1895 provföreläste Elfstrand som sökande till lärartjänst i naturalhistoria och farmakognosi vid farmaceutiska institutet i Stockholm, dock utan att få tjänsten som gick till Rosendahl (se ovan). Ämnena för Elfstrands provföreläsningar är betecknande för hans naturalhistoriska inriktning "Systematisk översikt över officinella blad" (förelagt ämne) och "Om växtcellen" (eget valt ämne). Elfstrand hade somrarna 1889-92 gjort botaniska resor till Jämtländska och Norska fjälltrakter, sommaren 1894 till Alperna och under vintern till London, i samtliga fall för botaniska studier. Våren och sommaren 1895 reste Elfstrand som stipendiat till Bern för studier i farmakognosi. Nov-jan. 1895-96 reste han till Dorpat för studier i farmakodynamik hos professor Kobert, varvid han inledde sina studier över blodgifter i Crotonfrön, som kom att lägga grunden till hans kommande avhandling "Ueber giftige Eiweisse, welche Blutkörperchen verkleben". Kobert är mest känd för sina studier över skopolaminets sederande effekter, men var också mycket intresserad av blodets toxikologi. Han konstruerade för detta ändamål bl.a. en apparat som kan sägas vara en föregångare till modern apparatur för extrakorporeal cirkulation. Särskilt studerade han ricinernas blodkroppsagglutinerande förmåga. Ricinets toxicitet har använts i flera på senare tid bekanta mordfall, t.ex. när den bulgariske författaren Markov 1978 mördades av den bulgariska hemliga polisen med ett stick i benet av en ricinpreparerad spets på ett paraply (Mann, 1992). Elfstrands Croton-studier fortsatte i

Strassburg hos Schmiedeberg, juni-aug 1896. och i Leipzig hos Boehm, dec-jan 1896-97, så att avhandlingen i det närmaste var färdig vid ansökan till professuren. Den kom att bli Elfstrands enda egentliga farmakodynamiska arbete.

Den andre sökanden, Karl Johan Hedbom, föddes 1859 i Sala och avlade studentexamen i Uppsala 1879. Hedbom blev efter 3 års studier fil. kand. i Uppsala (10 betyg, bl.a. botanik och zoologi) och inskrevs först 1884 vid Medicinska fakulteten. Han tjänstgjorde redan från 1885 som Wahlenbergsk amanuens vid den Farmakologiska institutionen i Uppsala, med uppgift att vårda det naturalhistoriska museet. Efter 6 år vid Medicinska fakulteten (1890) blev Hedbom med. kand. och sedan legitimerad läkare 1894. Från november 1895 till maj 1896 forskade Hedbom vid Karolinska Institutet under ledning av Tigerstedt och Santesson och disputerade 1897 för medicine doktorsgrad i Stockholm. Vid tiden för ansökan hade Hedbom ansökt om docentur vid Karolinska institutet. Hans enda egentliga farmakodynamiska arbete är avhandlingen "Farmakodynamiska studier å det isolerade och öfverlevande däggsdjurshjärtat" (Hedbom, 1896 och 1897). *Detta arbete torde dock vara det första moderna svenska farmakodynamiska arbetet baserat på resultat erhållna vid ett svenskt laboratorium* (se nedan). Som sakkunniga utsågs prof. Carl Gustaf Santesson (prof. i farmakologi sedan 1895 vid Karolinska Institutet), prof. Poul Edvard Poulson, Oslo (farmakologi), prof. Magnus Gustaf Blix, Lund (fysiologi och embryologi) och Geheimerådet prof. Rudolph Boehm, Leipzig (farmakologi, en av de ledande vid denna tid). Santessons utlåtande är mycket omfattande (46 tryckta sidor). Han ger Elfstrands botaniska färdigheter sitt erkännade, men avslutar med att påstå att Elfstrand har en ensidig begåvning för botanik-farmakognosi som är otjänlig för farmakodynamik. Elfstrand förklaras med tvekan kompetent till tjänsten. Till sin elev Hedbom har Santesson en klart positiv inställning. Som botanist inskränkte sig Hedboms verksamhet till att ha hittat en ny hybrid av vardera Brudsporre (en orkide) och Guldraba. Dessutom återupptäckte han *Lactuca quercina*

(Karlsö-sallat), som bara växer på Karlsöarna och som man där inte hade sett sedan Linné beskrev den 149 år tidigare. Beträffande arbetena på det överlevande däggdjurshjärtat framgår att det är Langendorffs metod som använts och att ca 80 hjärtan preparerats i avhandlingen. Det framgår att Hedboms studier är de första där Langendorfftekniken i nämnvärd utsträckning använts för farmakodynamiska studier. Santesson själv var dock väl förberedd i och med att han redan 1893-94 publicerade "Ueber die Wirkungen einiger China-Alkaloide auf das isolierte Froschherz etc" (Santesson, 1893) med hjälp av Williams uppsättning, som uppvisar viss likhet med Langendorffs, men är betydligt enklare och endast fungerar med grodhjärta. Santesson hade året innan, 1892, publicerat "Ueber den Einfluss einiger China-Alkaloide auf die Leistungsfähigkeit der Kaltblütermuskeln" (Santesson, 1892), vilket sannolikt är det första moderna svenska farmakodynamiska arbetet, dock i likhet med arbetet på grodhjärtat, baserat på resultat Santesson erhållit hos Schmiedeberg i Strassburg. Santesson satte förstås Hedstrand i första rummet, Blix och Poulson Elfstrand i första rummet medan Boehm bedömde dem som likvärdiga. En mycket intressant rad av överklaganden och genmälen på dessa, 20-30-sidiga i tryckt form, visar hur "laddad" situationen var. Fakulteten i Uppsala tillsatte slutligen Elfstrand, till Santessons förtrytelse. Tillsättningsärendet har i detalj beskrivits av artikelförfattaren i Nord. Medicinshistorisk Tidskrift 1996. Hedbom blev efter 1898 en mycket uppskattad praktiserande läkare i Uppsala. Han ägnade sig också som amatörbotanist speciellt åt slemsvamparna. Han donerade en dyrbar boksamling till Carolina Rediviva.

Sentida kommentarer till tillsättningen av Elfstrand

Historien kan inte ändras, och det är lätt att förstå Fakultetens ställningstagande i februari 1898. Dock ter det sig, nästan 100 år senare, uppenbart att Hedboms påbörjade arbete, om han fått fortsätta som professor i Uppsala, skulle haft en modernare inriktning och betydligt större utvecklingspotential än Elfstrands.

Binjuremärgsextraktets (adrenalinets) effekt på hjärtat är klart beskriven och fysostigmin visades sänka hjärtfrekvensen. Detta gjordes tre decennier innan Loewis (också en elev till Schmiedeberg) klassiska experiment klarlade förekomsten av "Vagus- stoff" och transmittorsubstansers betydelse för nervimpulsens överföring till målcellerna (Nobelpris 1936). Santesson förde troligen Williams metod för studier på det överlevande grodhjärtat till de farmakologiska och fysiologiska institutionerna i Uppsala som ett resultat av sin resa till Strassburg sommaren 1892. Santesson verkade i Uppsala som t.f. professor vid den farmakologiska institutionen 1893-94 och bedrev sin forskning i rum lånade av fysiologiska institutionen. Efter sin flytt till Stockholm där Santesson handledde uppsalastudenten Hedbom, både vid uppsättningen av Langendorffapparaturen och för dess användande (Langendorff publicerade sin metod 1895 och Hedboms arbeten utfördes våren 1896). Det framgår också av Hedboms tack i avhandlingen, att professorn i fysiologi i Stockholm, Robert Tigerstedt, uppmuntrade uppsättningen av Langendorffapparaten. Kanske skall man ändå inte överdriva Hedboms insatser. Det överlevande hjärtats fysiologi/farmakologi med Langendorffs teknik kom sålunda att bli ett forskningsområde för många forskare efter Hedbom i Stockholm och Uppsala, liksom ute i Europa. Förutom Santesson publicerade kring sekelskiftet således både Göthlin (professor i fysiologi i Uppsala 1918-1839) och senare E. Louis Backman i Uppsala resultat med användande av Langendorffhjärta, dock utan att någon av dem kom den snubblande näraliggande mekanismen, med frisättning av transmittorsubstans i kontaktstället mellan Nervus vagus och hjärtmuskeln, på spåren.

Elfstrand skötte säkerligen sin tjänst på ett utmärkt sätt, men av hans publikationer framgår att han till största delen ägnade sig åt referat av andras artiklar i farmakognosi och åt fortsatt insamlande av droger till det farmakologiska museet. Ett kyligt förhållande kom av allt att döma att råda mellan Elfstrand och Santesson under lång tid. Detta manifesterade sig bl. a. i Santessons tryckta kritik av

Elfstrands på farmakognostisk grund vilande "Läkemedelslära med särskild hänsyn till svenska farmakopén" (Santesson, 1906). Santessons kritik bemöttes i Elfstrands 23-sidiga trycksak (Elfstrand, 1906) "Svar till professor C. G. Santesson med anledning af hans 'anmärkningar' mot min läkemedelslära". Tonläget i båda alstren är påtagligt uppskruvat och irriterat. Frågan är om inte Elfstrand har rätt när han skriver "Han (S) söker oupphörligt förvränga och misstyda innehållet af min framställning, än genom att påstå, att jag underlåtit att säga hvad jag faktiskt har sagt ... än genom att söka göra troligt, att jag haft påståenden, hvilka jag aldrig uttalat ... " Men man kan också förstå att Santesson med sitt klara intellekt och sin moderna inställning till farmakologin kände sig frustrerad av Elfstrands förhållandevis konservativa hållning. Ur vetenskaplig synpunkt kom aktiviteten att gå på sparlåga under Elfstrands kvartssekellånga professorstid med enstaka botaniska notiser som enda resultat, förutom den ovan nämnda läroboken. Den experimentella farmakologin skulle således dröja med sin blomning i Uppsala ända till E. Louis Backmans tillträddande på professuren 1925.

E. Louis Backman – äntligen experimentell farmakologi i Uppsala

Bild 17: E Louis Backman. Christina Backman

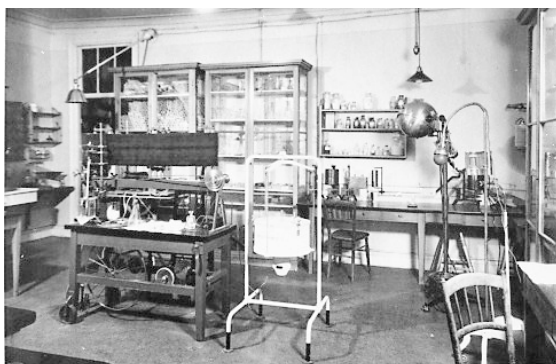
Eugène Louis Backman föddes i Reijmyre 11/7 1883 och dog i Uppsala 28/11 1965. Föräldrar var regementsläkaren Torsten Backman och Ida Nyberg. Beträffande E. Louis Backmans vetenskapliga produktion var den mycket omfattande och spännande över vitt skilda områden, både av rent fysiologisk natur som hjärtats, blodets och blodcirkulationens fysiologi, cellularfysiologin, sinnesfysiologin, m.m. Hans studerade ämnesomsättningsprodukters

verkan på hjärta och blodtryck med betydelse både ur teoretisk och praktisk synpunkt. Andra studier rörde verkningar av resektion av njuren på blodtrycket, blodets sammansättning m.m. Ur allmänbiologisk synpunkt var hans fynd om förändringar av det osmotiska trycket hos vissa lägre djur under bestämda stadier av deras embryonalutveckling betydelsefulla. De ledde till en hypotes om celldelningens fysiologi.

Bild 18: På grund av den stora likheten mellan tvillingarna E Louis och Gaston Backman är de här avritade som en och samma person. Carolina Rediviva genom Bo S Lindberg.

Mest betydelsefulla torde hans undersökningar över luktsinnet vara och över effekten av olika ämnens fett- respektive vattenlöslighet för deras lukt. Man får ett intryck av en frustande vitalitet, nyfikenhet och närmast obegränsad produktivitet, möjligen på viss bekostnad av koncentration och analys. Tillsättningen av Backman 1925 torde ha varit odramatisk då han var ende sökande.

Arbetsrum

Bild 19: Backmans arbetsrum i Gamla Kemikum. Christina Backman

Det kan framhållas att Backman redan 1918 konkurrerade med G. Göthlin om professuren i fysiologi och då kompetensförklarades, även om den senare fick tjänsten. E. Louis Backman var en i Uppsala mycket känd kulturpersonlighet, bl.a. som högtidstalare, porslinsamlare, debattör. Tilläggas bör att Backman lade ner ett stort arbete på folkbildande verksamhet.

Bild 20: Backman hade vida intressen, bl.a. som intygsgivare om Läkerols förträfflighet. Privat.

Som exempel på hans imponerade allmänkulturella verksamhet kan nämnas böckerna "Den religiösa dansen", 1945 (450 sid.) och "Jungfru Maria nyckelpiga", 1947 (310 sid.), samt en stor mängd småskrifter i olika ämnen. Enäggstvillingarna E. Louis och

Gaston Backman, den senare professor i anatomi, utgjorde ett excentriskt par, som av vissa påstås ha inspirerat Gösta Knutsson till tvillingparet Bill och Bull i böckerna om Pelle Svanslös. Nedan följer den biografi som publicerats i "Medicinska Fakulteten i Uppsala. Professorer och läroämnen 1613-1976", 1977.

"Han blev student i Kalmar 1901, avlade med.-fil.examen 1902 och blev med. kand. 1907, med. lic. 1912 och med. dr. 1912, allt i Uppsala. Han var amanuens vid fysiologiska institutionen i Uppsala 1904-1905. Han hade diverse kortare läkarförordnanden: i Kil och Ransäter 1911, som skeppsläkare, som extra läkare vid Uppsala hospital och asyl 1911, underläkare där 1911-1913 och bitr. läkare där 1914-1918. År 1917 var han en tid attacherad vid svenska beskickningen i S:t Petrograd, och organiserade som delegat sjukhus, sanatorier, asylter, folkskolor o.d.

Han var docent i fysiologi vid Uppsala universitet 1912-1918 och tjänstgjorde ett flertal perioder som tf. laborator i experimentell fysiologi och medicinsk fysik. Han kallades 1918 till laborator i dessa ämnen. Han var tf. professor i allmän och experimentell farmakodynamik samt farmakognosi 2 mån. 1923 samt från juni 1924 till april 1925, då han utnämndes till professor i dessa ämnen vid Uppsala universitet. Han kvarstod i denna befattning till 1948. Han biträdde vid psykologiska laboratoriet och laboratoriekursen i psykologi för examen i filosofiska fakulteten 1925-1930 och var lärare i läkemedelsekonomi för värnpliktiga med. kand. 1925-1930. Sedan 1924 deltog han flitigt i folkbildningsarbetet med föredrag runt om i landet. År 1909-1910 var han ordförande i Medicinska Föreningen och Stockholms studentkår. Han företog ett stort antal studieresor till flertalet av Europas länder och till Amerikas Förenta Stater. Han blev med. hedersdr. i Riga 1924 och erhöll Hwasserska priset 1906 och 1911, Anders Retzius' stipendium 1917. Han var ledamot av Kungl. Vetenskaps societeten i Uppsala, Société de Thérapie, Paris, Société de Médecine de Paris, Société de Médecine, Chirurgie, Pharmacologie de Toulouse, Akademie der Naturforscher »Leopoldina«, Halle. Han har författat ett mycket stort antal skrifter i farmakologi, fysiologi, medicinshistoria och kulturhistoria.”

Ernst Bárány – komplicerad tillsättning av en lysande forskare

Bild 21: Ernst Bárány i yngre dagar. Privat

Efter Backmans pensionering 1948 utannonserades tjänsten och söktes av fyra personer: Ernst Bárány, Håkan Rydin, Nils-Olof Abdon och Leonard Goldberg. Som sakkunniga utsågs tre professorer i farmakologi, från Lund Gunnar Ahlgren, från Uppsala den avgående professorn Backman och från

KI Göran Liljestrand. Bárány hade förutom sina tekniska studier flera år arbetat på öronkliniken laboratorium, i 31/2 år varit ögonläkare och dessutom periodvis forskat på fysiologiska institutionen och, i någon mån, på den farmakologiska institutionen. Báránys produktion omfattade dels rent tekniska ämnen, dels ren sinnesfysiologi, och slutligen några arbeten rörande antiepileptika. Alla sakkunniga var överens om hans livliga intellekt och skapande fantasi. Någon klagade över svårigheterna att följa med i de matematiska resonemangen. Håkan Rydin hade varit Backmans elev (docent i farmakologi 1935) och var nog den kandidat man tog för given som Backmans efterträdare. Rydin flyttade till Karolinska institutet 1942 och blev där föreståndare för statens farmaceutiska laboratorium, en tjänst som 1947 omvandlades till professur. Förutom farmakologi hade Rydin även studerat fysiologi både i Uppsala och utomlands. Hans forskningsområden omfattade narkosmedel och respirationsfysiologi, nikotin, inflytande av miljöns temperatur, nervöverledning, vitaminer ("Om askorbinsyrans värde som profylaktikum mot s.k. förkylningssjukdomar", 1942 – fortfarande en fråga som diskuteras), hormoner samt läkemedelsstandardisering. Man kan spåra ett omdöme om honom som en motpol till Bárány med beprövade metoder och välbekanta frågeställningar, men gedigen och karaktäriserad av "lugn objektivitet". Abdon hade sin huvudsakliga utbildning som farmakolog i Lund. Hans arbeten omfattade studier över kreatinfosforsyra och ATP, särskilt i glatt muskel samt över acetylkolin och kolin. Abdon hade en relativt liten produktion, men betecknas som självständig och originell, kanske ibland med bristande noggrannhet. Goldberg, slutligen, var farmakolog från Karolinska institutet. Hans arbeten omfattade huvudsakligen studier över alkoholens verkningar. Man bedömer honom välvilligt, utan att vare sig betona starka eller svaga sidor. Ahlgren satte Abdon i första rummet, Rydin i 2:a och Goldberg i 3:e, medan Bárány inkompetensförklarades. Som motivering till inkompetensförklaringen angav Ahlgren att Bárány inte var att betrakta som

farmakolog (framstående, starkt fysikaliskt orienterad fysiolog). Det kan noteras att Ahlgren redan tre år tidigare (1945) inkompetensförklarat såväl Bárány som Zotterman och Uvnäs till en professur i fysiologi och farmakologi vid Veterinärhögskolan (tjänsten delades sedan i två, fysiologi resp. farmakologi). Backman, i ett 156 sid långt utlåtande!, satte Rydin i 1:a rummet, Goldberg i 2:a, Bárány i 3:e och Abdon i 4:e (med tvekan kompetensförklarad). Han ansåg Rydin vara överlägsen de övriga, inte minst på grund av att tjänsten var professur i farmakologi och farmakognosi, där Rydins verksamhet med läkemedelsstandardisering vid Farmaceutiska laboratoriet gav poäng i fråga om farmakognosin. Liljestrand placerade Bárány i 1:a rummet, Abdon och Goldberg i 2:a och Rydin i 4:e. När ärendet behandlades i medicinska fakulteten den 21/10 1948 ingav de allra flesta ledamöterna egna ca 2-sidiga inlagor med mycket skiftande åsikter. Vid omröstning sattes Bárány först av 9 ledamöter, Rydin av 6, Abdon och Goldberg av vardera 2 ledamöter. Platserna 2, 3 och 4 varierade i än större utsträckning. Det sägs att fakultetens nytillträdde dekanus, prof. Robin Fåhræus, skall haft ett avgörande inflytande i kampen mellan Bárány och Rydin, även om han inte avgav ett eget yttrande inför omröstningen. Nu vidtog emellertid en period av författande av omfattande överklaganden och bemötanden av överklaganden. Striden stod, förutom om missuppfattningar och felbedömningar i sedvanlig ordning, om i vilken utsträckning farmakologi var skilt från fysiologiämnet, och i vilken utsträckning farmakognosin skulle tillmätas någon betydelse - en utomordentligt intressant läsning, där Báránys slutinlaga utgavs som ett tryckt häfte (Konsistorieprotokoll 1948 III, AI:385.) Handlingarna vittnar om en akademisk stridslust och vitalitet, som i backspegeln ter sig imponerande, särskilt i beaktande av att detta var före ordbehandlarnas tid. Till och med frågan om Bárány verkligen fått lov att utebli från provföreläsningen på grund av vistelse i USA blev föremål för strid. Fakultetens tidigare dekanus Backman hävdade att han inte givit ett sådant tillstånd, men man får nog ge Bárány rätt i att fakultetens svar på

hans anhållan om befrielse kunde tolkas som ett medgivande. Skrifter inkom från Bárány 22/11 och 26/11, från Backman 24/11, från Rydin 10/11 och från Abdon 16/11. När ärendet slutligen kom till konsistoriet vid sammanträde den 27/11 1948, ordnades omröstning varvid i första omgången Bárány placerade 1:a av 14 ledamöter, Abdon av 6 och Rydin av 6. Som 2:a placerades Abdon av 17, Bárány av 6 och Rydin av 1. Som 3:a placerades Rydin av 16, Bárány av 5 och Abdon av 1. Vid en andra omröstning placerades Bárány 1:a av 14 (dvs. fler än hälften), Abdon 2:a av 19 och Rydin 3:a av 24 och därmed var ärendet i praktiken avgjort till Báránys fördel.

Bild 22: Ernst Bárány porträtterad av Lindorm Möllerswärd. Privat från E. Bárány

Ernst Bárány föddes i Wien 8/8 1910 och dog i Uppsala 17/6 1991. Fadern var Robert Bárány, som fick nobelpris 1915 i fysiologi och medicin för sina studier av vestibularisapparatens fysiologi och patologi. Som militärläkare råkade Robert Bárány i rysk fångenskap och befriades ur denna och flyttade till Sverige sedan han fått priset. Fadern blev

sedermere professor i otho-rhino-laryngologi vid Uppsala universitet. Sonen, Ernst Bárány, började efter studentexamen i Uppsala studera vid Tekniska Högskolan, men övertalades sedan av sin far att läsa medicin i Uppsala. Han disputerade i fysiologi 1938 på en akustikavhandling varvid han som opponent hade Hannes Alfvén. Valet av Alfvén visar i vilken utsträckning avhandlingen var orienterad åt det tekniska hållet. Alfvén var då docent vid Uppsala universitet, men blev två år senare professor vid Kungliga Tekniska

högskolan i teoretisk elektroteknik med mätteknik och erhöll Nobelpriset i fysik. Bárány ägnade sig emellertid allt mer åt biologiska frågeställningar och blev docent i fysiologi 1940. 1942-45 praktiserade han som ögonläkare, samtidigt som han upprätthöll docentur i fysiologi, men 1/5 1949 utnämndes han till professor i farmakologi (se ovan) och innehade denna tjänst till pensioneringen 1977. Då han fram till någon månad före sin död ofta besökte institutionen finns fortfarande några av oss med rika personliga minnen av honom. Ernst Bárány's vetenskapliga produktion finns samlad i 3 band på institutionen. Bárány gifte sig 1938 med Margit Boman, barn: Sven, Anders och Eva.

Nedan följer ett välskrivet utdrag om Ernst Bárány från SvD 1/7 1991. "Trots många intressen skulle ögonforskning fortsätta att vara hans huvudlinje ända tills han gick bort. I medicinska fakulteten i Uppsala blev Ernst Bárány den kanske mest respekterade ledamoten genom sina omfattande kunskaper på många områden, genom sin klarsyn, sin förmåga att formulera sig och sin öppna generösa attityd. Han tog aktiv del i alla ärenden och han betraktades av många som den medicinska fakultetens "samvete". Han tjänstgjorde som dekanus och han spelade en stor roll som medicinska fakultetens representant i medicinska forskningsrådet. Ernst Bárány satte forskningen i högsätet. Han gick alltid och funderade på problem och sina idéer och kom ofta in till oss yngre för att diskutera dem. Hans dörr stod alltid öppen för rådgivning och diskussioner och många fick hjälp av honom, innan de tryckte sina avhandlingar eller andra publikationer. Hans egen institution blomstrade och en rad framstående vetenskapsmän som senare blivit professorer och överläkare inom många olika discipliner, växte upp under hans hägn. De ägnade sig åt så varierande områden som muskelforskning, neurofysiologi, rytmforskning, njurfunktion, beteendeforskning, smärtforskning, ögonforskning och mycket annat. Ernst Bárány's eget arbete kom att centreras till bildningen av kammervattnet i ögat och regleringen av ögats inre tryck. På det området blev han en världsauktoritet. Ett område där vi gärna vill

framhålla Ernst Bárány's insatser var försöksdjursfrågorna. Han var under flera år ordförande i medicinska forskningsrådets försöksdjursnämnd och han kom naturligen att bli en ledande gestalt i den försöksverksamhet med djurförsöksetiska nämnder, som startades i Uppsala 1976. Ernst Bárány bar hela sitt liv på en radikal livssyn byggd på biologisk grund. Han arbetade bland annat tidigt för en bättre sexualinformation och han var med och föreslog Elsie Ottesen-Jensen till hedersdoktor i Uppsala. Han arbetade med Ingemar Hedenius i sammanslutningen "Rätten till Ditt liv". Han kunde som få andra på ett enkelt sätt förklara vetenskapliga problem och han var en uppskattad radioröst i frågeprogram på 1950-talet. På symposier och internationella möten var han den dominerande gestalten genom sin idériakedom och förmåga att integrera ny kunskap i större biologiska sammanhang."

Bild 23 BMC hus A4 byggs – ny hemvist för farmakologi. Privat.

Bild 24 Ernst Bárány inviger nya lokaler på BMC år 1963. Privat.

Nils-Erik Andén – monoaminforskning med rötter hos Arvid Carlsson i Göteborg

Bild 25: Nils-Erik Andén. Privat

Efter Ernst Bárány erhöill Rolf Håkansson, Lund, professuren 1977, men han tillträdde aldrig tjänsten. Efter nytt ansökningsförfarande utnämndes Nils-Erik Andén 1978 på tjänsten. Andén föddes i Göteborg 30/10 1937. Föräldrarna var rektorn Birger Andén och Anna född Werling. Andén avlade studentexamen i Göteborg 1956 och studerade medicin i samma stad. Han disputerade 1964 och var 1967-69 universitetslektor vid farmakologiska institutionen i Göteborg. Det är nog ingen överdrift att påstå att han var en produkt av den betydelsefulla, världsledande monoaminforskningen i Göteborg

under Arvid Carlssons ledning. 1969-70 var Andén professor i farmakologi vid Uppsala universitets farmaceutiska fakultet och 1971-78 biträdande professor vid göteborgsinstitutionen. Under perioden 1978-86 innehade han professuren i farmakologi vid medicinska fakulteten i Uppsala och från 1986 fram till sin död vid 52 års ålder den 5/8 1990 (hjärntumör) professur vid Karolinska Institutet.

Andéns vetenskapliga produktion är lätt åtkomlig via databaser och nedan följer endast utdrag om honom från SvD 21/8 1990. "Under 60-talet deltog Nils-Erik Andén tillsammans med forskare vid Karolinska institutet i det ursprungliga kartläggningsarbetet av de viktiga nervbanor i hjärnan som innehåller s.k. monoaminer, d v s en typ av kemiska ämnen som tjänar som budbärare mellan nervcellerna i deras inbördes kommunikation. Han insåg omedelbart den fundamentala betydelsen av dessa upptäckter i den möjlighet till funktionella studier som öppnades och här gjorde han sina kanske mest centrala insatser. Hans studier över de s.k. nigro-striatala dopaminnerverna i hjärnan förtjänar särskilt att nämnas. Genom ensidig manipulation av detta neuronsystem kunde han och hans medarbetare bestämma om ett ämne stimulerar eller blockerar dess receptorer, d v s mottagarstrukturer. På detta sätt erhöll Nils-Erik Andén de första bevisen för att alla då kända neuroleptika, d v s läkemedel mot psykoser, blockerar receptorerna för dopamin i hjärnan. Modellen fick stor betydelse för utvecklingen av läkemedel mot schizofreni liksom mot Parkinsons sjukdom. I andra studier kunde han tillsammans med Kjell Fuxe vid Karolinska Institutet visa att LSD stimulerar serotoninreceptorer i det centrala nervsystemet. Nils-Erik Andéns mycket omfattande vetenskapliga aktivitet kännetecknades av stort engagemang, systematik och noggrannhet samt en stark känsla för det biologiskt väsentliga. Genom att generöst dela med sig av sina stora kunskaper bidrog han också till utbildningen av en generation svenska läkemedelsforskare, liksom av olika utländska gästforskare. Hans höga anseende och integritet bidrog till att han anlitades för många förtroendeuppdrag. Han var

ledamot av medicinska forskningsrådet och hade olika sakkunniguppdrag m.m. Nils-Erik Andén var till sin natur anspråkslös, vänlig och hjälpsam och hade under den tillbakadragna ytan ett betydande mått av humor och värme. Han var en hängiven och äkta forskare. Genom sin högklassiga vetenskapliga insats bidrog han starkt till att ge svensk neuropsykofarmakologi en internationell tätposition. Nils-Erik Andéns gärning inom den grundläggande monoaminforskningen utgjorde en integrerad del av den moderna hjärnforskningens tillkomsthistoria, vari farmakologi och farmakologiska verktyg kommit att spela en central roll.”

Lars Oreland – den siste lärostolsprofessorn i farmakologi

Bild 26: Lars Oreland

Efter Nils-Erik Andén tillträdde 1 augusti 1987 artikelförfattaren (född 29/9 1939), som siste innehavare av denna tjänst, lärostolsprofessuren i farmakologi vid medicinska fakulteten i Uppsala, fram till pensionering 2006. Ofta kom tjänsten att betecknas ”Medicinsk farmakologi” som en följd av att det även vid Farmaceutiska fakulteten fanns en professur i (farmaceutisk) farmakologi, och från 1984, även en nyinrättad professur i ”Biokemisk farmakologi”, vilken tjänst artikelförfattaren innehade åren 1984-1987.

LABORATURER I FARMAKOLOGI I UPPSALA

Laboratur i farmakologi inrättas – Torbjörn Edlund

I samband med stark utökning av resurserna vid de medicinska fakulteterna efter krigsslutet beslöts om inrättande av laboratur i farmakologi 1948. Tjänsten söktes av Abdon och Bárány, men Abdon drog sedermera tillbaka sin kandidatur. Bárány var således enda sökande och fick tjänsten vid samma konsistoriemöte som gav honom professuren (den 27/11 1948, se ovan). Detta trots att Ahlgren även till denna tjänst inkompetensförklarade honom. Då Bárány emellertid också fick professuren i ämnet utsågs med. kand. Torbjörn Edlund till vikarierande laborator 1/7 1949 och tjänsten utannonserades på nytt. Nu sökte 4 personer; Torbjörn Edlund (Uppsala), Paul Kallós (Hälsingborg), Carl-Olof Serin (Lund) och Arvid Wretling (Stockholm). De tre senare återtog emellertid sina ansökningar och som ensam kvarstående sökande inkompetensförklarades Edlund av Ahlgren medan Bárány och von Euler kompetensförklarade honom så att konsistoriet kunde föreslå honom till regeringen för utnämning i april 1950.

Torbjörn Edlund föddes 28/2 1920 i Umeå, son till förste provinsialläkaren Karl Edlund och Nanny Maria Eriksson. Han avlade studentexamen vid Lundsberg 1938, blev docent i farmakologi i mars 1950 och erhöll konsistoriets förslag till laboraturen 1950. Edlund, då endast 30 år gammal, kom från fysiologen i Uppsala, med Torsten Teorell som professor och handledare. Hans publikationslista var mycket kort, 12 nummer inkluderande flera korta rapporter. Samarbetspartners hade varit Lennart Juhlin (senare prof. i dermatologi) och Håkan Linderholm, senare prof. i klinisk fysiologi i Umeå. Edlunds monografiavhandling hade titeln "Studies on the effect of salyrgan on the absorption of water and colloid (hemoglobin) from joints". De sakkunniga (Ahlgren, Bárány och von Euler) betraktade honom som ung, vital och framåtsträvande, kort sagt ett löfte, men med

visad kompetens precis på gränsen till det acceptabla. Man var dessutom överens med opponenter (Karl Johan Öbrink) om att avhandlingen var ”utomordentligt svårläst beroende på författarens uppenbara svårigheter att föra ett klart och enkelt språk”. Ahlgren t.o.m. tackar Bárány för hjälp med att förstå vad det handlade om. Edlund drabbades, efter att några år i början av 50-talet ha tjänstgjort på Astra, av sjukdom. Han kvarstod dock i sin tjänst fram till sin död 1967.

Laboraturen i farmakologi omvandlas till professur – Per Wistrand

Bild 27: Per Wistrand. Privat

Efter Edlund utnämndes den 1/5 1968 Per Wistrand (född 26/10 1927) på laboraturen. Laboraturer kom efter 1982 års reform att benämnas biträdande professor och sedermera professor. Wistrand tog studentexamen i Umeå och studerade därefter medicin först vid KI och därefter vid Uppsala universitet. Han avlade läkarexamen 1954. Wistrand kom att fortsätta Báránys forskning om det intra-okulära trycket och kom att framgångsrikt påvisa betydelsen av enzymet karbanhydras för detta. Wistrand kom, mycket tack vare Báránys många internationella kontakter, att arbeta på flera mycket välkända institutioner i USA. Framför allt inom basal farmakologi vid University of Florida i Gainesville hos Thomas Maren, världsledande inom området ögats farmakologi. Wistrand kom att tillbringa åren 1957-1960 hos Maren, men deras samarbete kom att fortsätta med många kortare vistelser i Gainesville ända till Marens bortgång 1999. Maren hade varit drivande i utvecklingen av acetazolamid (Diamox),

som kom att användas som blodtryckssänkande medel genom att njurens karbanhydras hämmades och på förslag av Bárány utvecklade Maren, Wistrand och medarbetare en preparation av acetazolamid som kunde användas i ögondroppar vid glaukom. Wistrand tillbringade också ett år, 1964, inom klinisk farmakologi hos Louis Lasagna vid the Johns Hopkins University Hospital, Baltimore. Lasagna räknas allmänt som den kliniska farmakologins ”fader” och Wistrand hade redan kommit in på detta spår genom att från 1957 inneha den nyinrättade tjänsten som lärare i klinisk farmakologi och som sådan vara verksam mellan olika andra tjänsteuppdrag. Efter att också under fyra år haft tjänst på ASTRA återvände Wistrand emellertid 1969 till sin tjänst vid den farmakologiska institutionen i Uppsala där han fortsatte sina studier av framför all karbanhydrasets såväl fysiologiska funktioner som dess biokemiska egenskaper. Från Wistrands intressanta och ovanligt omväxlande meritlista kan man också utläsa att han under en kort tid (2 timmar), som fänrik och med.kand., var livmedicus när kungaparet Gustav Adolf och Drottning Louise i samband med den s.k. Kungaskjutningen 1952 besökte kryssaren Göta Lejon där Wistrand då var förste artillerist. Wistrands insats bidrog för övrigt starkt till att Göta Lejon vann denna tävling.

Pekka Männistö efterträder Per Wistrand

Bild 28: Pekka Männistö

Efter Wistrands pensionering 1993 utnämndes t.f. professorn vid Helsingfors Universitet Pekka Männistö att från 1 dec. 1994 inneha denna tjänst, vilken han emellertid lämnade efter några år för en professur i farmakologi i Kuopio, Finland.

Johan Stjernschantz först som professor med ekonomiskt understöd från Pharmacia-Upjohn och därefter som efterträdare till Per Wistrand

Bild 29: Johan Stjernschantz

Johan Stjernschantz, föddes 1947 i Vasa, Finland och studerade medicin vid Helsingfors universitet. Efter läkarexamen 1971 väcktes hans intresse för forskning inom ögonområdet. Ett samarbete inleddes 1975 med Professor Anders Bills forskargrupp vid Institutionen för fysiologi och medicinsk fysik vid Uppsala universitet. Anders Bill och Albert Alm (senare professor i oftalmiatrik vid Uppsala universitet) hade tagit i bruk en metod att mäta regionalt blodflöde i ögats olika vävnader med radioaktivt märkta mikrosfärer och ett fruktsamt samarbete påbörjades för att utreda hur det kolinerga nervsystemet påverkade blodflödet i ögat.

Stjerschanz disputerade 1976 vid Helsingfors universitet och arbetade 1979-1982 vid Department of Ophthalmology and Visual Science, Yale University. I forskningen tillsammans med Anders Bill hade man kommit in på neuropeptider och deras betydelse i ögat och dessa studier fortsatte vid Yale med fokus på betydelsen av dessa vid inflammationsreaktioner i ögat.

Efter åren i USA återvände Stjerschanz till Finland och fortsatte att studera betydelsen av prostaglandiner vid ögoninflammationer. 1986 blev han kontaktad av Pharmacia Ophthalmics i Uppsala och erbjöds en tjänst som utvecklingschef. Pharmacia hade några år tidigare kontaktats av Professor Laszlo Bito vid Columbia University i New York med ett förslag att utveckla ett nytt läkemedel mot glaukom baserat på naturligt förekommande prostaglandiner och ett samarbete hade ingåtts. Naturligt förekommande prostaglandiner sänkte ögontrycket effektivt på försöksdjur men orsakade kraftiga biverkningar. Stjerschanz insåg potentialen i Bitos upptäckt och ett laboratorium för glaukominforskning inrättades på Pharmacia Ophthalmics 1987.

Ett långvarigt samarbete påbörjades med läkemedelskemisten Bahram Resul, som några år tidigare hade disputerat hos Professor Richard Dahlbom vid Farmaceutiska fakulteten vid Uppsala universitet och därefter tagit anställning som kemist på Pharmacia. Ett struktur-aktivitets forskningsprogram inleddes och ledde till identifieringen av prostaglandinanalogen latanoprost, som hade en avsevärt bättre fördragbarhet i ögat än de naturligt förekommande prostaglandinerna. Latanoprost utvecklades till ett nytt läkemedel mot glaukom och nådde marknaden 1996 under namnet Xalatan[®]. Xalatan[®] är än idag ett av de mest använda läkemedlen för behandling av glaukom i de allra flesta länder. Efter sammanslagningen av Pharmacia med det amerikanska läkemedelsbolaget Upjohn beslöts 1997 att företagets ögonforskning skulle läggas ned. Stjerschanz grupp erbjöds möjlighet att fortsätta verksamheten på Institutionen för farmakologi vid Uppsala universitet med ekonomiskt understöd från Pharmacia-Upjohn. Han

blev 1999 utnämnd till professor i medicinsk farmakologi och läkemedelsutveckling och fortsatte där forskningen inom prostaglandinområdet. År 2005 återgick Stjernschanz till läkemedelsindustrin för att fortsätta med kliniska prövningar av de prostaglandinanaloger man forskat fram på Uppsala universitet.

Universitetslektorat blir professur i medicinsk beteendevetenskap – Bengt Meyerson

Bild 30: Bengt Meyerson. Privat

Till institutionen för medicinsk farmakologi fanns knuten sedan 1983 ytterligare en professur i medicinsk beteendevetenskap. I och med att den blandade biomedicinska utbildningen startade i Uppsala 1968 inrättades ett universitetslektorat i farmakologi. På denna tjänst utnämndes Bengt Meyerson (född 28/9 1933 och avliden i cancer 27/10, 2015). Bengt Meyerson blev legitimerad läkare 1963 och disputerade som elev till Ernst Bárány 1964. Efter en vistelse vid Brain research Institute, UCLA, Kalifornien (1966-67), fick Meyerson amerikanska forskningsanslag för att sätta upp ett beteendevetenskapligt forskningslaboratorium vid BMC, Uppsala universitet. Bengt Meyersons lektorat omvandlades, i och med att "blandarutbildningen" upphörde, till en extra professur i medicinsk beteendevetenskap genom att fondmedel från Uppsala universitet tillfördes. Genom beslut av regeringen fyra år senare fördes professuren på stat med oförändrad benämning och Bengt Meyerson utnämndes till ordinarie professor den 11/6 1987. Meyerson var fakultetens prodekanus åren 1982-1988. I likhet med Per Wistrand var Bengt Meyerson elev till Ernst Bárány och fortsatte att bearbeta ett av dennes intresseområden, sexual-

hormoners effekt på beteende, framför allt med användning av försöksdjur. Av Meyersons doktorander blev, med tiden, flera professorer i psykiatri.

---ooo0ooo---

NATURALHISTORIA OCH FARMAKOLOGI VID
MEDICINSKA FAKULTETEN I UPPSALA – SAMT ETT
SAMMANDRAG AV FRAMVÄXTEN AV MODERN
FARMAKOLOGI I ÖVRIGA EUROPA

DEL 4 av 4

INFÖRANDET AV EXPERIMENTELL FARMAKOLOGI VID
MEDICINSKA FAKULTETER I STOCKHOLM OCH LUND,
SAMT VID ÖVRIGA NORDISKA UNIVERSITET OCH
ENGLAND

Lars Orelund

Vid Karolinska institutet utsågs 1895 Carl Gustaf Santesson till innehavare av den första e.o. professuren i ämnet "Farmakodynamik och farmakognosi". Efter att tidigare ha haft sin verksamhet förlagd till den fysiologiska institutionen, ställdes 1910 egna lokaler till förfogande för ämnet och samtidigt omvandlades den e.o. professuren till ordinarie. Santesson hade, som redan nämnts, en förhållandevis modern inställning till ämnet och var den som kring sekelskiftet i Norden kraftfullast fortsatte den utveckling till modern farmakologi som inletts av farmakologerna i Dorpat och vidareutvecklats av Schmiedeberg i Strassburg. En utförlig beskrivning av Santessons verksamhet har givits av hans efterträdare på professuren, Göran Liljestrand (Liljestrand, 1939).

I Lund finns en förhistoria till inrättandet av en professur i farmakologi 1907. När ett nytt kemiskt laboratorium skulle byggas i mitten av 1840-talet anförtröddes planeringen åt adjunkten i kemi och farmaci vid Karolinska Institutet 1839-45, Nils Johan Berlin. Den energiske Berzelius i Stockholm utverkade med anledning av detta att Berlin fick e.o. professur i farmakologi vid Lunds universitet i augusti 1845. Denna professur blev emellertid kortvarig eftersom Berlin 1847 kom att efterträda Jonas Engeström på professuren i kemi och mineralogi vid Lunds Universitet (Weibull

och Tegner, 1868). Berlin föddes 1812 i Härnösand och blev 1834 docent i kemi och 1837 medicine doktor i Uppsala. När riksdagen 1907, efter lång tids diskussion, beslöt att bevilja medel till en ordinarie professur i farmakologi i Lund visade det sig vara svårt att inom landet finna en lämplig kandidat. Man beslöt då att kalla den internationellt redan berömda engelsmannen Ernest Overton (1865-1933).

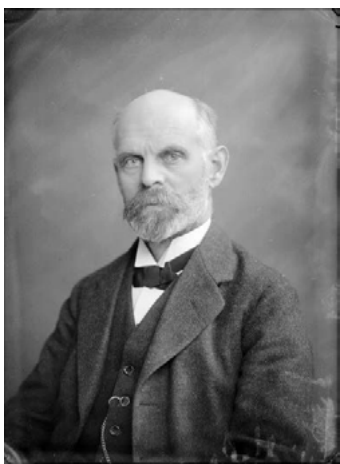

Bild 31: Ernest Overton – Sveriges internationellt mest kände farmakolog fram till ca 1950. Sv. Biogr. Lexikon XXVIII

Overton var ursprungligen botanist, men utförde huvuddelen av sina banbrytande experiment över cellpermeabilitet och membranstruktur i Zürich och i någon mån på den fysiologiska institutionen i Würzburg dit han flyttat 1901. Dessa försök bildar en hörnpelare för modern cellbiologi och ledde indirekt fram till Hodgkins och Huxleys Nobelpris 1963 för deras beskrivning 1952 av mekanismen för nervimpulsens propagation. Av de tidiga svenska professorerna i farmakologi är Overton den, vars forskning fått störst bestående värde, även om experimenten inte utfördes på svensk mark (Thesleff, 1964). Overtons vetenskapliga produktivitet kom således att avmattas högst betydligt efter ankomsten till Sverige. Ernest Overton beskrivs som en säregen person, som levde för sin vetenskap, främmande för denna världen. Han torde inte ha varit särskilt språkbegåvad eftersom han aldrig lärde sig svenska (Jacobaeus, 1935).

I Finland grundades Åbo universitet 1640. Flyttningen av huvudstadsstatus från Åbo till Helsingfors 1812, liksom en svår brand i Åbo 1827, gjorde att också universitetet flyttades till Helsingfors. Åbo universitet "grundades" emellertid på nytt 1922

och 1952 inrättades där den första professuren i farmakologi. Redan 1844 inrättades i Helsingfors en professur i farmaci och farmakologi. Den erhöles av Johan Wilhelm Engel (1821-1849), son till den berömda arkitekten C. L. Engel, men Johan Wilhelm hann aldrig utnåmnas på tjänsten på grund av sin tidiga död vid 28 års ålder. I stället utnåmdes 1854 Frans Josef von Becker på denna tjänst. von Becker, som föddes i Åbo 1823, övergick emellertid att vara t.f., e.o. professor i oftalmologi (inrättad på von Beckers inrådan) 1875 och föredrog uppenbarligen denna tjänst ända till sitt avsked 1885. Vid sin död 1890 testamenterade han en del av sin förmögenhet till en anstalt för blinda barn i Helsingfors. Redan 1857 hade tjänsten ändrats till professur i fysiologisk kemi och farmakologi och på denna tjänst vikarierade Ernst Edvard Sundvik (född i Vasa 1849, död i Helsingfors 1918) från 1879 tills han erhöles tjänsten som ordinarie 1886. Sundvik var en naturalhistoriskt inriktad farmakolog av klassiskt snitt, men studier i Strassburg och Berlin 1886 torde ha inspirerat till en serie arbeten om urinsyrametabolismen. Sundvik blev medaljerad för sina insatser vid finska ambulansen i Tiflis under det rysk-turkiska kriget 1877-78. Efter Sundviks pensionering delades professuren i en i medicinsk kemi och en i farmakologi. Modern experimentell farmakologi i Finland synes ha definitivt etablerats i och med att Yrjö Airila, som efter att sedan 1916 haft en assistenttjänst i experimentell farmakologi, erhöles denna farmakologiprofessur 1924 (se Vartiainen, 1972).

I Danmark tillsattes en nyinrättad professur i farmakologi 1891 med Hans Christian Grams, som upprätthöll tjänsten till 1900 då han övertog professuren i klinisk medicin. Ett farmakologiskt institut tillskapades 1898 i grannhuset till Kirurgisk Akademi i Bredgade i Köpenhamn, den så kallade Titkens gård (Schou, 1979). Grams hade i unga år varit hos Schmiedeberg i Strassburg och även om Grams själv inte kom att ägna sig åt experimentell farmakologisk verksamhet ledde kontakterna med Schmiedeberg till att den unge Johannes Carl Bock efter sin examen fick studera ett år i Strassburg.

Bock blev 1897 assistent vid det farmakologiska institutet med uppgift att sköta de farmakologiska samlingarna och efterträdde 1900 Hans Chr. Grams på professuren. Bock var från början inriktad på experimentell farmakologisk verksamhet och publicerade arbeten bl.a. om olika farmakas och toxiners effekt på hjärtat med utnyttjande av en av honom konstruerad hjärt-lungpreparation (Bock, 1908). Med Bock fick således den experimentella farmakologin i Danmark en god start. Bock efterträddes 1938 av Knud Ove Møller.

Bild 32: Professor J.C. Bock avtecknad av student ca 1927 föreläsande med fingrarna nedstoppade i hål i bordet för genomföring av slangar etc. Schou. 1979.

Obetalbar är en av en student utförd teckning, som föreställer professor Bock föreläsande med fingrarna, sin vana trogen, nedstoppade i katederns hål för genomföringar av gasslangar etc. Enligt sägen skall hans föreläsning helt ha spolerats den gång studenterna hade korkat

igen dessa hål (Schou, 1979).

I Norge kom farmakologi med redan vid inrättandet av en medicinsk fakultet vid "Det Kongelige Frederiks Universitet" i Kristiania 1814 då Nils Berner Sorensen blev utnämnd till professor i farmakologi (materia medica, pharmaceutik och receptkonst), toxikologi, patologi och terapi (Setekleiv, 1994). Han ägnade sig framför allt åt patologin, men förefaller ha haft en relativt modern uppfattning i många terapeutiska frågor. Han förespråkade exempelvis havresoppa, frisk luft och desinfektion. Sorensen hade fått sin utbildning i Danmark och det hade även hans efterföljare, Fredrik Holst, som 1824 utnämndes till professor i farmakologi och

hygien. Holst kom att bli den förste som disputerade för doktorsgraden vid Universitetet i Kristiania (1817). I likhet med de flesta av sina samtida kolleger ägnade han stor möda åt insamlandet av droger, men han hade också många andra intressen, han arbetade för sinnesjuka och fångar och för bekämpandet av smittosamma sjukdomar. Efter Holst utnämndes Ernst Ferdinand Lochmann 1865 till professor i farmakologi, toxikologi och hygien. Lochmann var konservativ och religiös och motsatte sig det mesta; statistik, darwinism och många av medicinens framsteg. På två viktiga punkter hade han emellertid rätt; att tuberkulos som varande en smittsam sjukdom måste ha en specifik orsak, och att farmakoterapi (den tidens) i stort sett var verkningslös (kvacksalvarna kan indelas i "de examinerade" och "de oexaminerade"). Efter Lochmann blev farmakologi och toxikologi i Norge ett självständigt ämne i och med att Poul Edvard Poulsen 1895 blev extra ordinarie (1913 ordinarie) professor i detta ämne. Poulsen föddes 1858 i Larvik och kom i ungdomen att resa mycket i Europa. Han hyste stor kärlek till botaniken, men liksom praktiskt alla samtida farmakologer av någon betydelse kom hans tid hos Schmiedeberg i Strassburg 1888-1891 att bli avgörande för den fortsatta verksamheten. Poulsen studerade i Strassburg effekterna av stryknin och kokain och förblev därefter en farmakolog i den moderna bemärkelsen, dvs. han bedrev experimentell farmakologisk verksamhet och blev därigenom den som i Norge bröt med den äldre naturalhistoriska traditionen. Poulsens största insats skulle emellertid bli att han skrev en lärobok i farmakologi i Buchheims och Schmiedebergs anda, som kom att få stor spridning över hela Europa. Denna lärobok recenserades mycket positivt av Santesson till skillnad mot den svåra kritiken av Elfstrands samtidigt utkomna lärobok (Santesson, 1906). Poulsen pensionerades 1928 och dog 1935. För detaljer kring denne förgrundsgestalt i norsk farmakologi, liksom beträffande farmakologins dramatiska historia i Norge under mellankrigstiden och därefter, hänvisas till Setekleivs informativa artikel i samband med 100-årsjubileet av Farmakologisk institutt (Setekleiv, 1994).

Utvecklingen av brittisk experimentell farmakologi, slutligen, hämmades troligen av den starka kopplingen till klinisk verksamhet alltsedan William Witherings dagar. Förgrundsgestalten i amerikansk experimentell farmakologi är Schmiedeberglärlingen John Abel, som 1893 tillträdde en nyinrättad professur i farmakologi vid Johns Hopkins Medical School i Baltimore. Abel ombads att finna en lämplig ersättare till den professur i "Materia Medica and Therapeutics" han därvid lämnade i Ann Arbor. Han tänkte då omedelbart på sin engelske kollega Arthur Robertson Cushny, som alltsedan 1891 arbetade hos Schmiedeberg i Strassburg. Cushny stod just i begrepp att återvända till England för en huvudsakligen klinisk verksamhet, men övertalades att acceptera posten i Ann Arbor där viktiga arbeten rörande hjärtats och njurarnas farmakologi/fysiologi tillkom (Abel, 1926). 1905 flyttade emellertid Cushny tillbaka till England och en professur i "Materia Medica and Pharmacology" vid University College i London, där han bland andra blev kollega med Starling. Trots att arbetsförhållandena till en början var usla innebar Cushnys ankomst till London att brittisk farmakologi snabbt tillägnade sig det moderna arbetssätt som utvecklats av Buchheim och Schmiedeberg. Cushny, som föddes i Morayshire i Skottland och fick sin grundläggande universitetsutbildning i Aberdeen, återvände slutligen till hemtrakterna och innehade professur vid Edinburgh University från 1918 till sin död 1926.

Källor i urval (Del 1 – 4)

- Abel, J J, "Arthur Robertson Cushny and Pharmacology", J Pharmacol Exp Ther 27, 1926, 265-286
- Backman, E L, "Om den äldsta svenska farmakopén. dess medicinskt-historiska bakgrund och dess ställning till folkmedicin", Uppsala Läkareförenings förhandlingar, Ny följd, 29,1924, 63-98
- Backman, E L, "Läkemedel förr och nu", I Festskrift till Anders Karitz, skrifter utgivna av föreningen för filosofi och specialvetenskap. 1. Uppsala 1946
- Bahr von, G, "Medicinska fakulteten i Uppsala", Almqvist & Wiksell, Uppsala 1977

- Bergius P J, "Om Stockholm för 200 år sedan och Stockholm nu för tiden",
Inträdestal Kungl. Vetenskapsakademien, 1758
- Bock, J, "Beiträge zur Methodik der Isolierung des Herz-Lungenkreislaufes
und
Untersuchungen über die Arbeit des Herzens bei Fiebertemperatur". Arch.
f. Exp. Pathol. u. Pharmacol. Suppl., 1908, 83-92
- Brunner, E. "Darra – om Swedenborg" Bonniers, 2017
- Buchheim, R, "Ueber die Aufgaben und die Stellung der Pharmakologie an
den Deutsche Hochschulen", Arch f exp Pathol u Pharmacol, 5,
1876, 261-278
- Clemedson, C-J, "Några axplock ur Linnés materia medica" i R Granit,
"Utur stubbotan rot. Essäer till 200-årsminnet av Carl von Linnés
död, Nordstedts, Stockholm, 1978, 131-148
- Dintler, Å. "Lars Roberg, Akademiska sjukhusets grundare" Appelbergs
boktryckeri, Uppsala 1959
- Dollery, C, "Medicine and the pharmacological revolution", Journal of the
Royal College of Physicians of London, 28,1994,59-69
- Ekström, S och B Danielsson, "Den farmaceutiska utbildningens historia i
Sverige," Acta
universitatis upsaliensis. Skrifter rörande Uppsala universitet, C 55, 1987
- Elfstrand, M, "Svar till Professor C G Santesson med anledning af hans
"anmärkningar" mot min läkemedelslära", Schultz, Uppsala, 1906
- Fredbärj, T, "Ett reseapotek", Sv. Läkartidningen 12, 1941
- Fries, TH M, "Linné lefnadsteckning". Fahlerantz & Co, Stockholm. 1903
- Fries, Rob. E, "P J Bergius, ett tvåhundra-årsminne", Acta Horti Bergiani.
11, 1937, 1-11
- Fristedt, R, "Om Johan Francks Botanologia", Upsala Läkarefören.
Förhandl. 13, 1878,56-73
- Frängsmyr, C, "Uppsala universitet 1852-1916" Acta Universitatis
Upsaliensis. C. Organisation och Historia 87:2, 2010
- Habermann, E R, "Rudolf Buchheim and the beginning of pharmacology as
a science", Ann Rev Pharmacol, 14, 1974, 1-8
- Haggis, A W, "Fundamental errors in the early history of Cinchona", Bull
Hist Med, 10,1941, 568-592
- Hammarsten, O, "Minnesord öfver Professor Robert Fredrik Fristedt",
Upsala Läkareförenings förhandlingar, 28, 1892-1893, I-VII
- Hedbom, K, "Farmakodynamiska studier å det isolerade och öfverlevande
däggdjurshjärtat", Upsala Universitets Årsskrift, 1896, 1-137
- Hedbom, K, "Om vissa organextrakters inverkan å det isolerade och
öfverlevande däggdjurs-hjärtat" , Upsala Universitets Årsskrift 1897,
3-46

- Hedbom, K, "Professor R. F. Fristedt såsom medicinsk botanist", Upsala läkareförenings förhandlingar, 28, 1892-1893, 265-78
- Holmstedt, B och Liljestrand G, "Readings in pharmacology", Pergamon Press, 1963
- Jacobaeus, H C, "Charles Ernest Overton", K Vetenskapensakademiens Årsbok, 33,1935, 261-6
- Jonsell, B, red. "Bergianska botanister", Atlantis, Stockholm, 1991
- Koch-Weser, J och P J Schechter, "Schmiedeberg in Strassburg 1872-1918: The making of modern pharmacology", Life Sciences, vol 22, 1978, 1361-1372
- Krook, H, "Peter Jonas Bergius - Linnés lärjunge och läkarekollega", Sv Linnésällsk årsskr., 1979-1981,73-86, Almqvist & Wiksell, Uppsala 1982
- Kruta, V, "Prague contribution to the progress of pharmacology", Rev Czechoslovak Med, 11,1965, 264-269
- Kuschinsky, G, "The Influence of Dorpat on the Emergence of Pharmacology as a Distinct Discipline", J Hist Med, 23, 1968, 258-271
- Käbin, I, "The birth of Scientific Pharmacology", Annals of Estonian Medical association, Malmö, 1975, 9-17
- Käbin, I, "Die medizinische Forschung und Lehre an der Universität Dorpat/Tartu 1802-1940", Sydsvenska medicinhistoriska sällskapets årsskrift, suppl 6, 1986
- Landell N-E, "Läkaren Linné" Carlssons, Stockholm, 2004
- Leake, C D, "An historical account of pharmacology to the twentieth century", CC Thomas Publ., Springfield, USA, 1975
- Liedman, S-E, "Israel Hwasser", Lychnos Bibliotek, Almqvist & Wiksell, Stockholm, 1971
- Liljestrand, G, "C G Santesson", Skand Arch f. Physiologie, 83,1939, 1-6
- Lindroth, S, "Svensk lärdomshistoria, Gustavianska tiden", Nordstedts, Stockholm, 1981
- Mann, J, "Murder Magic and Medicine", Oxford University Press, 1992
- Meyer, H H, "Schmiedebergs Werk" Arch f Exp Pathol u Pharmakol, 92, I-XVII, 1922
- Naunyn, B, "Oswald Schmiedeberg" Arch f Exp Pathol u Pharmakol, 90, I-VII, 1921
- Nordenstam, B, red. "Carl Peter Thunberg, Linnéan, resenär, naturforskare 1743-1828", Atlantis, Stockholm, 1993
- Oreland, L, "Utvecklingen av Medicinsk farmakologi i Uppsala med utblickar mot Europa" Nord. Medicinhistorisk Årsbok, 1996, 91-120

- Oreland, L, "On the History of Pharmacology at the University of Uppsala", *Uppsala J Med Sci*, 101 (2), 1996, 169-92
- Oreland, L, "Robert Fristedt – en Linnéan i kläm mellan gamla droger och nya läkemedel", *Uppsala medicinhistoriska förening. Årsbok 2012*, 142-151
- Oreland, L, "Läkarutbildningen i Sverige 400 år – tillkomst och de första åren" I: *Medicin och Farmaci 400 år vid Uppsala universitet. Acta universitatis Upsaliensis. Skrifter rörande Uppsala universitet. C. Organisation och Historia 102*, 2014, 17-36
- Oreland, L "Linné och läkemedel" *Uppsala medicinhistoriska förening. Årsbok 2017*, 111-136
- Rosén von Rosenstein, N "Hus- och Resepoteque". Utgiven på Carl Gottlieb Ulfs Bekostnad. Stockholm, 1765
- Rydén, M. "Johannes Franckenius och den svenska floran" *Acta Academiae Regiae Gustavi Adolphi CXXXVI*. Uppsala, 2015
- Santesson, C G, "Litteraturanmälan. M. Elfstrand, Läkemedelslära med särskild hänsyn till Svenska Farmakopén Förre delen: Organiska ämnen", *Hygiea*, häfte 1, årg, 6, 1906, 163-176
- Santesson, C G, "Litteraturanmälan, E. Poulson, Laerebog i farmakologi for Laeger och Studerende", *Hygiea*, häfte 1, årg, 6, 1906, 160-162
- Santesson, C G, "Ueber den Einfluss einiger China-Alkaloide auf die Leistungsfähigkeit der Kaltblütermuskeln " *Archiv f exp Path u Pharmacol*, 30, 1892, 411-462
- Santesson, C G; "Ueber die Wirkung einiger China-Alkaloide auf das isolirte Froschherz und auf den Blutdruck des Kaninchens (Anhang)" *Archiv f exp Path u Pharmacol*, 32, 1893, 321-371
- Schmiedeberg O, "Rudolf Buchheim, sein Leben und seine Bedeutung für die Begründung der wissenschaftlichen Arzneimittellehre und Pharmakologie", *Arch f exp Pathol u Pharmacol*, 67, 1912, 1-54
- Schou, J, "Farmakologi", i "Københavns universitet 1479-1979", Bind VII: *Det laegeviden- skabelige fakultet*, 315-333. Københavns universitet, 1979
- Setekleiv, J, "Undervisning og forskning i farmakologi i Oslo i 180 år", *Tidskr Norsk Laegeforen*, 114, 1994, 3594-3599
- Sjögren I. "Mannen som förlängde livet – Nils Rosén von Rosenstein". Carlssons bokförlag. Stockholm, 2006
- Skuncke, M-C. "Carl Peter Thunberg – botanist and physician. Career-building across the oceans in the eighteenth century". *Swedish Collegium for Advanced Study*, 2014

- Thesleff, S, "Ernest Overtons forskargärning" Nordisk Medicin, 71, 1964,549-553
 Vartiainen, A, "History and highlights of Finnish pharmacology", Ann Rev Pharmacol, 12, 1972,451-466
 Weibull, M och E Tegner, "Lunds universitets historia", Andra delen, 1668-1868, Gleerup, Lund, 1868
 Westling H. "Medicinska fakulteten vid Lunds universitet 1668-2003". Medicinska fakulteten, Lund, 2003
 Wiman, L-G. "Franckenius – alkemisten som lärde ut läkekonst". Läkartidningen, 48,2017,2106-2107
 Wyklicky, H, "Zur Geschichte des Pharmakologischen Institutes der Universität Wien (Gründungsproblematik, Forscherpersönlichkeiten und Auswahl einzelner Leistungsschwerpunkte", Wien klin Wochenschr, 102, 1990,585-59.

---ooo0ooo---

INTE VID HELT SUNDA VÄTSKOR.

Gustav Vasa och hans söner ur ett medicinhistoriskt perspektiv

Författare Bo S. Lindberg

Uppsala universitet

ISBN 978-91-506-2615-5

157 sidor, varav fem sidor är personindex

Referent: Henry Johansson

Bo S. Lindberg är idag ett aktat namn i medicinhistoriska kretsar. Hans stora intressen i medicinens historia visar sig inte minst i hans omfattande vetenskapliga produktion inom ämnesområdet. Han har varit en flitig författare av böcker och skrifter från skilda epoker i medicinhistorien. Hans biografier om *Anders Fredrik Regnell, läkare, botanist och donator* (2011) och *Salomon Eberhard Henschen* (2013) har rönt stor uppmärksamhet.

Medicin och religion

Bo S. Lindberg har nu skrivit en bok om Gustav Vasa och hans söner sedd ur ett medicinhistoriskt perspektiv. Sveriges historia är dess konungars skrev Erik Gustaf Geijer (1783-1847), men den värderingen delas inte av våra moderna historiker. Däremot ger, som författaren framhåller, Vasakungarnas sjukhistorier oss en bild hur sjukvården fungerade under 1500-talets andra hälft och i början av 1600-talet. Någon liknande sammanställning har inte gjorts tidigare och hans arbete är såtillvida unikt. Arbetet grundas på omfattande litteraturstudier och boken speglar de medicinska teorier som växlar genom historiens gång. Medicinens fasta tilltro till antikens auktoriteter, främst Hippokrates och Galenos, framkommer i arbetet liksom kyrkans stora inflytande över läkekonstens utveckling. Den tidiga medicinen hade nära relation till religionen och det är närmast gripande att läsa hur Gustav Vasa på sin dödsbädd tillber högre makter med önskan om att Gud skulle skilja hans själ från kroppen för att han därmed skulle förevigas.

Utländska läkare rekryterades

Författaren framhåller att under medeltiden var det klostrens munkar och nunnor, som vårdade de sjuka. De saknade medicinsk utbildning och utnyttjade den läkande kraften från helgon och relikier och i boken påpekas att vid tiden för Gustav Vasas trontillträde (1523) var bristen på läkare nästan total. Kungen var, som sägs i boken, medveten om bristen på läkare och försökte rekrytera utländska medicinare till Sverige. Han gav också understöd till svenska studenter som ville studera medicin i främmande land. En sådan student var Bengt Olsson, eller Benedictus Olai, som var född i början av 1520-talet och utbildades i Wittenberg. Där promoverades han 1549 men återvände till Sverige först i början av 1560-talet. Benedictus Olai blev därmed Sveriges förste medicine doktor.

Författaren ger en utförlig beskrivning av kungarnas sjukdomar. Huvudpersonen, Gustav Vasa, beskrivs som en ovanligt frisk person men under sin sista tid drabbades han av en tarminfektion med svåra diarréer och i enlighet med den tidens läror ansågs den bero på en obalans mellan kroppsvätskorna (blodet, slemmet, gula och svarta gallan). Författaren fastslår att det inte är möjligt att fastställa vilken akut sjukdom som låg bakom kungens död. Lindberg menar att det är en öppen fråga huruvida det var tyfus, paratyfus eller dysenterier. Däremot utesluter han kolera, som har nämnts av andra, men den kom, som författaren riktigt påpekar, först till Sverige 1834.

I boken får man också ta del av de fynd som gjordes när Vasagravarna i Uppsala domkyrka undersöktes i mitten på 1940-talet. Det mest anmärkningsvärda fyndet som gjordes var Gustav Vasas minst sagt erbarmligt dåliga tandstatus talande för att kungen måste ha haft ett mångårigt lidande med svår tandvärk. Framställningen illustreras förtjänstfullt med bilder av hög kvalitet.

Gustav Vasa oroade sig för att hans söner skulle bli oense sinsemellan efter hans död. Härvidlag var hans farhågor berättigade men kanske även ett uttryck för, som författaren framhåller, kungens misstänksamma läggning med prov på våldsamma vredesutbrott.

Psykotiskt raseri

Lindberg ger stort utrymme åt Gustav Vasas äldste son Erik, som efterträdde sin far som kung Erik XIV år 1560. Han var onekligen en begåvad person men led av psykiska besvär och var under långa tider ”inte vid helt sunda vätskor”. Han visade tidigt tecken på misstänksamhet, inte minst mot sin halvbror Johan och ätten Sture. I Erik XIV:s sjukdomsbild fanns psykotiska inslag och det var i ett tillstånd av psykotiskt raseri som han 1567 själv mördade en av Sturarna (Nils Sture) som ett led i de s.k. Sturemorden. Efter åtta år som kung avsattes Erik (1568) och Johan, senare Johan III, valdes som efterträdare. Johan fängslade Erik, som fick sitta i olika fängelser fram till sin död 1577. Under sin långa fängelsetid var Erik aktiv med att läsa och skriva och en del syllogismer av hans penna finns bevarade och exempel ges i boken. Vilken psykisk sjukdom som låg bakom Eriks besvär har inte kunnat fastställas och det synes därför klokt av Lindberg att begränsa sitt uttalande om Eriks mentala tillstånd på följande vis: ”Han uppvisar dock många av de karakteristiska som ingår i [psykiatrikern Robert] Hares kriterier på psykopati men dessa är anpassade till vår tid och inte till en kung på 1500-talet. Kanske skulle Erik XIV klassats som en psykopat av sin samtid om begreppet funnits då. Vid tiden för Sturemorden var han utan tvekan ”psykotisk.” I boken slås vidare fast att Eriks död orsakades av arsenikförgiftning men huruvida giftet tillförts i ärtsoppa får alltjämt bli en öppen fråga.

Alla söner hade psykiska besvär

Johan III, som valts till kung 1568, var liksom sin far mycket misstänksam och visade ofta ett hetsigt temperament. Han var kroppsligt vid god hälsa men på vintern 1592 blev han svårt sjuk. Han avled efter att ha drabbats av ”ett hastigt hiertastyng”. Förvisso hade Johan, som uttrycks i boken, skäl att oroa sig inför döden och den yttersta domen med tanke på hans inblandning i sin bror Eriks död.

Hertig Magnus var den ende av Gustav Vasas söner som inte blev kung. Han visade tidigt tecken på psykisk sjukdom och var i

behov av ”tvångsvård”. Hans psykiska sjukdom yttrade sig i oro och aggressivt beteende och man har närmast fastnat i att en cykloid psykos låg bakom hans besvär. Vilken somatisk åkomma som ändade hans liv är oklart.

Karl IX, Gustav Vasas yngste son, valdes till kung 1604. Han var liksom sin far och bröder mycket misstänksam. Han var fysiskt stark tills han drabbades av slaganfall midsommardagen 1609. Han försämrades efterhand av flera slaganfall och dog i oktober 1611.

Boken avslutas med en värdefull sammanfattning av Gustav Vasas och hans söners psykiska besvär, som hade olika karaktärer och svårighetsgrader men också flera likheter. De företedde alla besvär som kan förknippas med psykopati men samtidigt menar Lindberg att det är anakronistiskt att tillämpa psykopatins kriterier på kungar som levde på 1500-talet.

Lindbergs bok håller en vetenskaplig hög kvalitet och hans arbete får utan tvekan ses som ett storartat verk. Boken kommer att ge ett värdefullt tillskott till medicinens historia.

Läs den!

---ooo0ooo---

FÖRÄNDRINGENS FÖRTROLLNING.

Minnen, erfarenheter och uppslag från ett sjukhusliv

Författare: Torkel Åberg

Hansaprint, Turenki 2016. ISBN 978-91-7683-943-0.

334 sidor, varav tre sidor är ordlista och förkortningar.

Referent: Henry Johansson

Torkel Åberg, som i många år (1967-87) var verksam som thoraxkirurg i Uppsala, har nu skrivit om sina minnen, erfarenheter och uppslag från ett långt sjukvårdsliv. Författaren beskriver den utveckling som skett inom sjukvården och hjärtkirurgin under hans yrkesliv. Boken är mång-facetterad och en stor del av boken ägnas åt angelägna sjukvårdspolitiska och hälsoekonomiska frågor. Åbergs ambition har varit att föra fram utvecklingspotentialer i sjukvården och här är det en orädd men samtidigt ganska ödmjuk författare vi möter.

Goda vikariatsmöjligheter

Författaren menar själv att hans verk är en blandning av memoarer och debattbok. Barndomen berörs knappast alls utan boken börjar med tiden efter studentexamen (1957). Han var helt inställd på att ägna sig åt läkaryrket och livet som thoraxkirurg hägrade tidigt. Han läste medicin i Stockholm och i slutet av sina studier fick han kontakt med den thoraxkirurgiska kliniken vid Karolinska sjukhuset – möjligheterna till vikariat var goda på den tiden. Åberg fick in ”en fot” på kliniken och därmed hade den thoraxkirurgiska banan börjat, både kliniskt och vetenskapligt, och sin fascination för yrket ger författaren uttryck för i boken.

Åberg hade den stora favören att tidigt i karriären få tillbringa ett och ett halvt år i USA på kliniker med världsledande thoraxkirurger. Här skaffade han sig erfarenheter som senare kunde omsättas i

svensk vård. Som läsare imponeras man över den operationskapacitet som de ledande kirurgerna visade upp och som ”gammal kirurg” kan recensenten bara önska att svensk kirurgi ska återgå till tiden då chefen för en kirurgisk klinik även hade en central roll i operationsverksamheten.

Tiden i Uppsala var utvecklande och författaren lovprisar sina chefer för deras kirurgiska skicklighet. Samtidigt ger han uttryck för viss kritik mot deras brist på visioner. Kontakten med ”yttervärlden” var liten och internationella besök var få. Intrycket från boken är dock att Åberg var en drivande person och låg mycket bakom att Uppsalakliniken utvecklade barnhjärtkirurgi och arytmi kirurgi som specialområden. Samtidigt kom författaren senare att leda en utredning som utmynnade i att barnhjärtkirurgin centraliserades till två kliniker (Lund och Göteborg).

Subtila skador på hjärnan

Författaren tog i sin avhandling (1974) upp ett centralt problem inom hjärtkirurgin. Han berörde nämligen effekten på hjärnfunktionen vid användning av hjärtlungmaskiner. Man hade noterat att patienter efter hjärtoperationer drabbades av subtila skador på hjärnan men inte närmare analyserat bakgrunden till skadornas uppkomst. Åberg kunde visa att skadorna var kopplade till vissa riskfaktorer som kunde undvikas eller minskas, framför allt genom mer skonsamma ”maskiner”. Hjärnskadorna minskade efter hand och från att ha legat på 14,5 % vid studiens början är de idag nere på 2 %. Åbergs avhandling väckte internationellt gehör.

Torkel Åbergs namn var intimt förknippat med Uppsala och det väckte viss förvåning när han lämnade Akademiska sjukhuset (1987) för Universitetssjukhuset i Umeå. Samtidigt är det förståeligt. Därmed fick han sin dröm uppfylld att bygga upp en thoraxklinik från starten och bilda ett hjärtcentrum. Han skapade en organisationsform, som numera fått en stor tillämpning på universitetssjukhusen. Åbergs dynamiska kraft kom till rätta och det är uppenbart att för-

fattaren med rätta känner en stolthet över sitt nyskapande. Uppenbart är också att huvudmannen var nöjd och författaren poängterar att hans många gånger nymodiga tänkande mottogs i en positiv anda. Thoraxkliniken kunde invigas 29 februari 1988 och första operation genomfördes två månader senare. Författarens insatser för den nya kliniken var imponerande; under de första två - tre åren var han ständigt bakjour. Ett pionjärbete kräver sin tribut.

Stora internationella uppdrag

Åberg var verksam på många arenor. Hans kunnande togs i anspråk för en mängd uppdrag. Han var både generalsekreterare och president för den Europeiska Thoraxkirurgiska föreningen. Här intresserade han sig för att föra fram förslag på system som kunde höja thoraxkirurgins kvalitet och kapacitet i Europa. Hans positioner i föreningen medförde stora internationella uppdrag, både i EU och USA.

Boken är omfattande och spänner över många av sjukvårdens fält. Den avslutas med etiska frågeställningar, där han ger uttryck för sina personliga åsikter. När det gäller sin egen inställning till döden uttrycker han klart sin negativa ställning till aktiv eutanasi. Han överlåter åt andra att bedöma om han lyckats med att beskriva hur en läkare tänker i det komplex av frågor som vår hälso- och sjukvård berör. Recensenten tycker att han lyckats väl!

---ooo0ooo---

DARRA - OM SWEDENBORG.

Författare: Ernst Brunner

Bonniers. 2017. ISBN 978-91 001-4232-2

757 sidor.

Referent: Lars Orelund

Man möts ofta av påståendet att Emanuel Swedenborg är Sveriges näst mest kände vetenskapsman inom det naturalhistoriska området efter Carl von Linné. Ett sådant påstående är svårt att bevisa, men påfallande ofta kan man märka att Swedenborg är välkänd i medicinhistoriska kretsar. I ett av standardverken inom neurovetenskapens historia "Historical aspects of the Neurosciences", (Eds. F.C. Rose, W.F. Bynum, Raven Press, 1981) finns endast två svenskar nämnda, Swedenborg och, en smula överraskande, en vacker beskrivning av Hjalmar Gullberg och hans lidande och självmord på grund av myasthenia gravis. Swedenborg nämns i kapitlet "The seat of the soul" på följande sätt:

The Swedish mystic and philosopher Emanuel Swedenborg housed the soul first in the cortex and subsequently in all cerebral parts ...

Isolerad och sträng miljö

Emanuel Swedenborg, innan adelskapet, Swedberg, föddes 1688 i Stockholm. Fadern, Jesper Swedberg var hovpredikant och utnämndes 1692 till professor i teologi i Uppsala, där familjen bodde tills fadern blev biskop i Skara 1702. Brunner skildrar en närmast bisarr uppväxt för den unge Swedberg med en fader med megalomana drag, liknande de som Emanuel uppvisade efter sin religiösa kris 1744. Sonen, Emanuel Swedberg förefaller ha vuxit upp i en mycket isolerad och sträng miljö där allt handlade om faderns tal om bibelord, samtal med andar och änglar, och andra religiösa frågor. Fadern

var pietist och ivrade för att kyrkan skulle skiljas från staten, en av följderna av konventikelplakatet (1726) som förbjöd kyrklig verksamhet utan ledning av präst. Detta innebar tidvis risk t.o.m. för livet, eftersom staten alls inte hade intresse av en sådan delning. Man kunde ibland tolka den unge Emanuel Swedbergs uttalanden om kyrkliga frågor som att han var utvald av Gud, men Brunner tydliggör att denna märkliga förmåga hos ynglingen var en naturlig spegling av den miljö han växte upp i. Efter studier i Uppsala reste han ut i världen och kom att stanna i London under fyra år där han studerade fysik, mekanik, och filosofi. Han påstod sig i brev ha uppfunnit en ubåt, slusskonstruktioner, ångmaskin, kulspruta, flygmaskin, mm.

Mycket var genialt för sin tid

År 1715 kom han tillbaka till Sverige och stannade i 20 år och var till en början nära lierad med Christoffer Polhem. År 1716 mer eller mindre tilltvingade han sig ett möte med den från Bender hemvändande Karl XII, som han beskrev som en fränstötande person, men som han ändå kom att vörda. Mötet gällde Swedbergs ”uppfinnningar”, framför allt en metod för mätning av longitudin till havs. Kontakten med kungen bidrog till att han fick tjänst som assessor vid Bergskollegium och senare adlades till Swedenborg. Under 1730-talet intresserade han sig för hur själen relaterar till kroppen och framförde en mekanistisk teori om att själen var skapad av materia med små darrande partiklar förbundna med strängar (nerver) som utgick från hjärnan och darrade fram budskap till övriga kroppen. Dessa från nerverna utgående darrande partiklar utgör bakgrunden till bokens titel. Swedenborg måste ha varit mycket intelligent och producerade bland de största mängder skrifter som någon svensk någonsin åstadkommit. Mycket var genialt för sin tid, mycket var bisarrt redan då, och mycket pendlade på gränsen mellan dessa två ytterligheter. Hans tankar om hjärnans funktion var onekligen i vissa fall långt före sin tid och utgör grunden till hans berömmelse som vetenskapsman.

Den nye Messias, världens frälsare

ÅR 1744, 56 år gammal, började han vid besök i Nederländerna få besynnerliga drömmar och visioner och detta tillstånd fortsatte fram till en dag i april 1745, då han ensam på en taverna i London drabbades av en plötslig förstärkning av tillståndet - något som med dagens språkbruk måste betecknas som galenskap. Han drog sig tillbaka från nästan allt normalt umgänge och umgicks istället med Gud, änglar, avlidnas andar, mm. ” ... och han uppträdde nu från april 1745 som den nye Messias, världens frälsare ... och ”... i formen av en ny kyrka skapade han den nya himmel och den nya jord som apokalypsen siat om.” Han skrev nu bl. a. ”*Arcana Caelestia*” [Himmelska hemligheter] i åtta volymer, och vid 82 års ålder ”*Vera christiana religio*” [Den sanna kristna religionen]. 1747 sade han upp sig från sin tjänst vid Bergskollegium eftersom han hade blivit ekonomiskt oberoende genom arv. Han levde i sitt eget hus på Söder i Stockholm med en stor trädgård, var granne med Bellman och uppfattades som vänlig, men samtidigt mycket ”udda”. Swedenborg dog i London 1772 i samband med en resa för att övervaka tryckningen av *Vera christiana religio*. Han ligger begravd i domkyrkan i Uppsala, till en början med fel skalle, men från 1978 med den rätta – en märklig historia som beskrivits i flera böcker om medicinsk kuriositet, ex. Murphy E. ”After the funeral – the posthumous Adventures of Famous corpses” Citadel Press. N.Y. 1995.

I Brunners väldiga bok, över 750 sidor, får man en utomordentligt noggrann beskrivning av Swedenborgs liv och av de miljöer han rörde sig i. Brunner skriver i efterordet att ”Darra” inte är en hagiografi [legend] och i detta kan man instämma. Man kan på nätet finna försök till psykiatriska förklaringsmodeller, men enligt min kunskap inom denna disciplin synes hans beteende inte lätt kunna inplaceras i någon vanlig psykiatrisk diagnos. Mycket intressant är att läsa om de ansträngningar Brunner gjort för att ”avslöja” Swedenborgs ”synska” förmåga. Det är svårt att frigöra sig från tanken att Swedenborg i de avsnitten var en medveten bedragare.

Lämnade sin Stockholmsvåning till Linné

Brunners bok är av stort intresse för alla som är medicinhistoriskt intresserade, även om man för en mer detaljerad och koncentrerad beskrivning av Swedenborgs tankar om hjärnan rekommenderar exempelvis Gordh T.E., Mair G.P., Sourander P "Swedenborg, Linnaeus and Brain Reserach – and the Roles of Gustaf Retzius and Alfred Stroh in the Rediscovery of Swedenborg's Manuscripts". Uppsala J Med Sci 112 (2), 143-164, 2007. Brunners bok är också värdefull för var och en som är intresserad av personer och förhållanden i det akademiska Uppsala och inom den vetenskapliga världen under 1700-talet. Swedenborg var nära vän och svåger med Erik Benzeliuss d.y. en mycket betydelsefull person inom Uppsala akademiska liv (grundare av Kungl. Vetenskaps societeten i Uppsala), bodde en tid hos Rudbeck d.y. och lämnade 1739 sin Stockholmsvåning vid slussen (Oranienbad) till Linné, som också var den som såg till att Swedenborg invaldes i Vetenskapsakademien. Som grundare av den religiösa sekten "Swedenborgianismen" hade han betydelse för Adam Afzelius som till del inspirerades till sin resa till Sierra Leone genom Swedenborgs tankar om den "urkristne" afrikanen i det inre av Västafrika (se uppsats om naturalhistoriens och farmakologins historia i denna Årsskrift). Slutligen – om än synnerligen intressant för historiker av olika slag, särskilt om de har anknytning till Uppsala – kan man fråga sig hur mycket värdefullare skulle inte boken ha varit med ett personregister!

---ooo0ooo---

BIBLIOTHECA NEOLATINA UPSALIENSIS

Urban Josefsson

Sedan 2014 utges i Uppsala skriftserien *Bibliotheca Neolatina Upsalensis* under redaktion av Peter Sjökvist och Krister Östlund. Syftet med serien är att lyfta fram en gren av den europeiska litteraturen som med tiden kommit att hamna allt mer i skuggan av uppmärksamheten, närmare bestämt alla de skrifter som efter medeltiden författats på latin. Som redaktörerna framhåller i presentationen av serien kan latinet betraktas "som ett andra nationellt språk i flertalet europeiska länder ända fram till 1700-talet".

Hittills har åtta volymer publicerats i skriftserien och för den medicinhistoriskt intresserade har serien mycket att erbjuda. Inte mindre än fem av de utkomna titlarna har medicinhistoriskt innehåll. Det rör sig om tre dissertationer, ett förord till en dissertation och ett tal, vilka författats av två svenskar, en dansk, en schweizare och en tysk. Texterna presenteras i en kort inledning som sätter in dem i ett historiskt sammanhang, därefter följer själva texterna med de latinska originalen i faksimil parallellt med de svenska översättningarna och avslutningsvis finns kommentarer till enskilda textpassager. Tyvärr har inte titelsidorna tryckts av och översatts, men det mesta av informationen som brukar finnas på dem återges i inledningarna.

Tre av texterna är översatta av Krister Östlund, en av Urban Örneholm och en av de två tillsammans. Både Östlund och Örneholm har tidigare gett prov på sina färdigheter när det gäller att tolka latinska medicinska texter till svenska. Översättningarna i den nya skriftserien håller samma höga kvalitet som i deras tidigare publikationer. De flyter smidigt och är noggrant korrekturlästa – i de fem skrifterna sammantagna har undertecknad enbart lyckats hitta fyra

korrekturfel, varav två paradoxalt nog är i överföringen av ett långt citat på svenska som återfinns i en av de latinska dissertationerna.

I. *Hur blir man läkare? En milt ironisk text av Nils Rosén*, översatt och kommenterad av Urban Örneholm, Bibliotheca Neolatina Upsaliensis I (Uppsala, 2014). ISBN 978-91-982264-0-9.

IV. *De nihilo medico: Ett tal av Thomas Bartholin*, översatt och kommenterat av Krister Östlund, Bibliotheca Neolatina Upsaliensis IV (Uppsala, 2016). ISBN 978-91-982264-3-0.

VI. *Om nostalgi: En dissertation under Johann Jacob Harder*, översatt och kommenterad av Krister Östlund, Bibliotheca Neolatina Upsaliensis VI (Uppsala, 2017). ISBN 978-91-982264-5-4.

VII. *Om vampyrer: En dissertation under Johann Christoph Pohl*, översatt och kommenterad av Krister Östlund, Bibliotheca Neolatina Upsaliensis VII (Uppsala, 2017). ISBN 978-91-982264-6-1.

VIII. *Den egyptiska mumien: En dissertation under Johann Jacob von Döbeln*, översatt och kommenterad av Urban Örneholm och Krister Östlund, Bibliotheca Neolatina Upsaliensis VIII (Uppsala, 2017). ISBN 978-91-982264-7-8.

Hur blir man läkare?

De fem skrifterna av medicinhistoriskt innehåll har ganska olika karaktär. Den första är ett förord som Nils Rosén 1738 skrev till en dissertation av Gustaf Fredrik Voigtlander. Förordet har getts titeln *Hur blir man läkare? En milt ironisk text av Nils Rosén*. Ordet "milt" är måhända ett inte helt nödvändigt adjektiv, eftersom ironin är nog så tydlig. Rosén inleder med att omtala hur omfattande medicinstudiet är för att sedan övergå till att beskriva en mindre ansträngande väg till framgång inom den medicinska professionen: "Emellertid har jag dagligdags sett hur personer, vilka allmänheten betraktar som läkare, genom korta sammanfattningar söker inhämta allt det, för vilket andra genom ständigt vakande och nattliga studier till och med någon gång drar på sig en för tidig död." Han fortsätter sedan att utmåla hur sådana läkare till namnet tar sig fram med hjälp av ett fåtal

patentkurer, som vem som helst enkelt kan lära sig att använda. Avslutningsvis berömmar han dock Voigtlander för att denne inte tagit den enkla vägen och därför "stigit upp till sådana höjder inom vårt ämne, som de där fuskläkarna i omgivningen inte ens kommer att få skymta på avstånd, hur mycket de än ränner omkring på gator och torg". Som Örneholt påpekar i inledningen till skriften kan Roséns utfall mot "fuskläkarna" ses mot bakgrund av den höjning av nivån inom den medicinska utbildningen i Sverige som skedde vid denna tid och där Rosén själv spelade en mycket viktig roll.

De nihilo medico

I skriftserien ingår även *De nihilo medico*, ett odaterat tal av Thomas Bartholin, publicerat i en samlingsvolym 1668. För svenskar är Bartholin främst ihågkommen som Olof Rudbeck den äldres antagonist i den bittra fejden om prioriteten till upptäckten av lymfkärssystemet. Den fejden utmynnade i en form av kompromiss och båda har fått dela på äran av upptäckten: Rudbeck var först med att göra den, Bartholin var först med att publicera den. Paradoxalt nog förenas Bartholin och Rudbeck även i intresset för ämnet "Ingenting", men i fråga om det ämnet var Bartholin tveklöst först ute. Rudbeck tycks ha gett sig i kast med det först 1679 då han ställde till med en akademisk skandal genom att utannonsera en kommande föreläsningsserie om "det högnyttiga, högädla, högintrikata, högst subtila och aldrig nog prisvärda ämnet 'om Ingenting'". Idéhistorikern Gunnar Eriksson ägnade en utförlig artikel i *Lychnos* 1979–1980 åt att utreda vad denna aldrig förverkligade föreläsningsserie skulle ha kunnat innehålla under förutsättning att beskrivningen inte enbart var avsedd som en provokation – en artikel som Östlund också hänvisar till i inledningen till talet. Kanske ger Bartholins tal en föreställning om vad Rudbeck skulle ha tagit upp angående Ingenting inom medicinens område.

Bartholin tar avstamp i den kristna berättelsen om Guds skapelse av världen ur Ingenting och via korta utläggningar om betydelsen av

Ingenting inom olika specialområden kommer han fram till människan och medicinen. Vad läkaren anförtrotts vårdens om är människans kropp och efter döden återstår Ingenting av denna: "Sådan finner läkaren människan, och förvandlar henne strax därtill om han gör för mycket, om han ignorerar Ingenting, om han överlastar naturen genom att vilja göra för mycket. Bland en läkares viktigaste plikter är att inte göra något annat än Ingenting, att inte handla utan avvakta. Ingenting är mer sant än detta" Även om Bartholin uppenbarligen finner nöje i den ekvilibristiska ordkonst som termen Ingenting bjuder in till råder det ingen tvekan om att de grundläggande idéerna som kommer till uttryck är allvarligt menade. Fortsättningen av talet består av ett närmare utarbetande av den hippokratiska tanken att läkares främsta plikt är att inte tillfoga patienten skada genom missriktade och alltför kraftfulla åtgärder. Bartholins tal är underhållande läsning som ger en intressant inblick i hur en framstående 1600-talsläkare kunde resonera.

Om nostalgi

Av de hittills utgivna titlarna i skriftserien är dissertationen *Om nostalgi*, framlagd vid universitetet i Basel 1688 med Johannes Hofer som respondent och Johann Jacob Harder som preses, den intressantaste ur vetenskapshistorisk synvinkel. Med Östlunds ord ur inledningen förs läsaren "rakt in i den samtida forskningsfronten". I dissertationen, som är författad av respondenten, beskrivs en helt ny sjukdom som också får sitt namn där: nostalgi eller hemlängtan. Vad Hofer beskriver är inte nostalgi i den allmänna betydelse som ordet vanligen används i numera, utan ett allvarligt sjukdomstillstånd med potentiellt dödlig utgång. Den drabbar främst unga människor som vistas i andra länder eller miljöer än där de växt upp och det enda säkra botemedlet är att låta dem återvända till hemorten. Hofer förklarar sjukdomens uppkomst som en form av blockering i hjärnan. Den sjukes sinne upptas helt av tanken på att återvända till hemlandet och detta leder till kroppens avtyning. I Sverige har Hofers dissertation tidigare uppmärksammats av Karin Johannisson,

som ägnar den visst utrymme i *Nostalgia: En känslas historia* (2001). I föredrag har den även lyfts fram av Tom Lundin som beskrivit den som psykotraumatologins startpunkt.

Om vampyrer

Vampyrer har på senare år varit ett ofta återkommande inslag i filmer, TV- och bokserier. Föreställningarna om varelser som livnär sig på människors blod går mycket långt tillbaka i historien och vid flera tillfällen har rykten om vampyrattacker orsakat uppståndelse. Dissertationen *Om vampyrer*, presenterades vid universitetet i Leipzig 1732 med Johann Christoph Pohl som preses och Johann Gottlob Hertel som respondent. Den tillkom under intryck av rädslan som spred sig efter att en avliden bonde i Serbien påstods ha återvänt som vampyr och attackerat tidigare grannar. Dissertationen är en kritisk granskning av detta fall och argumentationen är intressant att följa. Fallet med den serbiske vampyren var ovanligt väldokumenterat eftersom en gravöppning hade gjorts och många egendomligheter därvid hade iakttagits. I dissertationen underkänns dock sättet för undersökningen av den döda kroppen fullständigt. Den hade utförts av två officerare och en fältskär i stället för av en läkare: "Man bör nämligen inte anförtro en undersökning av detta slag enbart åt fältskärer, utan alla jurister kräver utan undantag att man måste ta hjälp av väl erfarna läkare." Avhandlingen fortsätter med att lyfta fram motsägelser i uppgifterna om den påstådde vampyren samt att förklara hur vissa till synes egendomliga iakttagelser kan ha helt naturliga förklaringar. En del utrymme ägnas också åt att bevisa omöjligheten av att en kropp på samma gång kan vara levande och död. *Om vampyrer* är ett intressant vittnesbörd från en tid när en vetenskaplig avhandling fortfarande kunde ägnas åt att motbevisa existensen av vampyrer.

Den egyptiska mumien

År 1736 donerade riksrådet Carl Gyllenborg en egyptisk mumie till Lunds universitet och tre år senare ägnades den en dissertation i

form av *Den egyptiska mumien* med Johan Jacob von Döbeln som preses och Johan Leche som respondent. Dissertationen innehåller en förhållandevis utförlig genomgång av den egyptiska balsameringskonsten, men vad som är intressantast ur ett medicinhistoriskt perspektiv är det avslutande kapitlet om mumiens medicinska bruk. Det framhålls att den medicinska användningen inleddes först långt efter att den antika egyptiska religionen fallit i glömska. "Det är alltså inte underligt att, då inga vare sig offentliga eller personliga hinder förelåg, de döda till slut fick utstå de girigas plundringar, att mumier bröts sönder i jakten på guld och att själva kryddan eller balsamen vari de inlagts av vinstbegär så småningom blev betraktad som ett läkemedel." Tanken att pulvriserad mumie skulle ha några välgörande egenskaper avvisas med eftertryck. I den mån läkemedel i vilka mumie ingår har någon effekt förklaras det bero på de andra beståndsdelarna. Vid tidpunkten för dissertationens tillkomst var fortfarande mumie en ofta använd komponent i mediciner i många europeiska länder. Det förekom också förfalskad mumie och dissertationen avslutas med ett tidstypiskt antisemitiskt utfall mot judar som framställer nya mumier och säljer dem som äkta antika.

I redaktörernas presentation av *Bibliotheca Neolatina Upsaliensis* heter det att vad som kännetecknar verken som ges ut i serien är "att de är intressanta, författade på latin under tidigmodern tid men tidigare ööversatta". Det är en spretig men just därför extra spännande serie som förhoppningsvis kommer att fortsätta att ges ut i samma höga takt som hittills. Redaktörerna uppmanar också läsare att föreslå texter som skulle passa in i serien. Skrifterna säljs inte av bokhandlare utan får rekvireras direkt från redaktörerna på Uppsala universitetsbibliotek.

---ooo0ooo---

SEX IN THE SAGAS, LOVE AND LUST IN THE OLD ICELANDIC LITERATURE

Författare: Óttar Guðmundsson:

Skrudda, Sverige 2016

ISBN 978-9935-458-49-0

238 sid. inkl. introduktion och avslutning

Referent: Eva Ahlsten

Psykiater Óttar Guðmundsson vid Landspítali i Reykjavík har skrivit en bok som handlar om sexualitet i de isländska sagorna. Guðmundsson kan verkligen sina sagor och gav 2012 ut en bok om psykiska sjukdomar och personlighetsstörningar hos hjältarna i de isländska sagorna, *Heroes in Despair*. Den är slut på förlaget.

I den nu aktuella boken visar Guðmundsson på agerande som är påverkat av såväl dåtida tidsanda som religion och befinner sig i psykiatrins gränsland. Här finns ingående exempel på hur i sagorna namngivna personer förhåller sig då de ställs inför trolldom och hur män råkar illa ut då de inleder förhållanden med utmanande kvinnor. Vi får ta del av kärlekshistorier som slutar olyckligt i samband med såväl otrohet som rivalitet och hämnd. Ett kapitel handlar om den av kyrkan förbjudna homosexualiteten och som av rättroende sågs som en dödlig synd. Guðmundsson tar, i samband med sina berättelser, upp värderingar som framkommer i sagorna. I de flesta kapitel lägger han också in psykiaterns syn på de förhållanden som beskrivs. Han presenterar också i bokens början ett antal gudar ur den nordiska mytologin.

Under 1100-1300-talet tillkom inte bara de isländska sagorna, som beskriver livet för landets första nybyggare, utan även den nordiska mytologin nedtecknades. Ett patriarkat rådde oftast medan kvinnor

var åskådare och tvungna att respektera männen. En gud som Oden kunde med hjälp av sitt vapen, könsorganet, förvandla sig till en orm och förföra kvinnan. I sagan kan vi läsa om en son som mördar sin mors älskare efter faderns död. Modern kunde enbart se på då sonen var man och modern bara en kvinna. Historien påminner mycket om ett Oidipuskomplex, säger Guðmundsson. En annan historia berättar om en bror som dödar systemens manliga goda vänner, troligen av incestuösa känslor enligt Guðmundsson. En kvinna är mycket vacker men utnyttjar detta och råkar illa ut, på grund av sitt lösaktiga beteende. En annan kvinna överträder en kvinnas gränser, har flera män men älskar ingen. Hon rör sig inom för kvinnan otillåtna områden och här gör Guðmundsson jämförelsen med Adam och Eva och kvinnans list. Samma gäller hustrun som lämnar maken att dö efter diverse förvecklingar. En annan historia berättar att släkten skaffar fram en ny man till en nybliven änka innan maken hunnit kallna, som Guðmundsson uttrycker sig. Kvinnan har här inget att säga till om. En stum kvinna var en tillgång för en man då hon inte kunde föra skvaller eller viktig information vidare. Skilsmässor förekom, om än inte vanligen och ju rikare fadern/släkten var desto bättre gick det för kvinnan. Med pengar kunde man köpa allt, avslutar Guðmundsson.

I slutkapitlet berättar Guðmundsson att boken funnits länge i hans tankar vilket även familjen blivit delaktig i. Hans fru JóhannaV. Þórhallsdóttir har illustrerat boken och han har tillägnat den de viktigaste kvinnorna i sitt liv – sin mor, sin fru, sina tre döttrar och sin syster. Jag själv har haft förmånen att lyssna till flera av Óttar Guðmundssons olika föredrag i samband med medicinhistoriska konferenser genom åren, nu senast i Uppsala. Jag ser honom som en mycket stor berättare med förmåga att entusiasmera sin publik men inser att jag skulle haft ännu större behållning av hans utvalda handlingar i boken om jag haft bättre kunskap om de isländska sagorna och då kunnat sätta in exemplen i ett större sammanhang.

---ooo0ooo---

MEDICINEN, MÄNNISKORNA, VÅRDEN.

Hundra år i Göteborg

Författare: Gudrun Nyberg, under medverkan av Johan Lindberg

Carlssons Bokförlag, Stockholm 2017

ISBN 978 91 7331 8624

366 sidor varav 3 sidor sakregister, 4 sidor personregister, 2 sidor innehållsförteckning, 1 sida förord.

Referent: Eva Ahlsten

Boken är indelad i åtta större temata som alla har underavdelningar. Första tema är "Personal och service" vilket omfattar sjuksköterskor, klinisk kemi, sjukhushygien, blodcentralen, patologi samt röntgen och radium. Därpå följer "Psykiatri" och vidare "Tre tidiga specialiteter: Hud- och könssjukdomar, öron, ögon". Nästa kapitel behandlar "Kirurgi, intensivvård och cancerbehandling" och därefter kommer "Kvinnosjukdomar och barnafödande" följt av "Barnsjukvård – medicin, kirurgi, intensivvård och psykiatri för barn". Kapitlet om "Infektionssjukdomar" är skrivet av Johan Lindberg. Avslutande tema är ett omfattande kapitel om "Invärtes medicin" och dess olika delar som avslutas med "Åldrande" respektive "Vård i livets slutskede".

Till "Minnet av Lars Öberg"

Boken är rikt illustrerad med flertalet bilder tagna av Gudrun Nyberg själv, som är en duktig fotograf. Av dessa bilder är ett antal tagna på Medicinhistoriska museet i Uppsala varför jag och nuvarande chef Urban Josefsson fått varsitt tack i bokens förord. Gudrun Nyberg har tillägnat boken till "Minnet av Lars Öberg, Ögonläkare och medicinhistoriker i Göteborg". Det är en vacker och tung bok med en bild på lekande barn och sjukvårdspersonal på framsidan. Barnen har medfödd syfilis och vistas på Welanderhemmet. Bilden är tagen 1920. Pärmarnas insidor är röda, som blodet.

Undanhåll aldrig sanningen för patienten

Professor emerita vid Sahlgrenska akademien, Gudrun Nyberg ger en ingående men samtidigt lättläst beskrivning av sjukvården i Göteborg, med presentation av dess utveckling inom respektive gren. Vi får läsa om barnmedicin under överläkaren Anders Wallgrens tid, hur vården av nyfödda skötts och utvecklingen av neonatalvård. Här finns beskrivningar om barnmedicin i öppen vård, liksom vården vid särskilda sjukdomar och missbildningar. Barnneurologi och barnpsykiatri behandlas och vi får intressanta personporträtt av flera dåtida läkare och forskare. Ett sådant är det av läkaren Tage Malmström, mannen bakom sugklockan och ett annat är av överläkaren Gösta Birath som predikade för att man inte får undanhålla sanningen för en patient som tidigare varit brukligt då man trott sig skona patienten genom att bara säga sanningen till anhöriga men ej till patienten. Birath gav 1981 ut boken "Det mänskliga i sjukvården".

Sjukhusmiljön är viktig för mental hälsa

Vi får läsa om intagning till sjuksköterskeutbildning som på 1920-talet krävde, utöver friskintyg från både läkare och tandläkare, även rekommendation enligt fastställt formulär av två betrodda samhällsmedborgare, helst kvinnor. Vi får veta att docenten Olov Olsson vid kirurgkliniken förespråkade engångsmaterial, bland annat i tidskriften "Sjukhuset" 1960, istället för det rostfria som återanvändes efter sterilisering. En annan framåt läkare, Ivar Bagge, skrev 1905-1910 flera uppsatser om cancerbehandling genom röntgenbestrålning. Psykiatriöverläkaren Hakon Sjögren 1940-1964 ansåg sjukhusmiljön viktig för mental hälsa varför konst, mattor, prydnadsföremål och böcker att läsa skulle finnas. Han var också drivande för en tvåårig utbildning av arbetsterapeuter som anordnades tre gånger 1949-1955 i Göteborg. Kirurgen/ortopeden Sven Johansson utvecklade 1932 en ny metod för spikning vid lårbensfrakturer och kirurgen Anders Westerborn dömde på 1940-talet ut eternarkos

som inhuman och valde istället intravenös injektion, av Evipan® och andra typer barbiturat.

Vaccinframställning i Electrolux hushållsassistent

Med Christopher Gillberg inom barnpsykiatrien följde också neuropsykiatriens framväxt. Gillberg noterade 1971 att barn med koncentrationssvårigheter ofta hade rubbningar i motoriken och i uppfattningen av hörsel-, syn- och känselsignaler. Vi får ta del av kampen mot tuberkulos under ledning av förut nämnde Arvid Wallgren som 1942 noterade att 57000 personer i Sverige vaccinerats mot tuberkulos och som han såg som ett genombrottsår för vaccinationen. Vaccinframställningen, som skedde först i landet och då endast i Göteborg, sköttes praktiskt av sjuksköterskan Pyrola Modig som 1932-1970 kunde finfördela bakteriekulturer i en vanlig Electrolux hushållsassistent enligt bakteriologen Anders Wasséns förslag. Underläkaren Calle Bengtsson genomförde en undersökning av 54-åriga kvinnor i menopaus 1988 där han mätte bentäthet och såg att kvinnor som fortfarande hade mens hade en högre bentäthet än dem som var i menopaus.

Respiratorvård, övervakningsapparat, utbildning av ambulansmän/-kvinnor, dialys och transplantation, diabetes, magsår, utveckling av sjukgymnastiken med utbildning i Göteborg från 1965, etik i livets slutskede och nobelpristagaren Arvid Carlssons stora forskningsinsatser inom farmakologin är bara några av flera andra områden vi kan läsa om.

Åter har Gudrun Nyberg gett ut en mycket välskriven bok men denna gång rör den de senaste hundra årens sjukvård i Göteborg och inte tidigare seklers sjukvård under doktor Christopher Carlander (1759-1848). Hon vänder sig i sin bok inte enbart till fackfolk utan även till en intresserad allmänhet då specifika termer är förklarade men utan att vara övertydliga. Texten löper hela tiden fint och trots att kapitlet om infektionssjukdomar har en annan författare

märks inte detta utan texten är väl synkroniserad med Nybergs språkbruk. Det slår mig vid läsningen att jag har en ganska god uppfattning om vad som skett i Uppsala och till viss del i Stockholm men ej så i Göteborg. Boken ger en god insyn i Göteborgs sjukvård och har därför för mig, utöver det goda innehållet i sig, inneburit kunskap om ett sjukhus verksamhet som verkligen förtjänar att presenteras. Korrekturläsare Agneta Paulsson har gjort ett gediget jobb då boken i stort sett är fri från språkliga felaktigheter, såvida det funnits något att korrigera.

De rika registren och källhänvisningarna är föredömliga. En intressant bok, som varit rolig att läsa. Den rekommenderas!

---ooo0ooo---

MÄNNENS BOK OM MAT, HÄLSA, LIVSSTIL OCH PROSTATA

Författare: Katarina Tomic, Örjan Klein, Margit Eliasson. Foto: Björn Lindberg.

Bokförlaget Arena. Malmö 2017

ISBN 978-91-7843-505-0

Förord av Alf Carlsson, före detta ordförande i Prostataförbundet
192 sidor inkl. förord, introduktion, innehållsförteckning, ordlista
och referenser

Referent: Eva Ahlsten

Alf Carlsson refererar i sitt förord till Cancerfondens hemsida att en tredjedel av all cancer kan förebyggas genom hälsosamma levnadsvanor men kommenterar att det är osäkert om det gäller prostatacancer fullt ut. Livsstilen har dock betydelse för utveckling av olika cancerformer. Han ser boken som ett inspirerande debattinlägg om livsstil och prostatacancer samt rekommenderar den till män att läsa för att bli medvetna om både prostatacancer och att i tid lägga om till en sund livsstil.

Drabbar 10.000 män årligen

Katarina Tomic är urolog och forskar om prostatacancer. Hon redogör lättfattligt för sakliga fakta om sjukdomen där hon bland annat säger att prostatan (blåshalskörteln) trots sin litenhet kan drabbas av flera sjukdomar varav cancer är den vanligaste cancerformen i Sverige och att den drabbar ca 10 000 män årligen och 2 500 män dör årligen i sjukdomen. Hon skriver också att den växer långsamt men när symptomen kommer är bot inte alltid möjlig. Biverkningar vid behandling är impotens, inkontinens och tarmbesvär. Upptäcks

den tidigt, i samband med PSA-prov är det vanligare att man dör med sjukdomen än på grund av den.

Prostatacancer har förmodligen med den västerländska kosten att göra

Hon redogör för prostatans läge framför ändtarmen, dess funktion som skyddande portvakt (grek. prostata) av de övre urinvägarna, dess betydelse för fortplantning genom att göra sädesvätskan mer flytande och att alla däggdjur har prostata men bara hundar och män kan få prostatacancer. Hon nämner också att det finns ett prostatacancerregister (NPCR) sedan 1998. Kapitel följer om bland annat diagnostik, behandling, riskfaktorer och epigenetik d v s ”vid sidan av generna”. Människans arvs massa är evolutionärt gammal men kosten för *homo sapiens* var från början gröda men man övergick allt mer till kött och mindre motion. Prostatacancer är vanligare i väst än i öst men en person som kommer från Asien och flyttar till väst kan senare i livet drabbas av prostatacancer vilket förmodligen har med den västerländska kosten att göra. Katarina Tomic nämner även att det finns en ärftlig variant av sjukdomen, visserligen ovanlig, men om man har både en far och en bror som haft sjukdomen och en av dem fick den före 70 års ålder ökar risken ca 40 % att själv drabbas före 70 års ålder. Den ärftliga genen är ännu inte funnen. Man vet också att kastrerade män ej får prostatacancer.

Fysisk motion minst 30 minuter/dag

Katarina Tomic berör även skillnaden mellan mäns och kvinnors psyke. Kvinnor är mer engagerade i hälsofrågor medan männen är mer optimistiska varför de dröjer med att söka vård. Information om förebyggande av prostatacancer kan inte nog poängteras. Hon fortsätter med att prostatacancer är en välfärdssjukdom och att man bör undvika stillasittande och övervikt. Ett val av en sund livsstil kan optimera hälsan. En bra livsstil med friskvård, förtydligar hon, minskar behovet av sjukvård. Fysisk motion minst 30 minuter/dag med måttlig eller hög intensitet är A och O. I detta sammanhang nämns att kroppen är uppbyggd av fett, proteiner, kolhydrater, vi-

taminer, mineralämnen och vatten. Förutsättningen för en god hälsa är att vi äter mat som ger oss den näring vi behöver och att helheten är viktigare än enskilda näringsämnen. Samtidigt räknas en rad viktiga ämnen och förslag på kost upp, som grönsaker, baljväxter, frukt, bär, nötter och frön.

Recepten kan förebygga prostatacancer

Örjan Klein, stjärnkocken som introducerat ”det medvetna köket”-kokkonst som gör gott för både kropp och själ – fick efter PSA-test sin cancerdiagnos. Han opererades och är botad. Han är mer fysiskt aktiv efter operationen, tycker att det är viktigt att njuta av livet och samtidigt må bra. Han vill därför ge ett råd till andra män att låta ta ett PSA-prov. Härpå följer ett sextiototal av hans recept fördelade på ”Förrätter, smårätter, tillbehör”, ”Soppor”, ”Sallader”, ”Huvudrätter” och ”Efterrätter” med god mat utan pekpinnar. Mat är näring, medicin, måttnad men också social gemenskap. Recepten är till för att inspirera och förebygga prostatacancer. De är, enligt Örjan Klein, näringsberäknade recept för alla, baserade på frukt och grönt, bra fetter i måttliga mängder och kött i mindre portioner. Han framhåller att man t ex kan använda smakförstärkare som örter, vitlök och/eller ingefära som ersättning för salt. Dietist Margit Eliasson har bearbetat recepten för kcal och kj och matfotografen Björn Lindberg fotograferat dem. Boken avslutas med en ordlista med förklaringar av t ex fria radikaler, hormon och skelettscintigrafi och därefter följer referenser och tack. En del av bokens intäkter går till prostatacancerforskning.

Boken är informativ och har en pedagogisk disposition. Den vänder sig redan i titeln till männen. Den genomsyras av en positiv anda, är lättläst trots många fakta och kan genom sitt upplägg även locka de icke vana läsarna. Sakinformationen om prostatacancer har ett tydligt syfte att locka till provtagning innan det är för sent att hejda sjukdomen. En del upprepningar om specifika råd förekommer i boken men troligen i pedagogiskt syfte. Recepten är trevliga och

lockar till tillagning. Receptböcker är ju på modet liksom matprogram på TV men kombinationen i denna bok med recept kopplade till sjukdomsfakta och förebyggande råd är intressant och skulle kunna vara användbart i t ex studiecirklar, patientföreningar, på vårdcentraler och som presentbok till yngre män.

---ooo0ooo---

SJUKA SJÄLAR, KRASSLIGA KROPPAR.

Medicinhistoriska krönikor, kåserier och essäer av Nils Brage Nordlander i urval av Nils Hedberg Grimlund

Publit 2017

ISBN 978-91-637-2200-4

Referent: Eva Ahlsten

Med. dr., överläkaren och landstingspolitikern Nils Brage Nordlander (1919-2009) skrev under sitt liv en stor mängd artiklar av olika slag. En tanke han haft var, berättade han för dottersonen Nils Hedberg Grimlund sista gången de träffades för att klistra in pressklipp i urklippspärmar, att samla dem i en bok, vilket aldrig blivit av. Nils erbjöd sig att hjälpa honom. Veckan därpå var Nils Brage död och Nils bestämde sig för att förverkliga idén med en bok. I mitten av december 2017 utkom boken och jag som haft förmånen att läsa manus rekommenderar den varmt. Artiklarna bekräftar verkligen Nils Brages mångsidiga kunskap och jag tycker att urvalet som Nils gjort är gott.

Här kan vi bland väldigt mycket annat t ex läsa om vanerökaren, kejsar Fredrik III av Tyskland som dog av larynxcancer efter endast 99 dagar som regent och om läkaren René Laënnec som uppfann stetoskopet för att kunna höra hjärtljuden bättre. Vi kan få reda på bakgrunden och förebilden till skapandet av Arthur Conan Doyles Sherlock Holmes. Vi får informativa berättelser om såväl professor Erik Ask Upmark som doktorerna Robin Fåhræus, Eva Lagerwall och Gunnar Nyström. Av rent medicinhistoriska framsteg får vi höra om både kirurgen Joseph Listers antiseptik och den engelske läkarens Edvard Jenner upptäckt att vaccin med kokoppor kan ge skydd mot smittkoppor. Artiklar om fönsterüttarsjuka, varför vi åldras, läkare och tidsandan är andra intressanta exempel. Nils Brages längre avslutande artikel handlar om själsliga sjukdomar i en inte

helt frisk kropp. Vänorden som följer handlar alla om en stor beundran för Nils Brage Nordlander som person. Bengt Ekblom nämner specifikt de ord jag själv hörde Nils Brage yttra flera gånger "psykiatrin ska upp i paritet med övriga medicinska discipliner".

Det är en innehållsrik bok på 403 sidor inkl. förord och en innehållsförteckning. Det står vänord från Barbro Beck-Friis, Bengt Ekblom, Georg Klein, Jörgen Ullenhag och Barbro Westerholm samt tackord. Artiklarna är sorterade under sju olika huvudrubriker vilka är "Medicin och politik", "Från Herodes till Garibaldi", "Kastrater, konstnärer och syfilis", "Svenska medicinare", "Medicinens historia", "Sjukdomar, diagnoser och läkarens roll" samt "Sjuka själar, krassliga kroppar".

Boken finns att köpa på museet, men även på nätet och i bokhandeln.

---ooo0ooo---

KIRURGERNAS HISTORIA .

Om badare, barberare och fältskärer

Boken utges av Uppsala universitet i samarbete med Uppsala medicinhistoriska museum.

ISBN 978-91-506-2655-1

Referent: Lars Orelund

För de flesta något så när insatta i medicinhistorien torde det vara bekant att kirurgi inte släpptes in i medicinens finrum förrän någon gång under 1800-talet. Kirurgisk verksamhet bedrevs tidigt av många med speciella färdigheter, som av starrstickare, bräckskärare och stensnidare, men de dominerande skrån utgjordes av badare, barberare och fältskärer, vilket framgår av titeln på Bo Lindbergs bok. Många nutida som är intresserade av medicinhistoria kan nog ha haft en aning om att skarpa gränsdragningar funnits mellan dessa olika verksamhetsområden, men att striderna skulle ha varit så långvariga och omfattande, som man förstår efter att ha läst Bo S Lindbergs bok, är säkert en överraskning för de flesta.

Revirstrider

I boken presenteras en fyllig redogörelse för revirstriderna mellan inte bara medicinare och kirurger utan också i hög grad mellan de tre korporationer eller skrån som alla ville ha rätt att i olika omfattning använda kniv eller andra redskap. Lägst i rang stod badarna som hade rätt att koppa, åderlåta och utföra mindre utvärtes kirurgi. Badarnas närmande till medicinen gynnades av att de flesta barberare och medicinare under pesten 1657 hade flytt till landet. Därför fick magistraten i Stockholm vända sig till badarna som då, i varje fall för en tid framöver, fick tillstånd att utföra tidigare tjänster som varit barberarnas privilegier. Sådana var t ex att klippa hår, raka skägg, förbinda sår och ordinera olika kurer.

Pestens härjningar krävde nya regler

Nya regler tillkom 1675, men då var nästan alla badare, som riskerat liv och hälsa under pesten, avlidna. Bardskärarna, eller barberarna, ingick länge i ett starkt och protektionistiskt skrå med ett maximerat antal medlemmar. I första hand skulle en ledig tjänst gå i arv till sönerna till en avliden fältskär. En annan möjlighet var att gifta sig med änkan eller en dotter till den avlidne. Alla krig under 1700-talet med de tusende soldater som sårats medförde att övergången mellan bardskärare och fältskärer blev mer otydlig. Under 1700-talet närmade sig fältskärernas "chirugiska societet" allt mer den akademiska medicinen och med de exempel som ges i Lindbergs bok kan man tycka att de prov i drogkännedom som fältskärerna fick genomgå var ganska ingående. Men det fanns ju andra stora och betydelsefulla brister i fältskärernas utbildning, som exempelvis kunskaper i grekiska och latin. Intressant är att notera att två så för sin tid moderna läkare som Nils Rosén och Carl Linné inledningsvis var ivriga motståndare till att släppa in barberarna/fältskärerna i den medicinska professionen. Båda skall emellertid mot slutet av sina respektive ämbets-tider ha ändrat uppfattning i frågan.

Institutet för fältskärers danande

Tillkomsten av Serafimerlasarettet 1752 med tillsättningen av de högt betrodda personerna fältskären Olof af Acrel som överläkare i kirurgi och Abraham Bäck som överläkare i medicin innebar ett stort steg mot ett närmande mellan kirurgin och medicinen. De många skadorna hos soldater under 1808 års krig och det skriande behovet av fler med kirurgiska kunskaper medförde att "Institutet för fältskärers danande", dvs. Karolinska institutet, skapades 1810 och 1818 blev Anders Johan Hagströmer Karolinska institutets förste rektor. Det skulle dock dröja ända till 1861 innan såväl Karolinska institutet som universiteten i Uppsala och Lund fick rättighet-er att ge samma fullständiga läkarutbildning.

Att börja med bokens slutord

Historien kring revirstrider formaliteter och förordningar kring närmandet mellan medicin (medici) och kirurgi (badare, barberare och fältskärer) utgör ramen i Lindbergs bok och en rekommendation till en oinformerad läsare kan vara att börja med bokens slutord för att göra det lättare att sedan följa och njuta av Lindbergs kunniga redogörelse. Men man kan nog påstå att tyngdpunkten hos boken och i det forskningsarbete som ligger bakom framställningen utgörs av kortfattade men ändå målande beskrivningar av sannolikt varje enskild badare, barberare och fältskär om vilken uppgifter gått att få – en uppgift som Lindberg behärskar som få icke-professionella medicinhistoriker, inte minst demonstrerat i hans tidigare utgivna böcker. Ett särskilt tack till författaren skall riktas för ett synnerligen värdefullt personregister med över 300 namn.

---ooo0ooo---

BOSKAPSAPOTEKET

Författare: Lars-Erik Appelgren

ISBN 978-91-639-2330-2.

131 sidor.

Recension av Lars Orelund

Lars-Erik Appelgren är veterinär, och har gjort sin akademiska karriär som professor i farmakologi vid Lantbruksuniversitetet i Uppsala, numera vorden emeritus. Mot denna bakgrund är det inte överraskande att han intresserat sig för Peter Hernquist (1726-1808) – den svenska veterinärmedicinens fader – och dennes verksamhet i Skara. I ”Boskapsapoteket” inleder Appelgren med en kort, välskriven och informativ bakgrund om Hernquist och om läkemedelshistoria i allmänhet. Möjligen kan man här anmärka att beskrivningen av Linnélärjungen Hernquists synnerligen intressanta liv kunde ha fått bli något mer omfattande än ca tio rader.

Åderlåtning och signaturläran

Appelgren torde vara en av de mest kunniga om Hernquists liv, vilket gör det uppenbart att detta val är medvetet för att han sedan skall kunna fokusera på historiken kring de: ”Medikamenter som var aktuella på Hernquists tid och som kan knytas till hans boskapsapotek.” Men innan Appelgren kommer fram till detta huvudavsnitt av boken beskrivs på några sidor två viktiga fenomen inom medicinens historia, åderlåtning och signaturläran, och i vilken utsträckning dessa också var av betydelse för Hernquist och den samtida veterinärmedicinen. Hernquists verksamhet och hans boskapsapotek i Skara var inte helt väl sedda av lokala apotekare och läkare eftersom han på ett för den tiden modernt sätt begav sig in på deras domäner, något som Appelgren beskriver under rubrikerna ”Behandling av veneriska sjukdomar” och ”Förlossningskonst”. Enligt en inventari-

eförteckning från 1782 fanns i Hernquists apotek 28 olika läkemedel, vilka uppräknas med ett kortfattat angivande av användningsområde. I det nuvarande till museum omvandlade Boskapsapoteket i Skara finns ett antal glaskärl med målade etiketter, som sannolikt har målats efter Hernquists anvisningar. Dessa kärl, samt omnämmanden av medikamenter i Hernquists efterlämnade handskrifter utgör stommen för det ca 30-tal medikamenter som beskrivs i bokens huvuddel.

Veterinärmedicin såväl som humanmedicin

I beskrivningarna av medikamenterna bjuds man oftast på såväl en allmän historisk presentation som en relativt omfattande analys av medlens användning, i första hand inom 1700-talets veterinärmedicin, men också inom humanmedicinen. Appelgren spekulerar i vilken utsträckning de kan ha haft någon effekt på djur eller människa och diskuterar i samband därmed vad nyare tiders forskning har visat i fråga om isolering av enskilda komponenter och om deras eventuella terapeutiska effekter. Då så gott som alla medikamenter är välkända inom såväl forna tiders humanmedicin som veterinärmedicin är boken till lika stor glädje för en medicinhistoriskt intresserad läsare inom båda dessa discipliner. Djupdykningen i såväl historik som nya rön om de enskilda farmakologiska komponenternas effekter gör att litteraturförteckningen är omfattande. Bokens register är utförligt beträffande medikamenter och kemiska substanser. Möjligen hade man kunnat önska sig separata register över enbart de beskrivna medikamenterna och över i boken förekommande personer.

Stringent och välformulerat

Bokens text är mycket stringent och välformulerad. I ämnet mindre insatta läsare kan dock ha svårigheter med vissa termer, exempelvis inom det veterinärmedicinska området ”fång”, ”späckhud”, ”blister”.. Boken är också mycket rikt illustrerad med bilder som författaren har ägnat synnerlig omsorg. Sammantaget är detta en

bok att rekommendera, kanske inte för sträckläsning, men som förnämlig uppslagsbok om några av våra vanligaste medikamenter för tre århundraden sedan. Det tilltalande formatet, den vackra layouten och de utsökta och rikliga illustrationerna gör den också till en perfekt present, eller som en ”conversation piece” på soffbordet.

---ooo0ooo---

Till dig som är intresserad av ett historiskt perspektiv på sjukdomarna, sjukvården och människorna som har bidragit till medicin-historien....

Välkommen som medlem i Medicinhistoriska föreningen i Uppsala!

Som medlem får du inbjudan till tre-fyra intressanta föreläsningar per termin, samt eftersits med ost och vin till självkostnadspris. Mera information om föreningen återfinns under www.medicinhistoriskamuseet.uu.se/foreningen.

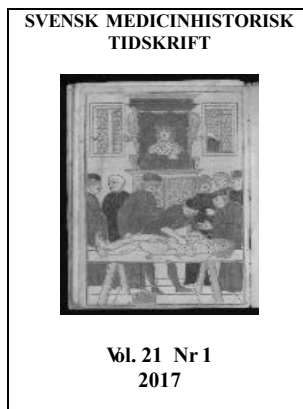
För medlemskap, programverksamhet och föreningens årsskrift insättes 200 kr/år på föreningens plusgiro 487 44 20-5. Glöm inte att ange namn och adress och e-post.

Om du dessutom önskar få Svensk Medicinhistorisk Tidskrift så insättes totalt 400 kr per år. Tidskriften utkommer en gång per år och skickas då hem till dig.

Innehållsförteckningen i senaste upplagan ser du på nästa sidor.

Du som redan är medlem i föreningen:

Sprid gärna denna information till kolleger, vänner och bekanta.

SVENSK MEDICINHISTORISK
TIDSKRIFT

Vol. 21 Nr. 1. 2017

Swedish Journal of History of Medicine

Short Summaries in English

Föreningen för utgivandet av Svensk Medicinhistorisk Tidskrift

INNEHÅLL

JAN HALLDIN

Redaktörens förord 7

BO S. LINDBERG

Andreas Vesalius och titelbladet till *Fabrican* 9

BO S. LINDBERG

Barnsängsfeber – en ändlös följd av tragedier 23

NILS-ERIK LANDELL

Frans Westerdahl och Hälsans bevarande 43

STAFFAN REINIUS & THOMAS IHRE

ABRAHAM BÄCK och hans 3:e presidietal 1793 i
Kungliga Vetenskaps Akademien 57

BIRGITTA HOVELIUS

Allmänläkare och kvinna i ett historiskt perspektiv 77

INGEMAR KJELLMER, INGA-LISA OCH ÖRJAN

STRANNEGÅRD,

GÖRAN WENNERGREN

Gunilla Rabo Berglund, 1923 – 2016 93

GUNILLA RABO BERGLUND

En barnläkares liv och arbete 94

NILS-ERIK LANDELL

Att vara utvecklingsstörd 117

RECENSIONER

Gunilla Landell	En familj <i>Majgull Axelsson: Ditt liv och mitt</i>	124
Jan Halldin	En storslagen men svåröverskådlig bok om Ersta diakonis historia	126
Nils-Erik Landell	För mycket och för lite	130
Nils-Erik Landell	Medicinhistorisk guldgruva	132
Nils O. Sjöstrand	En välkommen biografi över Georges Clemenceau, läkare, Franska revolutionens barnbarn, antiklerikal ateist, motståndare till kolonialismen, dreyfusardernas främste publicist och första världskrigets store krigsledare	136
BAKVAGNEN		146
FÖRFATTARANVISNINGAR		151

---ooo0ooo---

REDAKTIONSRÅD: *Bertil Karlmark, Lars-Erik Appelgren och Bengt Simonsson*

MONTERING: *Göran Wallby*

TRYCK: *Kph Trycksaksbolaget AB, Uppsala, februari 2018*

ISSN: 2000-7124

VILL DU BIDRA MED EN TEXT TILL ÅRSSKRIFTEN 2019?

Skicka ditt bidrag till Bertil Karlmark (bk@mgu.se).

Deadline för manus är 1 december 2018.

Föreningen framför ett tack för bidrag till tryckning

av denna skrift till Makarna Edwin Erikssons forskningsfond